ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΟΦΙΑ Γ. ΛΙΟΛΙΤΣΑ

Φιλοσοφικὲς συνιστῶσες στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* καὶ ἡ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Φιλοσοφικὲς συνιστῶσες στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* καὶ ἡ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ

© ΣΟΦΙΑ Γ. ΛΙΟΛΙΤΣΑ, Ιωάννινα 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΟΦΙΑ Γ. ΛΙΟΛΙΤΣΑ

Φιλοσοφικὲς συνιστῶσες στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* καὶ ἡ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Πέτσιος Θ. Κωνσταντίνος**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Πρελορέντζος Ιωάννης**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Τερέζης Χρήστος,** Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγὴ…….5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς σκέψης……11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Συμπαντικὴ ὁλότητα καὶ κοσμικὰ στοιχεῖα

στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία……...23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Ἱπποκράτη……45

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων: Ἡ φιλοσοφικὴ σημασιολόγηση

τῶν ἐννοιῶν «καιρός», «κρίσις», «κρᾶσις»……..57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ἡ περὶ τῶν «τεσσάρων χυμῶν» θεωρία…….89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ἡ ἐπενέργεια τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στὴ

διαμόρφωση τῶν ἀνθρωπολογικῶν γνωρισμάτων……103

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἰατρικῆς θεωρίας περὶ κλίματος:

Ἀριστοτέλης, Γαληνός, Μοντεσκιὲ…….119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Ἀπηχήσεις τῆς ἱπποκρατικῆς θεωρίας στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ:

ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἑρμηνεία στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία……...129

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ……...173

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ……...177

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ABSTRACT……...193

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὴν παρούσα ἐργασία θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς, τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*. Γιὰ τὸν Κῶο ἰατρὸ ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴ φιλοσοφία, διότι ἕνας ἰατρὸς ἐκτὸς ἀπὸ γνώση γιὰ τὶς διάφορες παθήσεις καὶ τοὺς τρόπους ἀντιμετώπισής τους χρειαζόταν νὰ ἐντρυφήσει καὶ στὶς αἰτίες τῆς ἐπιμέρους ἀσθένειας. Ἦταν συνεπῶς ἀναγκαῖο ὁ ἰατρός, ὁ ὁποῖος ἦταν περιοδεύων, νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παρατηρεῖ στὴν κάθε πόλη τὴν ποιότητα τοῦ ὕδατους, τὴ φορὰ τῶν ἀνέμων ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἐδάφους, διότι ἡ ὑγεία τῶν κατοίκων ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὰ παραπάνω. Τὴν ἐν λόγω τοποθέτησή του, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ὁδηγό του γιὰ τὴν συναγωγὴ τῆς διάγνωσης, τὴν πραγματοποιεῖ στὸ σύγγραμμά του *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ θεματικὴ τῆς παρούσας μεταπτυχιακῆς ἐργασίας.

Ἡ ἐργασία ἐπιμερίζεται σὲ ὀκτὼ κεφάλαια ἐκ τῶν ὁποίων στὸ πρῶτο ἐκτίθενται μερικὲς ἐκ τῶν θεμελειωδῶν ἰατρικῶν παραδόσεων, ὅπως ἡ αἰγυπτιακὴ ἰατρικὴ ποὺ ἀσκήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ ἱερεὶς καὶ ὕστερα ἀπὸ ἰατροὺς καὶ ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴ μαγεία, ἡ ἰνδικὴ ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται τὸ σῶμα ὡς ἕναν μικρόκοσμο καὶ ἡ ἑλληνικὴ μὲ τὶς μαρτυρίες νὰ ἔχουν τὴν ἀπαρχή τους στὸν Ἡσίοδο καὶ στὸν Πίνδαρο ὅπου παρουσιάζουν ὡς πρῶτο ἰατρὸ τὸν μυθικὸ Ἀσκληπιό. Καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀρκετὰ συμπεράσματα ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς σχετικὰ μὲ τὴν ὑγεία, τὴ νόσο καὶ τὴ θεραπεία.

Ἐν συνεχεία πραγματοποιεῖται ἀναφορὰ στὴ θέση ποὺ κατείχαν τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα, τὸ ὕδωρ καὶ ὁ ἀὴρ στὴν μυθικὴ σκέψη καὶ ἀργότερα στὴν Προσωκρατικὴ διανόηση. Στοὺς κοσμογονικοὺς μύθους τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν κοσμοποιὲς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐπηρέασαν καὶ φιλοσόφους ὅπως τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο, τὸν Ἀναξιμένη

καὶ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη μὲ τὸν πρῶτο νὰ θεωρεῖ τὸ ὕδωρ ὡς βασικὴ ὑλικὴ ἀρχὴ τῶν πάντων καὶ τοὺς ἄλλους δύο τὸν ἀέρα ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο τοῦ κόσμου. Οἱ ἐν λόγω φιλοσοφικὲς θέσεις ἐκβάλλουν στὴ σκέψη τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τῶν Ἱπποκρατικῶν ἰατρῶν, ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοὺ συγγράμματος ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς θεματικῆς μας, διότι ἀποδίδει σὲ αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα πολλὲς ἰδιότητες ποὺ καθορίζουν ἐὰν κάποιος θὰ είναι ὑγιὴς ἢ θὰ νοσεῖ. Ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόμη τῆς παρούσης ἐργασίας μέσω τῆς ἑρμηνευτικῆς ἀνασύστασης τῶν «ἀρχῶν» τῆς Προσωκρατικῆς σκέψης ἀναδεικνύεται ἡ συνάφεια μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ἰατρικῆς, διότι καὶ ὁ Κῶος ἰατρὸς εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς ἀναφερθέντες φιλοσόφους, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφοι στὴ συνέχεια, ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἰατρικῆς, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος στὰ *Πολιτικά* του ἀξιοποιώντας τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀνέμων, ὑδάτων, τόπων*, διαπιστώνει πὼς οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζουν διαφορές, ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο στὸν ὁποῖο κατοικοῦν καὶ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ αὐτούς.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀποτελεῖ μία εἰσαγωγὴ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἱπποκράτη ἡ φήμη τοῦ ὀποίου ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν μεγάλη ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴ ζωή του. Ἀπὸ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν συναχθεῖ ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀσκοῦσε τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἔργα του τὰ ὁποῖα ἦταν ἤδη γνωστά.

Ἐν συνεχεία ἀσκεῖται ἀναφορὰ σὲ ἕνα σημαντικὸ ζήτημα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ τὴν γνησιότητα τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων, δηλαδὴ ποιὰ εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κῶο ἰατρὸ καὶ ποιὰ ἀπὸ μαθητές του ἢ ἀπὸ προγενέστερους τοῦ Ἱπποκράτη συγγραφείς. Μέχρι καὶ σήμερα δὲν μποροῦμε νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ ἀσφαλὴ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸ ἐν λόγω ζήτημα. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἔργο τῆς

ἱπποκρατικῆς συλλογῆς μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολούμαστε, ἐκτὸς τοῦ θέματος τῆς γνησιότητας τίθεται καὶ τὸ ἐρώτημα ἐὰν τὸ ἐν λόγω ἔργο ἔχει γραφτεῖ ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἕναν συγγραφέα ἢ τὰ κεφάλαια 1-11 εἶναι γραμμένα ἀπὸ διαφορετικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ ὅτι τὰ ὑπόλοιπα. Καὶ γιὰ αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση δὲν μπορούμε νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα καθὼς οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν, τὶς ὁποῖες θὰ παραθέσουμε στὴν οἰκεία ἐνότητα, διίστανται.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο, πραγματοποιεῖται ἐνδελεχὴς ἀναφορὰ στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἀρχίζοντας ἀπὸ ὁρισμένες γλωσσικές του ἰδιομορφίες ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὲς ἔννοιες, καθὼς τὸ ἐν λόγω σύγγραμμα δὲν εἶναι ἕνα ἀμιγῶς ἰατρικὸ κείμενο ἀλλὰ βρίθει φιλοσοφικῶν στοιχείων, ἐνῶ στὴ συνέχεια σχολιάζεται ὁλόκληρο τὸ ἔργο. Ὁ σκοπὸς καὶ ὁ στόχος τοῦ ἐν λόγω ἱπποκρατικοῦ ἔργου εἶναι νὰ ἀναδείξει τὴ διττὴ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στὸν ἄνθρωπο τὸ περιβάλλον του, καθὼς ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ρυθμίζει τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ κλίμα, τὴν ποιότητα τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὕδατος ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἀέρα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δημιουργεῖ ὅλες ἐκεῖνες τὶς προϋποθέσεις ποὺ διαφοροποιοῦν τοὺς λαοὺς, τὸν ἕναν ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Στὸ πέμτο κεφάλαιο πραγματοποιεῖται λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* ὅπου καὶ συναντᾶται ἡ θεωρία τῶν τεσσάρων «χυμῶν» τοῦ σώματος, καθὼς καὶ οἱ διάφορες ἀσθένειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ διατάραξη τῶν ἰσορροπιῶν τῶν τεσσάρων αὐτῶν στοιχείων. Ἐν συνεχεία, ἀναφέρονται οἱ αἰτίες ποὺ διαφοροποιοῦν τοὺς λαοὺς μεταξύ τους, τόσο σχετικὰ μὲ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ ὅσο καὶ μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο μνημονεύεται καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἔχει ἀσκήσει τὸ συγκεκριμένο ἱπποκρατικὸ ἔργο στὴ σκέψη διανοητῶν ὅπως τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Μοντεσκιέ. Ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, στὰ *Πολιτικά* συναντᾶται ἡ ἴδια περιγραφὴ μὲ ἐκείνη τοῦ

ἱπποκρατικοῦ ἔργου σχετικὰ μὲ τὴ χαρακτηροδομή, τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἀλλὰ καὶ τῶν κρατῶν τῆς Ἀσίας. Ὁ Σταγειρίτης ὅμως προεκτείνει τὸν συλλογισμό του καὶ περιγράφει τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐκεῖνο ποὺ ὄντας γεωγραφικὰ στὴ μέση διακατέχεται ἀπὸ ἀρετὲς ποὺ προσιδιάζουν τόσο στοὺς λαοὺς τῆς Βόρειας Εὐρώπης ὅσο καὶ τῆς Ἀσίας. Καὶ ὁ Γαληνὸς ὅμως ὄντας ἰατρὸς θεωρεῖ ἄκρως σημαντικὲς τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες γιὰ τὴν ὑγεία τῶν κατοίκων. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν Μοντεσκιέ, στὸ ἔργο του *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων* χρησιμοποιεῖ τὴ θεωρία τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* γιὰ τὸ κλίμα καὶ πὼς ἐπιδρὰ στὴ χαρακτηροδομὴ τῶν κατοίκων, ὥστε οἱ νόμοι νὰ εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Χίο Διαφωτιστή, Ἀδαμάντιο Κοραῆ, καθὼς ἡ σχέση του μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα εἶναι πολυδιάστατη, διότι ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ ἐκείνα καὶ σὲ ἐπίπεδο διαδακτορικῶν διατριβῶν, καθὼς καὶ οἱ δύο διατριβὲς του γιὰ τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορα τῆς ἰατρικῆς εἶναι πάνω σὲ ἱπποκρατικὰ ἔργα, στὸ σύγγραμμα *Πυρετολογία* καὶ ἡ δεύτερη στὸν πρῶτο *Ἀφορισμὸ* τοῦ Ἱπποκράτη. Ἐπίσης τὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* συμπεριλήφθηκε στὰ *Προλεγόμενά* του στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς. Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὑπῆρξε ἡ ψυχικὴ ἀνάπλαση καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνύψωση τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ποὺ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμὴ μαχόταν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους. Ἐπίσης εἶχε τὴν πεποίθηση πὼς μὲ τὴν ἔκδοση κειμένων τῶν πιὸ ἀξιόλογων ἀρχαίων Ἑλλήνων διανοητῶν θὰ κινοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον ὁμογενῶν καὶ ξένων διανοούμενων, ὥστε νὰ γίνουν ἀρωγοί, σὲ ἠθικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, στὸν ἀγώνα τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐναντι τῆς τουρκικῆς καταδυναστεύσεως.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς πιὸ εἰλικρινεῖς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸν Ἐπιβλέποντά μου κ. Κωνσταντῖνο Θ. Πέτσιο γιὰ τὴ συνεχὴ παρουσία καὶ βοήθεια κατὰ τὴ διάρκεια τόσο τῶν προπτυχιακῶν

ὅσο καὶ τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν. Οἱ παροτρύνσεις του συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴν τελεσφόρα ὁλοκλήρωση αὐτῆς τῆς μελέτης. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης καὶ πρὸς τὸν κ. Ἰωάννη Πρελορέντζο, Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τὸν κ. Χρήστο Τερέζη, Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν γιὰ τὴ συμμετοχή τους στὴν Τριμελὴ Συμβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

Τέλος, ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς γονείς μου καὶ στὸν ἀδελφό μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς σκέψης

Τὸ ἀρχαιότερο ἰατρικὸ κείμενο ποὺ ἔχει διασωθεῖ εἶναι ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ μία πινακίδα τῶν Σουμερίων ἀφιερωμένη στὴ φαρμακολογία καὶ χρονολογεῖται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3.000 π.Χ.[1]. Ὅπως εἶναι εὐρέως γνωστό, ἡ αἰγυπτιακὴ ἰατρικὴ παράδοση ἦταν πανάρχαιη· μέσα ἀπὸ δύο παπύρους ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ πληροφορηθοῦμε τὴν αἰγυπτιακὴ ἰατρικὴ τέχνη, ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ *Edwin Smith*[2], ποὺ ἀναφέρεται στὴ χειρουργικὴ χωρὶς ὅμως νὰ πραγματοποιεῖται ἀναφορὰ στὴ διαδικασία τῶν ἐγχειρήσεων, διότι ἡ ἐν λόγω τέχνη παρέμενε στοὺς οἰκογενειακοὺς κύκλους[3] καὶ χρονολογεῖται τὸν 17ο αἰώνα π.Χ. καὶ ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ *Ebers*[4], ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται γύρω στὸ 1550 π.Χ. καὶ περιγράφει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὶς ἀσθένειές του[5] ἀναδεικνύοντας μὲ σαφήνεια τὴ σχέση τῆς ἰατρικῆς μὲ τὴ θρησκεία[6]. Ὅμως, ἂν καὶ ἡ ἰατρικὴ στὴν Αἴγυπτο προέρχεται ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια, πλήρη γνώση γιὰ

---

[1]. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 14· πβ. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*. Μετάφρ., Κ. – Δ. Γ. Βλάχος. Ἀθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1964, σσ. 8-9.

[2]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*. Τόμος Α'. Ἀθήνα, Ἑταιρεία Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 1966, σ. 8· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 53· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, Παπαζήση, 1978, σσ. 49-53· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*. Τόμος Α'. Ἀθήνα – Ἰωάννινα, [2]1985, σ. 41.

[3]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 8.

[4]. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 9· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 8· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 53· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σσ. 46-49· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 41.

[5]. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 14· πβ. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 10: «Ὁ πάπυρος Ebers μᾶς δεικνύει, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι διέθετον πολλαπλᾶ θεραπευτικὰ μέσα. Μεταχειρίζοντο μέταλλα, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις θὰ παραμείνῃ ἄγνωστος κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος ἢ καὶ ἀργότερον, ὡς τὸ ἀντιμόνιον, τὸν ὑδράργυρον, τὸν χαλκόν, τὸν σίδηρον, φυτὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνίοτε δύσκολον νὰ πιστοποιήσωμενμ μετξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ μήκων, διότι τὸ ὄπιον εἶναι μέρος του νηπενθοῦς, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ὅμηρος, ὄργανα ζώων ἢ ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων ὁ κατάλογος εἶναι περίεργος ἢ ἀστεῖος».

[6]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 8.

τὴν ἐν λόγω τέχνη ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς ἀπέκτησε μόλις πρὶν ἑκατὸ χρόνια καθώς, «μετὰ τὸν Champollion ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἱερογλύφων, ἡ διερεύνησις τάφων καὶ μνημείων, ἡ ἀνακάλυψις ἰατρικῶν παπύρων, μᾶς ἀπεκάλυψαν τὸ μεγαλεῖον τῆς Αἰγυπιακῆς ἰατρικῆς»[7].

Ἡ τέχνη αὐτὴ ἀσκήθηκε ἀρχικὰ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ ἱερεῖς καὶ ἀργότερα ἀπὸ ἰατροὺς οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀνήκαν σὲ συγκεκριμένη κάστα[8] καὶ ὅπως σημειώνεται, «αὐτὴ ἡ ἱερατικῆς καταγωγῆς ἰατρικὴ ἐπιστήμη ὑπῆρξεν εἰς τὰς ἀρχὰς προσδεδεμένη εἰς τὴν μαγείαν, ὀλίγον ὅμως κατ' ὀλίγον παρεχώρησε τὴν θέσιν της εἰς μίαν ὀρθολογικὴν ἰατρικήν»[9]. Τὰ τρία εἴδη θεραπείας ποὺ χρησιμοποιούσαν οἱ Αἰγύπτιοι ἰατροὶ ἦταν τὰ φάρμακα, οἱ ἐγχειρήσεις καὶ τὰ μαγικὰ φίλτρα, μὲ τὰ ὅρια τῆς ἰατρικῆς, τῆς μαγείας καὶ τῆς θρησκείας νὰ εἶναι δυσδιάκριτα[10]. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱπποκράτη, εἶχε γνώση γιὰ τὸν αἰγυπτιακὸ πολιτισμό[11].

Μία ἐπίσης σημαντικὴ ἰατρικὴ παράδοση εἶναι αὐτὴ τῆς Ayurvéda[12]· πρόκειται γιὰ κοσμολογικὴ ἔννοια ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὸ σῶμα ὡς ἕναν μικρόκοσμο[13]. Οἱ Ἰνδοὶ ἰατροὶ διακρίνουν στὸ σῶμα τρία

---

7. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 8.

8. *Ὅ.π.*, σ. 9· πβ. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*. Προλ., Ν. Λοῦρος – Π. Καλογῆρος. Ἀθήνα, [3]1950, σσ. 21-22· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 35.

9. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 9· πβ. Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1983, σ. 124· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*. Μετάφρ., Β. Πασχάλης – Γ. Ἠλιάδης – Β. Καρατζούλης. Ἐπιμ., Βασίλης Πασχάλης. Προλ., Θανάσης Τζαβάρας. Ἀθήνα, Μαράθια, 1998, σ. 52· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα – Ἰωάννινα, 1983, σ. 33.

10. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 15· πβ. Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 47.

11. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 15.

12. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σ. 18· πβ. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 38· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 73.

13. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16.

«dosa», τὸ φλέγμα (çlesman), τὴ χολὴ (pitta) καὶ τὸ πνεῦμα (prâna)[14] ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἕναν δυϊσμό, «ποὺ ἀναπαράγει στὸ σῶμα τὴ διφυΐα τῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου: Agni, δηλαδὴ ὁ ἥλιος, ζεστὸς καὶ ξηρὸς ὅπως ἡ χολή, καὶ Soma, δηλαδὴ ἡ σελήνη, ψυχρὴ καὶ ὑγρὴ ὅπως τὸ φλέγμα»[15]. Τὸ πνεῦμα ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης καὶ ἔχει μία μεσολαβητικὴ λειτουργία ἀνάμεσα στοὺς μνημονευθέντες χυμούς, διότι διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ὑγεία καὶ στὴν ἀσθένεια καθὼς εὐθύνεται γιὰ τὴν ἰσορροπία καὶ μὴ τῶν χυμῶν στὸ σῶμα[16].

Οἱ Ἰνδοὶ εἶχαν ξεχωρίσει τὸν διαβήτη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἀρρώστιες καὶ τὴν ἐξακρίβωναν μὲ τὴ γεύση στὰ οὖρα, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν καῖ οἱ ἰατροὶ τῆς ἱπποκρατικῆς σχολῆς, ἐνῶ ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ εἶχαν προβεῖ σὲ πλαστικὲς ἐγχειρήσεις[17]. Ὅμως ὅλες οἱ μορφὲς τῆς θεραπευτικῆς, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς χειρουργικῆς, ἀκολουθούνταν ἀπὸ προσευχὲς ἢ ξόρκια[18]. Ἐπίσης, οἱ Ἰνδοὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους καὶ στὸν ἠθικὸ χαρακτήρα τοῦ ἰατροῦ γι' αὐτὸ φιλοσοφικά, θρησκευτικὰ καὶ νομικὰ συγγράμματα «θυμίζουν στὸν γιατρὸ τὰ καθήκοντά του καὶ τὸν ψηλὸ προορισμό του»[19]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μὲ τὸν ἱπποκρατικὸ *Ὅρκο*[20] καθὼς εἶναι ἀνάγκη ὁ μαθητὴς νὰ σέβεται τὸν δάσκαλό του πού τοῦ δίδαξε τὴν τέχνη τῆς ἰατρικῆς καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει

---

14. Ἐ. Ἡ. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 69· πβ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 52.

15. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16· πβ. Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 69· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 177.

16. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16· πβ. Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 69.

17. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σ. 23· πβ. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 70· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 73.

18. Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 71.

19. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σ. 23· πβ. Γεράσιμος Ἡ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 209.

20. *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ὅρκος, Περὶ ἱερῆς νούσου, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, Προγνωστικόν*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1983.

ἔπαρση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἰατροῦ[21]. Ἀκόμη, ἡ ἀποτροπὴ χορήγησης θανατηφόρων φαρμάκων εἶναι δείγμα ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπο καὶ γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἰατρικὸ ἀπόρρητο ποὺ εἶναι ὑποχρέωση τοῦ γιατροῦ μέχρι τὴν ἐποχή μας[22]. Ὁ *Ὅρκος*, εἶναι τὸ κείμενο ποὺ θέτει τοὺς πρώτους δεοντολογικοὺς κανόνες τῆς ἰατρικῆς καὶ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαβάζεται ἀπὸ τοὺς ἰατρούς[23].

Ὁ Jean Filliozat ὑπερασπίστηκε τὴν ἄποψη πὼς ὑπῆρχε ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Ἰνδίας πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ἀναφέρεται στὴν πνευματικὴ Ayurvéda καὶ στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ φυσῶν*[24] καῖ δευτερευόντως στὰ συγγράμματα *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*[25] καὶ *Περὶ ἱερῆς νούσου*[26]. Οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἐντυπωσιακές, καθὼς ὁ ἀέρας, «τοῦ ὁποίου ἡ κοσμικὴ σημασία παρουσιάζει ὁμοιότητες», κυκλοφορεῖ μέσα στὸ σῶμα καὶ ἀποτελεῖ τὴν αἰτία διαφόρων ἀσθενειῶν[27]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ γενικὸ πνεῦμα, εἶναι διαφορετικό, καθὼς ἡ πραγματεία *Περὶ φυσῶν* δὲν εἶναι πνευματιστικὴ διότι, «τὸ πνεῦμα ἐδῶ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ «ζωή», ἀλλὰ ὑφίσταται καὶ παράγει μηχανικὲς ἐνέργειες· ἡ ὑπερβολή του, ἡ ἔλλειψή του, ἡ ἀλλοίωσή του ἀπὸ μιάσματα καὶ ὄχι ἡ «διέγερσή» του προκαλοῦν τὶς ἱπποκρατικὲς ἀσθένειες»[28].

---

21. Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 209.
22. *Αὐτόθι.*
23. *Αὐτόθι.* Γιὰ μία γενικότερη εἰσαγωγὴ στὸ θέμα βλ. Ἀριστοτέλης Χρ. Εὐτυχιάδης, *Ἀρχὲς Φιλοσοφίας καὶ Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, 1998.
24. Ἱπποκράτης, *Περὶ φυσῶν*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 90-115. [Στὸ ἑξῆς: É. Littré].
25. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 32-69· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 640-681.
26. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νούσου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI, σσ. 352-397.
27. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16· πβ. Ἐ. Ἠ. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σσ. 74-75.
28. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 16.

Στὴν Ἑλλάδα ἡ ἰατρικὴ ἐμφανίζεται στὸ πεδίο τῆς μυθικῆς σκέψης, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες του Ἡσίοδου καὶ τοῦ Πινδάρου, καθὼς σύμφωνα μὲ τὴ μυθολογία ὡς πρῶτος ἰατρὸς φαίνεται νὰ παρουσιάζεται ὁ μυθικὸς Ἀσκληπιὸς[29] ὁ ὁποῖος ἦταν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα[30] καὶ θεωρούταν ὁ Θεὸς ποὺ σχετιζόταν μὲ τὴν ἰατρικὴ[31] καθώς, «κατεῖχε τὰ μυστικὰ τῆς μαγείας καὶ τῆς θεραπευτικῆς τέχνης»[32]. Ὁ Ὅμηρος[33], ποὺ ἀγνοεῖ τὸ μύθο τοῦ Ἀσκληπιοῦ[34] καὶ τὸν ἀναγνωρίζει μόνο ὡς βασιλιὰ τῆς Θεσσαλίας[35], μᾶς παρουσιάζει μαθητές του, ὅπως τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Πάτροκλο, τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ γνωρίζουν ὅπως ὁ Μαχάων καὶ ὁ Ποδαλείριος, οἱ γιοὶ τοῦ

---

[29]. Γιὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἀσκληπιὸ βλ. ἐνδεικτ., Emma Edelstein – Ludwig Edelstein, *Ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἰατρικῆς*. Εἰσαγ., Emma Edelstein – Ludwig Edelstein. Μετάφρ., Γιῶργος Μαυρίδης. Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1996, σσ. 60 κ. ἑ.· πβ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 17· Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 14· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*. Τόμος Β'. Ἀθήνα, Ἑταιρεία Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 1968, σ. 12· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σσ. 84-88· Παν. Γ. Παναγιωτάκου, *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι. Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς παλιγγενεσίας (1821)*, Ἀθήνα, 1953, σσ. 15-21.

[30]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σσ. 214-219· πβ. Βαγγέλης Σπανδάγος – Ρούλα Σπανδάγου – Δέσποινα Τραύλου, *Οἱ Ἰατροὶ καὶ οἱ Φαρμακολόγοι τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, Αἴθρα, χ.χ., σ. 37· Παν. Γ. Παναγιωτάκου, *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι. Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς παλιγγενεσία*, σ. 11· Ἀθανάσιος Ἰ. Γκιάλας, *Θέματα ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, 1977, σ. 9· Ἑλένη Χριστοπούλου – Ἀλετρά, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ἰατρικὰ Θέματα*. Προλ. Γρηγόριος Σκαλκέας. Θεσσαλονίκη, Σιώκης, 2002, σ. 6.

[31]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ίπποκρατικὴ ἰατρική», *Ἐπετηρις*, Η' (1969-1970), Ἀθήνα, Β. Καρύδης – Ἀ. Σιάφακας, 1970, σ. 56· πβ. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σσ. 80-81· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σσ. 214-215.

[32]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σ. 214· πβ. Ἑλένη Χριστοπούλου – Ἀλετρά, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ἰατρικὰ Θέματα*, σσ. 7-9.

[33]. Γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ἰατρικὴ βλ. τὴ μελέτη τοῦ Μανώλη Γασπαράκη, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», *Λαϊκὴ Ἰατρική*. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου, 2000), Ρέθυμνο, 2003, σσ. 97-107.

[34]. Γιὰ τὸν μύθο τοῦ Ἀσκληπιοῦ βλ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 17: «Ἀρχικὰ ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν ἦταν παρὰ ἕνας ἥρωας, γιὸς μιᾶς θνητῆς, τῆς Κορωνίδας, καὶ ἑνὸς θεοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ὁ τελευταῖος γρήγορα προσβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπιστία τῆς ἀγαπημένης του, ἡ ὁποία προτίμησε ἕναν ἄνθρωπο, τὸν Ἴσχυ, παρὰ τὸν ἴδιο. Ὁ θάνατος τῆς Κορωνίδας ἦταν ἡ ἐκδίκηση τοῦ θεοῦ· τὸ σῶμα της ὁδηγήθηκε στὴν πυρά. Ὅμως ὁ Ἀπόλλων δὲν ἄντεξε νὰ βλέπει νὰ χάνεται μαζί μὲ τὴν ἄπιστη ὁ γιός του, ποὺ αὐτὴ ἔφερε στὰ σπλάχνα της»· πβ. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σσ. 219-220.

[35]. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 29· πβ. Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σ. 219· Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 102.

μυθικοῦ θεοῦ τῆς ἰατρικῆς, νὰ θεραπεύουν τὰ τραύματα ποὺ ἀποκτούσαν στὶς μάχες[36]. Οἱ ὁμηρικοὶ ἰατροὶ γνώριζαν τὴν τέχνη νὰ ἀποκαθαίρουν καὶ νὰ ἐπουλώνουν τὶς πληγὲς «καὶ τὴν τέχνη νὰ καταπραΰνουν τοὺς πόνους μὲ βάλσαμα καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἰητρὸς γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων ἰούς τ' ἐκτάμνειν ἐπί τ' ἤπια φάρμακα πάσσειν»[37].

Ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος εἶχε ἀναπτύξει μία θεώρηση γιὰ τὸν κόσμο ἡ ὁποία ἐμφανίζει σημαντικὲς διαφορὲς τόσο ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ «ἀπὸ τὰ ἑρμηνευτικὰ πλαίσια καὶ τὶς ὀπτικὲς γωνίες ποὺ ἔχει ὑιοθετήσει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος[38]. Αὐτὸ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα διότι ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ πλῆθος ρημάτων ποὺ δηλώνουν τὴν ὅραση, ὄπως ὁρᾶν, λεύσσειν, ἀθρεῖν, θεάσθαι, σκέπτεσθαι καὶ ἄλλα, ἐνῶ μετὰ τὸν Ὅμηρο χρησιμοποιοῦνται μόνο τὰ ρήματα βλέπειν καὶ θεωρεῖν[39]. Ὁ λόγος ποὺ ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος χρησιμοποιοῦσε τόσα διαφορετικὰ ρήματα γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὅραση ἔγκειται στὸ γεγονὸς πώς, «ἡ γλώσσα τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν περιορισμένη δυνατότητα ἀφαίρεσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη προσδιορισμοῦ τοῦ συγκεκριμένου καὶ τοῦ αἰσθητοῦ»[40].

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μπορεῖ νὰ διαμορφωθεῖ, σὲ γενικὰ πλαίσια, ἡ ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν

---

36. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἱπποκράτους τὸ Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων», στό: *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*. Τόμος Β'. Προλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988, σ. 327· πβ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 18· Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σ. 24-25· Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 141· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Α', σ. 9· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σ. 20· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 81· Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 56· Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 102· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 101.

37. Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*. Ed. D. B. Monro – T. W. Allen. Μετάφρ., Ν. Καζαντζάκης - Ἰ. Θ. Κακριδῆς. Oxford, 1920, Λ 514-515: «τι ένας γιατρός αξίζει σίγουρα πολλούς ανθρώπους άλλους· σαγίτες άνασπάει και βότανα μαλαχτικά απιθώνει».

38. Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 98.

39. *Αὐτόθι.*

40. *Αὐτόθι.*

ὑγεία καὶ τὴν ἰατρική. Ἀπὸ τὰ ἐν λόγω κείμενα διαφαίνεται πὼς οἱ ὁμηρικοὶ ἰατροὶ θεραπεύουν ἀποκλειστικὰ τραύματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν πόλεμο ἢ ἀπὸ τὸ κυνήγι, διότι οἱ ἀσθένειες θεωροῦνται θεόσταλτες καὶ μόνο οἱ θεοὶ εἶναι σὲ θέση νὰ τὶς θεραπεύσουν[41]. Ὁ μοναδικός, ἴσως, ὑπαινιγμὸς ὅτι οἱ νόσοι δὲν εἶναι θεόσταλτες εἶναι στὴν *Ὀδύσσεια*[42] ὅπου ὁ Ὀδυσσέας κατεβαίνοντας στὸν Ἅδη ὄντας ζωντανός, συναντᾶ τὴν μητέρα του και τῆν ρωτᾶ, «τὶς νύ σὲ κὴρ ἐδάμασσε τανηλεγέος θανάτοιο; ἡ δόλιχη νοῦσος, ἢ Ἄρτεμις ἰοχέαιρα οἷς ἀγανοῖς βελέεσσιν ἐποιχομένη κατέπεφνεν;»[43]. Ἐπίσης ἐνῶ τὰ τραύματα περιγράφονται λεπτομερῶς δὲν γίνεται τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ συμπτώματα ποὺ συνοδεύουν τὴν ἀσθένεια, διότι ὁ Ὅμηρος στὴν *Ἰλιάδα* δὲν μνημονεύει τὰ συμπτώματα τοῦ λοιμοῦ ποὺ ἔστειλε ὁ Ἀπόλλωνας στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν, ἂν καὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τῆς *Ἰλιάδος*[44].

Ἀντίθετα, ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρεται λεπτομερῶς στὰ συμπτώματα τῶν Ἀθηναίων ποὺ εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ τὸν λοιμὸ τοῦ 430 π.Χ.[45]. Εἶναι εὐρέως διαδεδομένες οἱ σχέσεις τοῦ Θουκυδίδη μὲ τὸν Ἱπποκράτη ἀλλα καὶ γενικότερα μὲ τὴν ἱπποκρατικὴ ἰατρικὴ καὶ μάλιστα μιλώντας «γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ πολέμου χρησιμοποίησε τὴ λέξη *πρόφασις*, τὴν ἴδια δηλαδὴ λέξη ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ γιατροὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ

---

41. Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 100.

42. Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια*. Μετάφρ., Νίκος Καζαντζάκης – Ἰ. Κακριδῆς. χ.τ., 1938.

43. *Ὀ.π.*,, λ 172-173: «Ποιὰ μοίρα τάχακάτω σ' ἔριξε φαρμακεροῦ θανάτου; μήπως ἄρρώστια ἦταν ποὺ χρόνισε; μὴν ἡ Ἄρτεμη ἡ δοξεύτρα μὲ ἀπόνετες σαγίτες σου 'ρίξε καὶ πῆρε τὴ ζωή σου;».

44. Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 102: «Βέβαια, ὁ Ἀπόλλωνας προσφωνεῖται ἀπὸ τὸν Χρύση ὡς *Σμινθεὺς* (καταστροφέας τῶν ἀρουραίων τῶν χωραφιῶν ἢ ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴν πόλη Σμίνθος ἢ Σμίνθη) καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁρισμένες ἀσθένειες (ὅπως ἡ βουβωνικὴ πανώλης) μεταδίδονται στὸν ἄνθρωπο κυρίως μὲ τὰ τρωκτικά. Ἴσως, λοιπόν, ὁ Ὅμηρος γνώριζε ὅτι ἡ θανατηφόρος ἀσθένεια εἶχε μεταδοθεῖ στοὺς Ἀχαιοὺς μὲ τὰ ποντίκια».

45. Γιὰ μία ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Θουκυδίδου γιὰ τὸν λοιμὸ τῆς Ἀθήνας πβ. Χάρης Ἰακ. Τούλ, «Ὁ λοιμὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ περιγραφή του ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 53 (1978), Ἀθηνα, Γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1979, σσ. 225-247.

δηλώνουν τὴν αἰτία ποὺ προκαλεῖ τὴν ἀρρώστια»[46]. Ἐπίσης, «ὁ Θουκυδίδης διεκδικεῖ γιὰ τὸ ἱστορικό του ἔργο ἕναν χαρακτήρα καθαρὰ προγνωστικό: νὰ κάμη τοὺς ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ ἀναγνωρίζουν –καὶ νὰ ἑρμηνεύουν σωστά– ἱστορικὰ φαινόμενα ποὺ ξαναγυρίζουν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου»[47].

Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὸν Γερμανὸ φιλόλογο Nestle ἡ ἰατρικὴ ὁρολογία ποὺ περιέχεται στὴ θουκυδίδεια περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ συναντᾶται καὶ στὰ ἔργα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς[48]. Ἕνα ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ὅμως εἶναι ἐὰν ὁ Θουκυδίδης «ἀνέτρεξε στὴν ἰατρικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς του μόνο ὅταν διαπίστωσε πὼς χρειαζόταν μίαν εἰδικὴ γλώσσα προκειμένου νὰ περιγράψει σωστὰ τὴ βαριὰ ἀρρώστια ποὺ ἔπεσε στὴν Ἀθήνα στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου» ἢ πρέπει νὰ ἀποδεχτοῦμε πὼς ὁ ἐν λόγω ἱστορικὸς τῆς ἀρχαιότητος εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη ἐν γένει καὶ ἐπομένως «θὰ μπορούσαμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐπίδραση αὐτὴ σ' ὁλόκληρο τὸ ἔργο του καὶ ἰδιαίτερα στὴ μέθοδο καὶ στὶς ἀρχὲς ποὺ ἀκολούθησε ὡς ἱστορικὸς συγγραφέας»[49].

Σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἀπαντάει ἕνας ἱστορικὸς τῆς ἰατρικῆς ὁ ὁποῖος συγκρίνοντας τὴ θουκυδίδεια περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ μὲ τὰ τρία ἱπποκρατικὰ ἔργα *Ἐπιδιμίαι I, III* καὶ *Προγνωστικὸν* «ἀπορρίπτει τὴν πίστη τοῦ Weidauer ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἔκαμε ἄλλο παρὰ νὰ μεταφέρει στὴν

---

[46]. Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς, «*Ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι…* Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση», *Φίλτρα. Τιμητικὸς Τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Ἀθήνα, 1975, σ. 87.

[47]. *Αὐτόθι:* «Στὴν περιοχὴ τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς τὸ πράγμα φαίνεται καθαρὰ στὰ προγνωσικὰ ἔργα τῆς Ἱπποκρατικῆς συλλογῆς, ἐνῶ στὸ Θουκυδίδη βρίσκουμε τὴν πίστη αὐτὴ διατυπωμένη σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ ἀνήκουν στὶς ἑνότητες στὶς ὁποῖες ὁ ἱστορικὸς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μιλᾶ γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ ἀκολούθησε στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του· στὸ περίφημο μεθοδολογικό του κεφάλαιο π.χ., τὴν παράγραφο 22 τοῦ Α βιβλίου, ὅπου ὁ μεγάλος ἱστορικὸς κάνει σαφὲς ὅτι προτίθεται νὰ δώση στὸ ἔργο του ἕναν χαρακτήρα ὑπερχρονικό».

[48]. Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς, «*Ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι…* Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση», σ. 88.

[49]. *Ὁ.π.*, σ. 89.

περιοχὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς τὴ μέθοδο τῶν γιατρῶν: ἡ πολιτικὴ πρόγνωση τοῦ Θουκυδίδη – πιστεύει ὁ Lichtenthaeler – εἶναι στὴν πραγματικότητα πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἰατρική, τὴν ἱπποκρατικὴ πρόγνωση»[50].

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ὁμηρικὴ ἰατρικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη θρησκευτικότητα καὶ ἔλάχιστα μαγικὰ στοιχεῖα[51]. Ἂν καὶ οἱ ἀσθένειες θεωροῦνται θεόσταλτες, «ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα (π.χ. χρήση φαρμάκων) τὰ ὁποῖα δηλώνουν ὅτι οἱ θεοὶ δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῶν πάντων»[52]. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀντιληφθοῦμε πὼς στὴν ὁμηρικὴ ἰατρικὴ ὑπάρχουν ἀρκετα ὀρθολογικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἀποδεικνύουν ὅτι ἤδη ἔχει ἀρχίσει ἡ «διαμόρφωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἰατρικοῦ λόγου»[53].

Ἀναφορικὰ τώρα μὲ τὴν ἱπποκρατικὴ ἰατρική, μία καίρια διαφοροποίηση ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ καὶ στὶς προαναφερθεῖσες ἀντιλήψεις, ἀποτελεῖ ἡ στάση ἀπέναντι στὸν πόνο, διότι δὲν ὑπάρχει κανένα χωρίο τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς ὅπου ἡ ἑκάστοτε ἀσθένεια νὰ μὴν ἔχει μία ὀρθολογικὴ ἐξήγηση[54]. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ θρησκεία δὲν σχετιζόταν μὲ τὴν ἰατρικὴ ὅπως γινόταν σὲ ἄλλες περιοχές, καθὼς ἀκόμη καὶ τὰ Ἀσκληπιεῖα «ἦταν περισσότερο χώροι λουτροθεραπείας καὶ φυσικῆς ἄσκησης παρὰ μύησης καὶ μαγικοθρησκευτικῆς ἰατρικῆς»[55]. Ὅπως ἀναφέρει ἕνας μελετητής, «δὲν ὑπάρχει περίπτωση γιὰ τὴν καταπράϋνση τοῦ πόνου, παρεχοντάς του μια μαγικὴ ἐξήγηση, θρησκευτικὴ ἢ

---

[50]. *Ὅ.π.*, σ. 91.

[51]. John P. Anton, «Φιλοσοφία, ἰατρικὴ καὶ πολιτικὴ παθολογία», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική.* Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σ. 15.

[52]. Μανώλης Γασπαράκης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», σ. 106.

[53]. *Αὐτόθι.*

[54]. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 19· πβ. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 113· Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 78.

[55]. Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 125· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 29-30.

φιλοσοφικὴ ποὺ παραπέμπει σὲ δαίμονες, σὲ ἁμαρτήματα ἢ στὴν οἰκονομία τοῦ σύμπαντος· πρόκειται μόνο γιὰ τὴν καταπολέμησή του»[56]. Ἔτσι εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ἡ σημασία τῆς λέξης πνεῦμα μέσα σὲ κάποια ἔργα «νὰ ὀφείλει κάτι στὸ χαρακτηρισμό της ὡς ζωτικῆς ἀρχῆς» ποὺ ἀναμφίβολα ἔχει ἐπιρροὴ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἀλλὰ καὶ ἡ χρήση ὁρισμένων θεραπειῶν σχετίζεται μὲ μαγικοθρησκευτικὲς πρακτικὲς «ποὺ εἶναι καθορισμένες γιὰ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὶς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ θεραπευτικὰ βότανα καὶ τὰ νοσοῦντα ὄργανα»[57]. Ὅμως, ἡ χρήση τῶν ἐννοιῶν ἀποκλείει «κάθε δαιμονολογικὴ ἑρμηνεία τῆς ἱπποκρατικῆς αἰτιολογίας μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὸυ ἡ θεραπευτική της ἀρνεῖται ἀνοιχτὰ νὰ καταφύγει στὶς μαγεῖες»[58].

Μία καίρια διαπίστωση εἶναι πὼς «ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἰατρικῆς συμπίπτει μετὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅτε, τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἱστορίαν, παρατηροῦμεν τὴν προσπάθειαν δημιουργίας νοητικοῦ συτήματος ἱκανοῦ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως καὶ ν' ἀποκαλύπτῃ τοὺς νόμους ταύτης»[59]. Τὰ μαθηματικὰ τῶν ἀρχαίων Ἰνδῶν καὶ τῶν Ἀσυριοβαβυλωνίων, ὅπως καὶ ἡ ἰατρική τους, ἐξυπηρετοῦν πρακτικοὺς σκοποὺς χωρὶς νὰ τοὺς ἀφοροῦν οἱ αἰτίες τῆς ἐκάστοτε νόσου, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους ποὺ «ἀνέπτυξαν τὴν κριτικὴν σκέψιν ἐπὶ τῆς γνώσεως, βάσει τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος»[60]. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐπισημαίνεται, πὼς πολλοὶ ἐκ τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων ὑπῆρξαν καὶ ἰατροί, «οἵτινες ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς φύσεως, τῶν μεταλλαγῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τῶν ἐπακολούθων φαινομένων τὴν πρώτην φιλοσοφικὴν θεώρησιν

---

56. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 19: «Αὐτὴ ἡ στάση, ποὺ εἶναι ριζωμένη μέσα στοὺς μύθους τῆς ἑλληνικῆς τραγικῆς ποίησης καὶ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καταλήγει σὲ μία πρακτικὴ ποὺ γυρίζει τὴν πλάτη στὴ θρησκευτικὴ λατρεία καὶ ἀρνεῖται τὸ ὑπερφυσικό»· πβ. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 74.
57. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 19.
58. *Αὐτόθι.*
59. Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ίπππποκρατικὴ ἰατρική», σ. 59.
60. *Αὐτόθι.*

ἀνέπτυξαν»[61]. Συνεπῶς, οἱ πρώτοι φιλόσοφοι ἦταν φυσικοὶ καὶ φυσιολόγοι καὶ παρατηρῶντας τὸ ἄτομο κατέληγαν στὴ μελέτη τοῦ κόσμου[62].

Ἔτσι, οἱ πρῶτοι φιλοσοφοῦντες ἐπιδόθηκαν σὲ κοπιώδεις ἔρευνες γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κόσμου, τῆς φύσεως τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς, «τοῦ μεγέθους καὶ τῆς κινήσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων, τῆς γενέσεως τῶν ὄντων»[63]. Ἡ θεωρία τῶν λειτουργιῶν τοῦ σώματος ἦταν στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὶς ἔρευνες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀσχολήθηκαν καὶ μὲ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς ἀναπνοῆς, τῆς πέψεως, τῆς γενέσεως, τῶν αἰσθήσεων καὶ ποιὸς παράγοντας προκαλεῖ τὶς νόσους. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα πὼς «ἡ πρώτη βάσις τῆς ἰατρικῆς θεωρίας καθίσταται ἀναπόσπαστος τῆς φιλοσοφίας»[64].

Ὅσον ἀφορᾶ λοιπὸν τὴ συζητήση ἐὰν ἡ ἰατρικὴ ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴ φιλοσοφία ἢ ἦταν αὐτόνομη[65], στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχαν διαμορφωθεῖ δύο ἀπόψεις. Ἡ πρώτη ὑποστηρίζει πὼς εἶναι αὐτόνομη ἐπιστήμη καὶ δὲν χρειάζεται φιλοσοφικὲς θεωρίες ὅπως αὐτὲς τοῦ Ἀλκμαίωνος τοῦ Κροτωνιάτη[66] γιὰ τὴν ὑγεία ὡς κράση καὶ ὡς «ἰσοδυναμία» ἀντιθέτων, «ἐπάνω στὴν ὁποία ἐξακολουθοῦσαν πολλοὶ νὰ στηρίζουν τὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὸ ἔργο τῆς ἰατρικῆς»[67].

---

61. *Αὐτόθι.*
62. *Αὐτόθι.*
63. *Αὐτόθι.*
64. Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σσ. 59-60.
65. Γιὰ τὸ δίπολο φιλοσοφίας – ἰατρικῆς στὴν ἀρχαιότητα βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Κωνσταντίνου Βουδούρη, «Φιλοσοφία καὶ ἰατρική: μία ἀμφίδρομη καὶ γόνιμη σχέση ἢ μία παράταιρη συζυγία;», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική.* Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 37-51.
66. Βαγγέλης Σπανδάγος – Ρούλα Σπανδάγου – Δέσποινα Τραύλου, *Οἱ Ἰατροὶ καὶ οἱ Φαρμακολόγοι τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, σσ. 64-69· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σσ. 107-109.
67. Ἀλκμαίων, B4 στό: Hermann Diels – Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Bd. I, Dublin/Zürich, [16]1972 ([1]1903). [Στὸ ἑξῆς DK A = μαρτυρίες· B = ἀποσπάσματα]· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα.* Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ Βασ. Ἀ. Κύρκος. Συνεργασία: Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης. Ἐπιμ., Βασ. Ἀ.

Οἱ ὑποστηρικτές της εἶχαν τὴν πεποίθηση πὼς ἡ ἰατρικὴ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀνακαλύψει μόνη της πολλὰ πράγματα, χωρὶς τὴν ἀρωγὴ τῆς φιλοσοφίας, μέσα ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ τὴν ἔρευνα[68]. Στὸν ἀντίποδα αὐτῶν βρίσκονται οἱ φυσιολόγοι οἱ ὁποῖοι ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων στὸν διάλογό του *Φαίδρος*[69] ὑποστηρίζουν πὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσουμε τὴ φύση τοῦ σώματος «ἄνευ τῆς τοῦ ὅλου φύσεως»[70].

Κύρκος. Φιλολογικὴ ἐποπτεία Γεώργιος Ἀ. Χριστοδούλου. Τόμος Α'. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2005, σ. 424· Βασίλειος Ν. Τατάκης, «Ἀπόψεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φιλοσοφίας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 9 (1965), Θεσσαλονίκη, σ. 115.

[68]. Βασίλειος Ν. Τατάκης, «Ἀπόψεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φιλοσοφίας», σσ. 115-116.

[69]. Πλάτων, *Φαῖδρος*. Ed. B. Jowett. Volume III. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871)· πβ. Πλάτων, *Φαῖδρος*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Ἀθήνα, Πόλις, 2015.

[70]. Πλάτων, *Φαῖδρος*, 270c 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Συμπαντικὴ ὁλότητα καὶ κοσμικὰ στοιχεῖα στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία

Ἡ συζήτηση γιὰ τὸ πῶς δημιουργήθηκε ὁ κόσμος δὲν ξεκίνησε τυπικὰ ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς φιλοσόφους, ἀλλὰ καὶ ὁ προεπιστημονικὸς ἄνθρωπος ἀναζητοῦσε τὴν ἀπάντηση στὸ ἐν λόγω ἐρώτημα. Ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐκφέρει ἁπλῶς τὴν ἄποψή του μὲ μύθους, «ἀλλὰ ἐκφράζεται μυθικὰ μὲ συγκροτημένα προβλήματα καὶ προσπαθεῖ νὰ κερδίσει δικές του, προσωπικὲς λύσεις»[71]. Σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου «ὁ μῦθος εἶναι ὁ μόνος τύπος τέτοιας πνευματικῆς λειτουργίας. Στὸν προκείμενο τομέα ἡ πρόθεση εἶναι αἰτιολογική, ἔτσι οἱ θεογονικοὶ καὶ κοσμογονικοὶ μῦθοι εἶναι αἰτιολογικοί»[72]. Ὑπάρχουν ἀρκετοὶ κοσμογονικοὶ μύθοι ὅπως τοῦ Χάους[73], σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο, τοῦ

---

[71]. Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, Ἀθήνα, Gutenberg, [7]2016 ([1]1972), σ. 20: «Ἤδη μέσα στὸν ἴδιο τὸν μῦθο διαγράφεται ἡ πορεία γιὰ ἀπομυθοποίηση τῆς σκέψης, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ βέβαια χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης».

[72]. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», στό: *Κεφάλαια Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1979, σ. 195: «Κοσμογονία καὶ Θεογονία εἶναι δύο ἔννοιες ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθοῦν χωριστά, γιατὶ τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου στὸ ἐρχέγονο θρησκευτικὸ συναίσθημα σημαίνουν ἐμπειρίες τῆς οὐσίας καὶ τῆς παρουσίας τοῦ θείου. Λέγοντας κοσμογονία ἐννοοῦμε βασικὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὸς προσφέρεται στὴν ἐμπειρία, δηλαδὴ ἐννοοῦμε τὴ γένεση καὶ τὴ διαμόρφωσή του ἀπὸ κάποια δημιουργικὴ αἰτία»· πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», *Δευκαλίων*, 33-34 (Ἰούνιος, 1981), Ἀθήνα, σ. 44.

[73]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Χάους πβ. Ἡσίοδος, *Θεογονία*. Ed. M. L. West. Oxford, Clarendon Press, 1966· πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 197-199· Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σσ. 19-25· G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Οἱ Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*. Μετάφρ., Δημοσθένης Κούρτοβικ. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1998, σσ. 49-60· Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 44· Ἐ. Ν. Ροῦσσος, *Προσωκρατικοί. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή*. Τόμος Α'. Ἀθήνα, Στιγμή, 1999, σσ. 63-65· Keimpe Algra, «Οἱ ἀπαρχὲς τῆς κοσμολογίας», στό: A. A. Long, *Οἱ Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι. Συναγωγὴ Συστατικῶν Μελετημάτων*. Μετάφρ., Θεοδόσης Νικολαΐδης – Τάσος Τυφλόπουλος. Ἐπιμ., Δανιὴλ Ἰ. Ἰακώβ. Ἀθήνα, Παπαδήμα, χ.χ., σσ. 92-93· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 43.

Ὕδατος[74], τοῦ Ἀέρα[75], τῆς Γῆς[76], τοῦ Σκότους[77], τοῦ Φωτὸς[78] καὶ τοῦ Ἔρωτα[79].

Καὶ στοὺς κοσμογονικοὺς μύθους λοιπὸν συναντᾶμε τὸ ὕδωρ καὶ τὸν ἀέρα ὡς κοσμοποιὲς ἀρχές. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ὕδωρ, «ὁ μῦθος τοῦ Νεροῦ δίνει μία εἰκόνα ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη κατάσταση τοῦ κόσμου» ἡ ὁποία προσιδιάζει μὲ τὴν «εἰκόνα τοῦ Χάους»[80]. Ἡ ἐρεβώδης, ψυχρὴ καὶ ἀσταθὴς μάζα τοῦ ὕδατος «κυρίαρχου πρὶν ἀπὸ κάθε μορφοπλαστικὴ διαδικασία» καθίσταται στὸ νοῦ τοῦ προεπιστημονικοῦ ἀνθρώπου ὡς μία ἀκόμη μορφὴ τοῦ Χάους[81]. Ο μύθος τοῦ Ὕδατος πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένος στοὺς προϊστορικοὺς λαούς, «καὶ ἴσως ἦταν ὁ ἐπικρατέστερος στοὺς Προέλληνες»[82]. Τὴν ἐν λόγω κοσμογονία μνημονεύει καὶ ὁ Ὅμηρος στὴν *Ἰλιάδα* καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «εἴμι γὰρ ὀψομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης, Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν»[83]. Ἡ ὁμηρικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ὠκεανοῦ ὡς κοσμογονικῆς

---

[74]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Νεροῦ βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 199-200· πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 44.

[75]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Ἀέρα βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σ. 200.

[76]. Γιὰ τὸν μῦθο τῆς Γῆς βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 200-201.

[77]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Σκοταδιοῦ βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 201-202· πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 44: «Κοσμογονία τῆς Νύχτας ἐπίσης στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς Ὀρφικούς, ποὺ προβάλλουν τὴ Νύχτα σὰν ἀφέντρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων»· Ἐ. Ν. Ροῦσσος, *Προσωκρατικοί. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή*, Τόμος Α', σ. 75. Γιὰ μία βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ Ἐ. Ν. Ρούσσου πβ. Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, «Βιβλιοκρισία. Εὐάγγελος Ν. Ροῦσσος. *Προσωκρατικοί*», *Δευκαλίων*, 33/34 (1981), σσ. 107-121.

[78]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Φωτὸς βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 202-203.

[79]. Γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Ἔρωτα βλ. ἐνδεικτ., Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σσ. 203-204.

[80]. Ε. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σ. 199· πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, *Προσωκρατικοί. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή*, Τόμος Α', σ. 73.

[81]. Ε. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σ. 199.

[82]. *Αὐτόθι*: «Οἱ γενιὲς τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τοῦ Πόντου στὴ «Θεογονία» τοῦ Ἡσιόδου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσομε γνώμη ἀπὸ μία Ὑδατογονία, ἀφου αὐτὲς μὲ τὴ θέση καὶ τὴν ἔκταση ποῦ κατέχουν στὴν ἡσιόδεια σύνθεση προδίδουν ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτοτελεῖς ὑδατογονικὲς συνθέσεις, ποὺ ἐνσωματώθηκαν ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴ δική του κοσμογονία».

[83]. Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*, Ξ 200-201: «Πηγαίνω ἐγὼ νὰ ἰδῶ στὴν τελείωση τῆς γῆς τῆς πολυθρόφας τὸν Ὠκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴν μάνα […]»· πβ. Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 19· Keimpe Algra, «Οἱ ἀπαρχὲς τῆς κοσμολογίας», σ. 91· M. R. Wright, *Ἡ Κοσμολογία στὴν Ἀρχαιότητα*. Μετάφρ., Ἄδωνις Σάμψων. Ἀθήνα,

ἀρχῆς, «πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὴ καθαυτὴ ἀποτελεῖ μία πρώτη προσπάθεια λογικῆς ἑρμηνείας τῆς κοσμογενέσεως ἀπὸ μία ὑλική, ὑποβάλλει ταυτόχρονα καὶ τὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ροῆς, τοῦ διαρκοῦς γίγνεσθαι τοῦ κόσμου, ἀφοῦ τὰ «ρέεθρα Ὠκεανοῦ» διαρκῶς ἀνανεώνονται, ἀνακυκλώνονται, μεταμορφώνονται»[84]. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ μύθος τοῦ Νεροῦ «ἐκβάλλει στὴν κοσμογονικὴ σκέψη τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Ἵππωνα»[85] γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ πραγματοποιηθεῖ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ συνέχεια.

Ὁ ἑπόμενος μύθος ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τοῦ Ἀέρα ποὺ συγγενεύει καὶ αὐτὸς μὲ τὸν μῦθο τοῦ Χάους, «ἀφοῦ ἡ σκοτεινή, ὑγρή, κρύα καὶ ἀκαθόριστη μάζα τοῦ ἀέρα, κυρίαρχου πρὶν ἀπὸ κάθε μορφοπλαστικὴ διαδικασία, εἶναι στὴ φαντασία τοῦ προεπιστημονικοῦ ἀνθρώπου τὸ ἴδιο τὸ χάος μὲ ἄλλο πρόσωπο»[86]. Μία ἀερογονία εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἐπιμενίδη[87], καθὼς θεωρεῖ πὼς ὅλα προήλθαν ἀπὸ τὸν Ἀέρα καὶ τὴ Νύχτα, ὅπως καὶ ὁ Ὅμηρος ποὺ μνημονεύθηκε παραπάνω. Στὴ μεταμυθικὴ σκέψη ὁ μύθος τοῦ Ἀέρα συναντᾶται στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξιμένη καὶ τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη.

Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία[88], «στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς της ὡς Ἰωνικὴ φυσική», γεννημένη ἀπὸ τὸν μικρασιατικὸ ἑλληνισμὸ τοῦ

Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου – Ἀ. Καρδαμίτσα, 2004, σσ. 50-51· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 40.

84. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 41.

85. Ε. Ν. Ροῦσσος, «Κοσμογονία», σ. 199.

86. *Ὅ.π.*, σ. 200.

87. Ἐπιμενίδης, D.K. B5a· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, σ. 96: «Ἐν δὲ τοῖς εἰς Ἐπιμενίδην [sc. ἀναφερομένοις ἔπεσιν] ἐξ Ἀέρος καὶ Νυκτὸς τὰ πάντα συστῆναι <ὥσπερ καὶ> Ὅμηρος <ἀποφαί>νετ' Ὠκεανὸν ἐκ Τηθύος τοὺς θεοὺς γεννᾶν <λέγων>· "Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν", <ἕτερός> τις δὲ Κρόνον τε καὶ Ῥέαν, οἱ δὲ <Δία καὶ> Ἥραν πατέρα καὶ μητέρα θεῶν νομίζουσιν».

88. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 44: «Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, στὴν προσπάθειά της νὰ ἑρμηνεύσει τὴ φύση στὸ σύνολο καὶ στὰ μέρη της, ξεκινᾶ ἀπὸ τὶς δομὲς τοῦ θεογονικοῦ μύθου […]. Συγκεκριμένα ἡ Φυσικὴ φιλοσοφία παραλαβαίνει ἀπὸ τὴ Θεογονικὴ ποίηση ἕτοιμο τὸ ἀκόλουθο θεματικὸ σχῆμα: ἀρχικὴ

6ου αἰῶνος π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἑρμηνεύσει τὴ φύση «μεταμυθικά»[89]. Ἀφετηρία τῶν Ἰώνων φυσικῶν ἦταν ἡ ἀπαρχὴ τῆς φιλοσοφίας ὁδηγώντας μας στὸ συμπέρασμα πὼς ἐκεῖνοι ἦταν «τὸ πρόσωπο τῆς Φιλοσοφίας στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐξέλιξής της»[90]. Ὅσον ἀφορᾶ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν ὅταν αὐτὴ ἀναπτυσσόταν, ἦταν εὐνοϊκές, καθὼς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἤκμαζε σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς[91]. Τὸ ἄνοιγμα λοιπὸν τῶν Ἑλλήνων στὸν κόσμο καὶ ὁ πλουτισμός τους, ὄχι μόνο οἰκονομικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ γεωγραφικές, μετεωρολογικὲς καὶ κλιματολογικὲς ἐμπειρίες, «ὑποβαστάζουν τὴ φυσιοκρατικὴ ἐπανάσταση τῆς Ἰωνικῆς φυσικῆς, πού, ἀπομυθώνοντας τὴ φύση στὸ σύνολο καὶ στὰ μέρη της, περιορίζει καὶ ἀποκρούει σταθερὰ τὸν δαιμονοκρατικὸ καὶ τὸν ἐνστικτώδη φόβο τῶν μαζῶν καὶ γίνεται ὄργανο ἐλευθερίας καὶ ἠθικῆς προαγωγῆς τοῦ ἀτόμου»[92].

Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι[93] λοιπὸν ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἔρευνα τῶν πραγμάτων καὶ ἀναζήτησαν τὴ φυσικὴ

κατάσταση – σπέρμα – χωρισμὸς τῶν μερῶν τοῦ κόσμου – διαμόρφωση τῶν οὐράνιων σωμάτων καὶ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων – γένεση τῆς ζωῆς».

[89]. *Ὅ.π.*, σ. 45· πβ. Μυρτῶ Δραγώνα – Μονάχου, «Ἀφετηρία γιὰ τὴ χαρτογράφηση μίας ἀρχαϊκῆς γνωσιολογίας», *Δευκαλίων*. Τόμος Γ'. 11 (1974), Δωδώνη, σ. 365· Σωκράτης Γκίκας – Ἰάσων Εὐαγγέλου, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Ἀθήνα, Σαββάλας, χ.χ., σ. 9· Θεόφιλος Βέικος, *Φύση καὶ Κοινωνία. Ἀπὸ τὸ Θαλῆ ὡς τὸ Σωκράτη*, Ἀθήνα, Σμίλη, 1991, σ. 19.

[90]. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 45.

[91]. *Ὅ.π.*, σ. 46: «Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἁπλωθεῖ στὴ Μεσόγειο, ἔχουν ἐπιβληθεῖ μὲ τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἔχουν βελτιώσει τὴ διαβίωσή τους, τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωσή τους»· πβ. Π. Π. Παναγιώτου, *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα, 1988, σσ. 14-21.

[92]. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 46.

[93]. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων πβ. Hermann Diels – Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Τόμος Α'. Γιὰ μία κριτικὴ τοῦ ἔργου τῶν Hermann Diels – Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, ὅσο καὶ καὶ τῆς ἀπόδοσής τους στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Κύρκο ποὺ τιτλοφορεῖται *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα* πβ. Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, «"Habent sua fata libelli": *Τὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν* καὶ ἡ ἔρευνα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας (μὲ ἀφορμὴ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου), *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 41 (2011), Ἀθήνα, σσ. 328-335. Γιὰ μία βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Προσωκρατικοὺς πβ. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Ἡ κοσμολογία τῶν

ἀρχὴ ποὺ διέπει τὸ σύμπαν θεωρῶντας πὼς εἶναι κάτι τὸ ὑλικὸ καθώς, «ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρώτου καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης»[94]. Αὐτὸ θεωροῦν ὅτι εἶναι τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο, καὶ «ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν ὄντων» καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν τὴν πεποίθηση ὅτι δὲν ὑπάρχει «οὔτε ἀπόλυτο γίγνεσθαι οὔτε ἀπόλυτη φθορὰ» ἐφόσον ἡ πρωταρχικὴ οὐσία διατηρεῖται αἰώνια[95]. Διότι καθίσταται ἀναγκαῖα ἡ ὕπαρξη κάποιας φυσικῆς οὐσίας, μίας ἢ περισσοτέρων, ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ προέρχονται ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἐνῶ ἐκείνη νὰ παραμένει ἀναλλοίωτη[96], ἀλλὰ «τὸ πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῆς τοιαύτης ἀρχῆς οὐ τὸ αὐτὸ πάντες λέγουσιν»[97].

Πρώτη ἔκφραση τῆς Ἰωνικῆς φυσικῆς εἶναι ἡ θεωρία τοῦ ὕδατος[98] μὲ ὑποστηρικτή της τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο[99] ὁ ὁποῖος θεωροῦσε πὼς τὸ ὕδωρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων καὶ τὸ πρωταρχικὸ ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα «πρὸς σύγκρισίν τε καὶ πήγνυσιν καὶ σύστασιν τῶν

Προσωκρατικῶν. Ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας ἀπὸ τὸν Ἐ. Ν. Ροῦσσο», *Δευκαλίων*. Τόμος Γ'. 11 (1974), Δωδώνη, σσ. 386-405.

94. Θαλῆς, DK. A12· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 182: «Οἱ περισσότεροι, λοιπόν, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ κατὰ πρῶτον ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἔρευνα τῶν πραγμάτων, θεώρησαν ὅτι τὸ βασικὸ συστατικὸ ὅλων τῶν ὄντων εἶναι κάτι τὸ ὑλικό, δηλαδὴ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται ὅλα ὅσα ὑπάρχουν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται καταρχὴν ἕνα πράγμα καὶ στὸ ὁποῖο τελικὰ ἀποσυντίθεται, μὲ τὴν οὐσία του νὰ διατηρεῖται ἀλλὰ νὰ μεταβάλλονται οἱ ἰδιότητές της».

95. Θαλῆς, DK. A12: «Τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχήν φασιν εἶναι τῶν ὄντων, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίγνεσθαι οὐδὲν οἴονται οὔτ' ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως ἀεὶ σῳζομένης».

96. *Αὐτόθι*: «Δεῖ γὰρ εἶναί τινα φύσιν ἢ μίαν ἢ πλείους μιᾶς, ἐξ ὧν γίγνεται τἆλλα σῳζομένης ἐκείνης».

97. *Αὐτόθι*· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 182: «Ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ποσότητα καὶ τὴ μορφὴ μιᾶς τέτοιας ἀρχῆς δὲν συμφωνοῦν ὅλοι (*οἱ πρώτοι φιλοσοφήσαντες*)».

98. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὕδατος στὴν προσωκρατικὴ διανόηση πβ. Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σσ. 387-389.

99. Γιὰ τὰ βιογραγικὰ στοιχεῖα τοῦ Θαλῆ τοῦ Μιλήσιου πβ. Θαλῆς, DK. A1,2,3,7,7a,8a.

ἐγκοσμίων πρὸς ἄλληλα συγκεράννυται»[100]. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του μνημονεύει τὴ θερμότητα ἡ ὁποία διατηρεῖται μὲ τὴν ἀρωγὴ τοῦ ὑδάτινου στοιχείου, καθὼς σὲ διαφορετικὴ περίπτωση θὰ νεκρωθεῖ καὶ θὰ ἐπέλθει ἡ ξηρασία διότι καὶ «διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν»[101], ὅπως ἄλλωστε καὶ «ἡ τροφὴ πᾶσα χυλώδης ἐξ οὗ δέ ἐστιν ἕκαστα»[102]. Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα, ὁ Θαλῆς ποὺ ὅπως

---

[100]. Θαλῆς, DK. B3· πβ. H. Diels – W. Kranz,*Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 191: «Τὰ πολυθρύλητα, λοιπόν, τέσσερα στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα λέμε ὅτι πρῶτο εἶναι τὸ νερὸ καὶ τὸ θεωροῦμε ὡσὰν πρωταρχικὸ στοιχεῖο, ἀναμειγνύονται μεταξύ τους γιὰ νὰ συνενωθοῦν, νὰ συμπτυχθοῦν καὶ νὰ σχηματίσουν τὰ αἰσθητά»· πβ. Δ. Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ ἰατρική*, σ. 30· E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 83· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ ἰατρικαὶ μελέται, Τόμος Α'*, σ. 61· I. N. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 60· Γιάνης Κ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Πέτρος Δ. Καραβάκος, 1946, σ. 51· W. K. C. Guthrie, *Οἱ Ἕλληνες Φιλόσοφοι. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*. Μετάφρ., Ἀντ. Ἠ. Σακελλαρίου. Ἀθήνα, Παπαδήμα, [3]1993, σ. 33· Ἀγησίλαος Ντόκας, *Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός. Ἡ Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Φεξής, 1961, σ. 28· Π. Π. Παναγιώτου, *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, σ. 57· Angelo Juffras, «Ἡ Φιλοσοφία τῶν Μιλησίων καὶ οἱ καταβολὲς τῆς Φιλοσοφίας. Ἱστοριογραφικὸ Δοκίμιο», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σ. 54· Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Ἀθήνα, 1966, σ. 25· Χρίστος Ἀ. Τέζας, *Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ὁδὸς πρὸς τὴ Φιλοσοφία*, Ἰωάννινα, 1990, σ. 169· Δημ. Ζ. Ἀνδριόπουλος, *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1991, σ. 20· Τσέλλερ – Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*. Μετάφρ., Χ. Θεοδωρίδης. Ἀθήνα, Κάλβος, 1969, σ. 56· Κωνσταντῖνος Ἰ. Βαμβακάς, *Οἱ θεμελιωτὲς τῆς δυτικῆς σκέψης. Ἕνας διαχρονικὸς παραλληλισμὸς μεταξὺ προσωκρατικοῦ στοχασμοῦ, φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς ἐπιστήμης*, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2001, σσ. 104-105· Χρίστος Ἀ. Τέζας, *Θαλῆς ὁ Μιλήσιος. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση ὡς τὴ σύγχρονη ἔρευνα*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἰωάννινα, 1986, σ. 210· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 57· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 123· Αὔγουστος Μπαγιόνας, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ὡς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστημιακὸ Τυπογραφεῖο, 1978, σ. 31.

[101]. Θαλῆς, DK. A12: «Διὰ τε δὴ τοῦτο τὴν ὑπόληψιν λαβὼν ταύτην καὶ διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν· τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴ τῆς φύσεως ἐστι τοῖς ὑγροῖς»· πβ. I. N. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 60· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 58· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 124.

[102]. *Ὅ.π.*, A12, A13: «Ὕδωρ ἔλεγον τὴν ἀρχὴν ἐκ τῶν φαινομένων κατὰ τὴν αἴσθησιν εἰς τοῦτο προαχθέντες· καὶ γὰρ τὸ θερμὸν τῷ ὑγρῷ ζῇ καὶ τὰ νεκρούμενα ξηραίνεται καὶ τὰ σπέρματα πάντων ὑγρὰ καὶ ἡ τροφὴ πᾶσα χυλώδης ἐξ οὗ δε ἐστιν ἕκαστα, τούτῳ καὶ τρέφεσθαι πέφυκε· τὸ δὲ ὕδωρ ἀρχὴ τῆς ὑγρᾶς φύσεώς ἐστι καὶ συνεκτικὸν πάντων· διὸ πάντων ἀρχὴν ὑπέλαβον εἶναι τὸ ὕδωρ καὶ τὴν γῆν ἐφ' ὕδατος ἀπεφήναντο καῖσθαι»·

ἀναφέραμε θεωροῦσε τὸ ὕδωρ τὴν ἀρχὴ τῶν πάντων εἶχε τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Θεὸς[103] εἶναι ὁ νοῦς, ποὺ ἀπὸ τὸ ὕδωρ δημιούργησε τὸν κόσμο[104]. Ἕνεκα τῆς θεωρίας του ὅτι ἡ φυσικὴ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὸ σύμπαν εἶναι τὸ νερό, ὥς πρὸς τὴ διαδικασία τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὑποστήριζε, σύμφωνα μὲ τὸν Σέρβιο τὸν Γραμματικό, πὼς τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἔπρεπε νὰ θάβονται ὥστε νὰ μποροῦν νὰ διαλυθοῦν μέσα στὴν ὑγρασία[105]. Σύμφωνα μὲ ἕναν μελετητή εἶναι βέβαιο, ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὕδωρ ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο, ὅτι «εἶναι πρόδρομος τῆς θεωρίας τῶν χυμῶν τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (αἷμα) καὶ τοῦ Φιλολάου (αἷμα, χολή, φλέγμα), ποὺ κατεξοχὴν ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἱπποκρατικούς»[106].

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Θαλῆς διετύπωσε μᾶλλον «τοῦτον ἀρχαιότατον παρειλήφαμεν τὸν λόγον, ὅν φασιν εἰπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον», ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει σὰν ξύλο γι' αὐτὸ παραμένει στὴ θέση της, «καὶ γὰρ τούτων ἐπ' ἀέρος μὲν οὐθὲν πέφυκε μένειν, ἀλλ' ἐφ ὕδατος»[107]. Ὁ

πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 182: «Ὅμως ὁ Θαλῆς, ὁ πρωτοπόρος τῆς ἔρευνας αὐτοῦ τοῦ εἴδους, λέει ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο (γι' αὐτὸ ἔλεγε ὅτι ἡ γῆ στηρίζεται πάνω στὸ νερὸ), ὁδηγούμενος ἴσως σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ τροφὴ ὅλων τῶν ὄντων εἶναι ὑγρὴ καὶ ὅτι ἡ ἴδια ἡ θερμότητα προέρχεται καὶ συντηρεῖται ἀπ' αὐτὸ (κι αὐτὸ βέβαια, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργοῦνται τὰ πάντα, εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ ὅλων»· Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 54· Π. Π. Παναγιώτου, *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, σ. 57· Ἄννα Ποτάγα, «Ἡ Ἐπιστημονικὴ καὶ Φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Θαλῆ», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σ. 181· Δημ. Ζ. Ἀνδριόπουλος, *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 21· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σ. 124.

[103]. Γιὰ τὸ ζήτημα περὶ Θεοῦ στοὺς Προσωκρατικοὺς βλ. ἐνδεικτ., Μιχαὴλ Κ. Μαντζάνας, «Τὸ περὶ θείου κατὰ τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη», σσ. 218-221.

[104]. Θαλῆς, DK. A23a: «Thales enim Milesius qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret».

[105]. *Ὅ.π.*, A13a: «Apud varias gentes diversa fuerunt genera sepulturae, inde est quod alii obrontur, alii exuruntur… Thales vero, qui confirmat omnia ex umore creari, dicit obruenda corpora, ut possint in umorem resolvi».

[106]. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 58.

[107]. Θαλῆς, DK. A14· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 184: «Ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι (ἡ γῆ) ἐπιπλέει στὸ νερό. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη θεωρία, ποὺ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, καὶ ποὺ λέγεται ὅτι τὴ διετύπωσε ὁ

Ἀριστοτέλης γνωρίζει αὐτὴ τὴν πληροφορία ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος[108]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διαφαίνεται ἡ διαφωνία τοῦ Σταγειρίτη καθὼς σημειώνει, «ὥσπερ οὐ τὸν αὐτὸν λόγο ὄντα περὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος τοῦ ὀχοῦντος τὴν γῆν»[109]. Τὴν ἀντιγνωμία αὐτὴ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει ὁ Σιμπλίκιος ὁ ὁποῖος ἀναφέρει πὼς ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πὼς ἡ ἐν λόγω ἄποψη ἴσως ἐπικράτησε διότι ἔτσι εἶναι γνωστὴ καὶ στὴν Αἴγυπτο μὲ τὴ μορφὴ μύθου, «ἴσως ἐκεῖθεν τὸν λόγον κεκομικέναι»[110]. Μάλιστα κατὰ τὸν Πλούταρχο μερικοὶ ὑποστηρίζουν πὼς ὁ Ὅμηρος ὅπως καὶ ὁ Θαλῆς ἐνστερνίστηκε ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους τὴν ἄποψη πὼς τὸ ὕδωρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων καὶ ἡ αἰτία γιὰ τὴ γέννηση ὅλων τῶν ὄντων[111]. Σχετικὰ μὲ τὴν πεποίθηση τοῦ Θαλῆ, πὼς ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό σὰν πλοῖο, καὶ ὁ Σενέκας διαφωνεῖ καὶ τὴν ἀποκαλεῖ «inepta sententia» διότι, ὅταν ὁ φυσικὸς φιλόσοφος ἀναφέρει πὼς τρέμει, «στὴν πραγματικότητα λικνίζεται ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὅτι δηλ. ἡ γῆ, ἐπειδὴ ἐπιπλέει σὰν ξύλο, γι' αὐτὸ παραμένει στὴ θέση της ἢ κάτι παρόμοιο (γιατὶ κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν στέκεται ἀπὸ τὴ φύση του στὸν ἀέρα, παρὰ μόνο στὸ νερό). Σὰν νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ γῆ καὶ τὸ νερὸ ποὺ βαστάζει ἡ γῆ)»· Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 47: «Ἡ προϊστορία τῆς διδασκαλίας αὐτῆς φαίνεται στὴν ἡσιόδεια Γῆ, ποὺ πρώτη ἀναδύεται ἀπὸ τὸ Χάος, σὲ μύθους γιὰ νησιὰ πλωτά, ὅπως ἡ Αἰολία, ἡ Δῆλος, ἡ Ρόδος, ἡ Θήρα, στὸ μῦθο τῆς ἀναδυομένης Ἀφροδίτης, ἀκόμα καὶ στὸ βιβλικὸ θεό, *τῷ στερεώσαντι τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων*»· Ἄννα Κελεσίδου – Γαλανοῦ, «Παρουσία καὶ νόημα τοῦ *Γίγνεσθαι* στὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 8-9 (1978-1979), Ἀθήνα, σ. 83· Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 60· Ἰωάννης Ρ. Πανέρης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1986, σσ. 32-33· Bertrand Russel, *Οἱ Προσωκρατικοί*. Μετάφρ., Σημ., Αἰμ. Χουρμουζίου. Ἀθήνα, Ἀρσενίδης, χ.χ., σ. 65· Χρίστος Ἀ. Τέζας, *Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῶν ἐπιστημῶν*, σ. 169· Κωνσταντῖνος Βουδούρης, *Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἰωνία, 1988, σ. 43.

108. Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 53.

109. Θαλῆς, DK. A14· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 184: «Σὰν νὰ μὴ μποροῦμε νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ γῆ καὶ τὸ νερὸ ποὺ βαστάζει ἡ γῆ».

110. Θαλῆς, DK. A14a: «[…] πρὸς ταύτην δὲ τὴ δόξαν ὁ Ἀριστοτέλης ἐντιλέγει μᾶλλον ἴσως ἐπικρατοῦσαν διὰ τὸ καὶ παρ' Αἰγυπτίοις οὕτως ἐν μύθου σχήματι λέγεσθαι καὶ τὸν Θαλῆν ἴσως ἐκεῖθεν τὸν λόγον κεκομικέναι».

111. *Ὅ.π.*, A11a: «Οἴονται δὲ καὶ Ὅμηρον ὥσπερ Θαλῆ μαθόντα παρ' Αἰγυπτίων ὕδωρ ἀρχὴν ἁπάντων καὶ γένεσιν τίθεσθαι».

νεροῦ»[112]. Ὁ ἴδιος ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα πὼς «non est ergo mirum, si abundant humor ad flumina profundenda, cum mundus in humore sit totus»[113].

Ὕπάρχουν ἐπίσης ὁρισμένοι μελετητὲς ποὺ θεωροῦν πὼς καὶ «οἱ πρῶτοι θεολογήσαντες» εἶχαν τὴν ἴδια ἄποψη μὲ τὸν Θαλῆ γιὰ τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο καὶ ἕνεκα τούτου θεώρησαν τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴ Γῆ ὡς ζωοποιούς, ὑπ' αὐτῶν Στύγα[114] τῶν ποιητῶν», καθὼς κάθε τι παλιὸ εἶναι καὶ σεβαστὸ «ὅρκος δὲ τὸ τιμιώτατόν ἐστιν»[115]. Καὶ ὁ Ἵππων ὅμως ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «θεώρησαν (ὡς ἀρχὴ τῆς ψυχῆς) ἀκόμα καὶ τὸ ὕδωρ»[116] καὶ πιθανότατα ὁδηγήθηκαν σὲ αὐτὴ τὴ ἄποψη ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ σπέρματος ποὺ εἶναι ὑγρή. Ἐπίσης εἶχε τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχουν δύο ὀντολογικὲς ἀρχές, «ψυχρὸν τὸ ὕδωρ καὶ θερμὸν τὸ πῦρ. γεννώμενον δὲ τὸ πῦρ ὑπὸ ὕδατος κατανικῆσαι τὴν τοῦ γεννήσαντος δύναμιν συστῆσαί τε τὸν κόσμον. τὴν δὲ ψυχὴν ποτὲ μὲν ἐγκέφαλον λέγει, ποτὲ δὲ ὕδωρ· καὶ γὰρ τὸ σπέρμα εἶναι τὸ φαινόμενον ἡμῖν ἐξ ὑγροῦ, ἐξ οὗ φησι ψυχὴν γίνεσθαι»[117].

---

112. *Ὅ.π.*, A15: «Thaletis inepta sentential est. ait enim terrarium orbem aqua sustineri et vehi more navigii mobilitateque eius fluctuare tunc cum dicitur tremere».

113. *Αὐτόθι*· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 185: «Ἑπομένως δὲν εἶναι παράξενο, γιατὶ τὸ νερὸ ξεχειλίζει, ὥστε νὰ πλημμυρίζουν τὰ ποτάμια, τὴν ὥρα ποὺ ὁλόκληρος ὁ κόσμος βρίσκεται στὸ νερό».

114. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 910 (σημ. 12): «[…] οἱ θεοὶ ὀρκίζονταν στὸ ὄνομα τῆς Στυγός, δηλ. στὸ νερὸ τῆς Στυγός, ἄρα τὸ πιὸ παλιὸ καὶ τὸ πιὸ σεβάσμιο ἦταν τὸ νερὸ (τὸ ὕδωρ)»· πβ. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν προσωκρατικῶν*, σ. 58.

115. Θαλῆς, DK. A12· βλ ἐπίσης Ὀρφεύς, DK. B10.

116. Ἵππων, DK. A1b: «Τῶν δὲ φορτικωτέρων καὶ ὕδωρ τινὲς ἀπεφήναντο, καθάπερ Ἵππων· πεισθῆναι δ' ἐοίκασιν ἐκ τῆς γονῆς, ὅτι πάντων ὑγρὰ καὶ γὰρ ἐλέγχει τοὺς αἷμα φάσκοντας τὴν ψυχήν, ὅτι ἡ γονὴ οὐχ αἷμα»· Χρίστος Ἀ. Τέζας, *Θαλῆς ὁ Μιλήσιος. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση ὡς τὴ σύγχρονη ἔρευνα*, σ. 216.

117. *Ὅπ.*, A3· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 715: «Ὁ Ἵππων ἀπὸ τὸ Ρήγιο εἶπε ὅτι ὑπάρχουν δύο ὀντολογικὲς ἀρχές, τὸ ὕδωρ ὡς ψυχρὸ στοιχεῖο, καὶ τὸ πῦρ ὡς θερμότητα. Καὶ ὅτι τὸ πῦρ ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ νερό, κατανίκησε τὴ δύναμη τοῦ γεννήτορά του καὶ σύστησε τὸν κόσμο. Τὴν ψυχὴ ἄλλοτε τὴν ὀνομάζει ἐγκέφαλο καὶ ἄλλοτε ὕδωρ· διότι τὸ σπέρμα εἶναι αὐτὸ ποὺ φαίνεται σὲ μᾶς ὅτι συνίσταται ἀπὸ ὑγρό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λέει ὅτι ἔγινε ἡ ψυχή».

Συμπολίτης καὶ ἴσως μαθητῆς τοῦ Ἀναξίμανδρου ὑπῆρξε ὁ Ἀναξιμένης[118] ὁ ὁποῖος ἐπάγεται πὼς ἡ θεμελιώδης ὑλικὴ ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι ὁ ἀέρας[119] καὶ τὸ ἄπειρο[120], καὶ θεωρεῖ πὼς εἶναι σημαντικότερος ἀπὸ τὸ ὕδωρ, τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος[121], διότι ἀπὸ τὸν ἀέρα προκύπτουν ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, δηλαδὴ τὸ χῶμα, ἡ φωτιὰ καὶ τὸ νερό[122]. Ὁ ἀέρας[123], «εἶναι τῷ μὲν μεγέθει ἄπειρος», ἐνῶ «ταῖς δὲ περὶ αὐτὸν ποιότησιν ὡρισμένος»[124]. Σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, ὁ Ἀναξίμανδρος

---

118. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀναξιμένη πβ· Ἀναξιμένης, DK. A1,2,5,7, B2.

119. Ἀναξιμένης, DK. A1: «Οὗτος ἀρχὴν ἀέρα εἶπεν καὶ τὸ ἄπειρον»· πβ. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 83· Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 89: «Συγκεκριμένα, ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεπηδοῦν ὅλα τὰ πράγματα καὶ στὴν ὁποία χάνονται θεωρεῖται ἐδῶ μιὰ μάζα λεπτή, κινητικὴ καὶ «πνευματική»: *ὁ ἀήρ*»· Μιχαὴλ Κ. Μαντζάνας, «Τὸ περὶ θείου κατὰ τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη», σ. 219· Ἰωάννης Ρ. Πανέρης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, σ. 42· W. K. C. Guthrie, *Οἱ Ἕλληνες Φιλόσοφοι*, σ. 37· Angelo Juffras, «Ἡ Φιλοσοφία τῶν Μιλησίων καὶ οἱ καταβολὲς τῆς Φιλοσοφίας. Ἱστοριογραφικὸ Δοκίμιο», σ. 54· Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σ. 169· Bertrand Russel, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 69· G. E. R. Lloyd, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*. Μετάφρ., Πόπη Καρλέτσα. Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2008, σ. 31· Δημ. Ζ. Ἀνδριόπουλος, *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 44· Τσέλλερ – Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 60· Κωνσταντῖνος Ἰ. Βαμβακάς, *Οἱ θεμελιωτὲς τῆς δυτικῆς σκέψης*, 127· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 65· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 110· Βασίλειος Π. Ρόζος – Ἰω. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Τόμος Α', σσ. 124-125· Αὔγουστος Μπαγιόνας, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ὡς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, σ. 31.

120. Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, σ. 33· πβ. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 65.

121. Ἀναξιμένης, DK. A4: «Ἀναξιμένης δὲ ἀέρα καὶ Διογένης πρότερον ὕδατος καὶ μάλιστ' ἀρχὴν τιθέασι τῶν ἁπλῶν σωμάτων».

122. *Ὅ.π.*, A9: «Post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orerentur, definita: gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex iis omnia»· πβ. I. N. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 61.

123. Γιὰ τὴν σημασία τοῦ ἀέρα στὴν προσωκρατικὴ διανόηση πβ. *Λεξικὸν τῆς Προσωκρατικῆς Φιλοσοφίας*, σσ. 8-9· Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σ. 169· Θεόφιλος Βέικος, *Φύση καὶ Κοινωνία*, σ. 32.

124. Ἀναξιμένης, DK. A6· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 215: «Λένε ὅτι ὁ Ἀναξιμένης θεωροῦσε ὡς ὑλικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν ὄντων τὸν ἀέρα, ὁ ὁποῖος ὡς πρὸς τὸ μέγεθος εἶναι ἄπειρος, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητά του περιορισμένος»· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 65.

θεωροῦσε πὼς ὁ ἀέρας «διαφέρειν δὲ μανότητι καὶ πυκνότητι κατὰ τὰς οὐσίας»[125], καθὼς ὅταν ἀραιώνεται μετατρέπεται σὲ «πῦρ», ἐνῶ ὅταν πυκνώνει γίνεται «ἄνεμος» καὶ ὕστερα «νέφος» καὶ ἐὰν γίνει ἀκόμη πυκνότερος μεταβάλλεται σὲ «ὕδωρ», ἐν συνεχεία σὲ «γῆ», ἔπειτα σὲ «λίθους» καὶ ἀπὸ τὴ δημιουργία αυτῶν τῶν στοιχείων προκύπτουν ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα[126] ἀκόμη καὶ οἱ θεοὶ καὶ ὅσα σχετίζονται μὲ ἐκείνους[127]. Ἐπομένως, «τὰ κυριώτατα τῆς γενέσεως ἐνάντια εἶναι, θερμόν τε καὶ ψυχρὸν»[128] καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξιμένη, ὅπως μας διασώζει ὁ Πλούταρχος, πρέπει νὰ δεχτοῦμε αυτὰ τὰ δύο στοιχεῖα ὡς «πάθη κοινὰ τῆς ὕλης ἐπιγιγνόμενα ταῖς μεταβολαῖς»[129] καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «τὸ γὰρ συστελλόμενον αὐτῆς καὶ πυκνούμενον ψυχρὸν εἶναί

---

125. Ἀναξιμένης, DK. A5· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α΄, σ. 214: «Ἔλεγε μάλιστα ὅτι μεταβάλλεται μὲ τὴν ἀραίωση καὶ τὴν πύκνωση, ἀνάλογα μὲ τὰ πράγματα»· Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 48· Π. Π. Παναγιώτου, *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, σ. 137.

126. Ἀναξιμένης, DK. A5: «Καὶ ἀραιούμενον μὲν πῦρ γίνεσθαι, πυκνούμενον δὲ ἄνεμον, εἶτα νέφος, ἔτι μᾶλλον ὕδωρ, εἶτα γῆν, εἶτα λίθους, τὰ δὲ ἄλλα ἐκ τούτων»· πβ. Ἀναξιμένης, DK. A6· Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 91: «Ὁ ἀέρας συνενώνει μέσα του τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρό, τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξηρό, ὅπως μὲ ἕναν ἄλλον τρόπο τὰ συνένωνε τὸ ἄπειρο τοῦ Ἀναξίμανδρου, κι ἔτσι ὑπόβαθρο, περιέχουν καὶ περιεχόμενο τοῦ κόσμου νοοῦνται μέσα σ' ἕναν ἄπειρο χῶρο, ἀδιαπέρστο παντοῦ»· Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ίπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 61.

127. Ἀναξιμένης, DK. A7: «Ἀναξιμένης δὲ καὶ αὐτὸς ὢν Μιλήσιος, υἱὸς δ' Εὐρυστράτου, ἀέρα ἄπειρον ἔφη τὴν ἀρχὴν εἶναι, ἐξ οὗ τὰ γινόμενα καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐσόμενα καὶ θεοὺς καὶ θεῖα γίνεσθαι, τὰ δὲ λοιπὰ ἐκ τῶν τούτου ἀπογόνων»· βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα 10a· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α΄, σ. 218: «Αὐτὸς (δηλ. ὁ Ἀναξίμανδρος) ἀφησε τὴ θέση του διάδοχο καὶ μαθητὴ του τὸν Ἀναξιμένη, ὁ ὁποῖος ὅλες τὶς αἰτίες τῶν πραγμάτων τὶς ἀπέδωσε στὸν ἄπειρο ἀέρα, καὶ δὲν ἀρνήθηκε ἢ ἀποσιώπησε τὴν ὕπαρξη τῶν θεῶν· δὲν πίστευς ἄλλωστε ὅτι ὁ ἀέρας γεννήθηκε ἀπὸ αὐτούς, ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι γεννήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀέρα»· G. E. R. Lloyd, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*, σ. 31· Δημ. Ζ. Ἀνδριόπουλος, *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 44· Κωνσταντῖνος Ἰ. Βαμβακάς, *Οἱ θεμελιωτὲς τῆς δυτικῆς σκέψης*, σ. 129.

128. Ἀναξιμένης, DK. A7.

129. *Ὁ.π.*, B1· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α΄, σ. 224: «Ἢ ὅπως πίστευε ὁ παλαιὸς Ἀναξιμένης, ἂς μὴ δεχτοῦμε ἐπὶ τῆς οὐσίας οὔτε τὸ ψυχρὸ οὔτε τὸ θερμό, ἀλλὰ (*αυτὰ νὰ δεχτοῦμε*) ὡς συνηθισμένα παθήματα τῆς ὕλης, ποὺ παρακολουθοῦν τὶς διάφορες μεταβολέςτης».

φησι, τὸ δ' ἀραιὸν καὶ τὸ *χαλαρὸν* (οὕτω πως ὀνομάσας καὶ τῷ ῥήματι) θερμόν»[130].

Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα, ὁ Ἀναξιμένης ὅρισε ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι θεός, ἄμετρος, ἐβρισκόμενος πάντοτε σὲ κίνηση, «quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit»[131], καθὼς ὁ θεὸς πρέπει νὰ ὑφίσταται μὲ τὴν ὡραιότερη ὄψη, «ἢ τὸ κάθε τι ποὺ γεννιέται νὰ μὴ τὸ συνοδεύει ἡ ἀθανασία»[132]. Κατὰ τὸν Ἀέτιο, ὁ Ἀναξιμένης ὁρίζοντας τὸν ἀέρα ὡς θεὸ «δεῖ δ' ὑπακούειν ἐπὶ τῶν οὕτως λεγομένων τὰς ἐνδιηκούσας τοῖς στοιχείοις ἢ τοῖς σώμασι δυνάμεις»[133]. Ὁ Ἀέτιος ἀντιτίθεται στὴν ἄποψη τοῦ Ἀναξιμένη πὼς οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ ἀποτελοῦνται μόνο ἀπὸ «καθαρὸ καὶ ὁμοιόμορφο ἀέρα», διότι θεωρεῖ πὼς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχει ὡς ἀρχὴ τῶν ὄντων μόνο ἡ ὕλη, «ἀλλὰ καὶ τὸ ποιοῦν αἴτιον χρὴ ὑποτιθέναι»[134]. Ὡς παράδειγμα φέρει τὴ δημιουργία ἑνὸς ποτηριοῦ ποὺ γιὰ νὰ μορφοποιηθεῖ δὲν χρειάζεται μόνο τὸ ὑλικό, δηλαδὴ τὸ ἀσήμι, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιητικὸ αἴτιο, τὸν ἀσημουργό[135].

Ἀπὸ τὰ παραπάνω μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Ἀναξιμένης «ἐπιχείρησε νὰ ἐκφράσει τὴ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀραίωση καὶ συμπύκνωση μὲ συνειδητὴ συνέπεια πρὸς ὅλες τὶς ἐπιμέρους παρατηρήσεις του στὴν περιοχὴ τῆς κοσμολογίας, ἀστρονομίας,

---

130. Ἀναξιμένης, DK. B1· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 224: «Γιατὶ, ὅπως λέει, τὸ ψυχρὸ ὀφείλεται στὴ συστολὴ καὶ συμπύκνωση τῆς ὕλης, ἐνῶ τὸ θερμὸ ὀφείλεται στὴν ἀραίωση καὶ "χαλάρωση" (τῆς ὕλης) καὶ τὸ χαρακτήρισε μὲ μιὰ τέτοια λέξη, δηλ. *χαλαρόν*)»· Κωνσταντῖνος Βουδούρης, *Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, σ. 53.

131. Ἀναξιμένης, DK. A10· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 218: «Ὡσὰν ὁ ἄμορφος ἀέρας νὰ μποροῦσε νὰ εἶναι θεός».

132. Ἀναξιμένης, DK. A10.

133. *Ὅ.π.*, A10b· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 224: «Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι ὁ ἀέρας (*εἶναι θεός*)· πρέπει ὅμως, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, νὰ ἐννοεῖ τὶς δυνάμεις, ποὺ διαπερνοῦν τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα ἢ τὰ σώματα».

134. Ἀναξιμένης, DK. B2: «Ἁμαρτάνει δὲ καὶ οὗτος ἐξ ἁπλοῦ καὶ μονοειδοὺς ἀέρος καὶ πνεύματος δοκῶν συνεστάναι τὰ ζῶα· ἀδύνατον γὰρ ἀρχὴν μίαν τὴν ὕλην τῶν ὄντων ὑποστῆναι, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιοῦν αἴτιον χρὴ ὑποτιθέναι».

135. *Αὐτόθι.*

μετεωρολογίας, γεωλογίας καὶ γενικὰ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν»[136]. Συνέλαβε συνεπῶς ἕνα μηχανισμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ποικιλία στὴ φύση καὶ «ἐπαληθεύεται μὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα τῆς ἴδιας τῆς φύσης», δηλαδὴ μὲ τὴ λειτουργία τῆς συμπύκνωσης - ἀραίωσης, «μία λειτουργία αὐξομείωσης τῆς πυκνότητας»[137]. Ἡ θεωρία του γιὰ τὸν Ἀέρα φαίνεται ἁπλοϊκὴ ὄχι μόνο στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη ἀλλὰ «καὶ μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς της»[138]. Ὡστόσο ὁ Ἀναξιμένης κατάφερε μὲ αὐτὴ τὴν θεωρία του νὰ ἐξελίξει τὴν ἰωνικὴ σκέψη, διότι διδάσκοντας πὼς ὁ ἀὴρ ὑφίσταται πρὶν ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ κόσμου καὶ πὼς ὑπάρχει τώρα καὶ γιὰ πάντα, «προωθοῦσε τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν Κοσμογονία στὴν Κοσμολογία, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιγραφικὴ ἐξήγηση τῆς καταγωγῆς τοῦ κόσμου στὴ λογικὴ θεώρηση τῆς δομῆς του καθαυτήν»[139]. Γιὰ τὸν Ἀναξιμένη «ὁ κοσμικὸς ἀέρας εἶναι ἡ πιὸ κινητική, ἡ πιὸ λεπτὴ καὶ ραφινάτη, ἡ πιὸ «πνευματικὴ» ὕλη ποὺ ὑπάρχει. Εἶναι τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ κατανέμεται κανονικὰ στὸν χῶρο, καὶ μ'αὐτὸν τὸν χαρακτήρα εἶναι τὸ πιὸ κατάλληλο γιὰ νὰ συνέχει, νὰ περιέχει καὶ νὰ συγκρατεῖ τὰ πάντα»[140]. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι πὼς ὁ ἀὴρ ἀποτελεῖ τὴν ὕλη ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ «πνεῦμα» ἢ τὴν «ψυχή», ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς[141].

Τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχε ἐνστερνιστεῖ καὶ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, καθὼς σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Συμπλίκιου, «ἐπειδὴ δὲ ἡ μὲν τῶν πλειόνων ἱστορία Διογένην Ἀπολλωνιάτην ὁμοίως Ἀναξιμένει τὸν ἀέρα

---

136. Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 94.
137. *Αὐτόθι.*
138. Ἐ. Ν. Ροῦσσος, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», σ. 48.
139. *Αὐτόθι:* «Καὶ θεωρώντας τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρό, τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξηρὸ καταστάσεις τοῦ ἀέρα, ἔφτανε νὰ κατανοήσει τὶς ποιότητες, καὶ μάλιστα νὰ τὶς ἐξηγήσει ἀπὸ τὶς ποσότητες. Ἔτσι ὁ Ἀναξιμένης ὁδήγησε τὸν Μονισμὸ ὥς τὴν ἄκρα συνέπειά του καὶ προετοίμασε τὴν κορυφαία ἔκφρασή του στὸν Ἡράκλειτο».
140. Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 91.
141. *Αὐτόθι*: «Εἶναι ἡ ἀκένωτη πηγὴ ζωῆς καὶ ἐνέργειας γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ ἀποτελεῖ ὑπόστρωμα ὅλων τῶν μετασχηματισμῶν ποὺ λαμβάνουν χώρα στὸν κόσμο. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἦταν πολὺ κατάλληλη ὕλη γιὰ νὰ παραστήσει τὴν ἀέναη δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ κόσμου».

τίθεσθαι τὸ πρῶτον στοιχεῖον φήσι […]»[142]. Καὶ αὐτὸς θεωροῦσε πὼς τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο ἦταν ὁ ἀέρας, ἄπειρος καὶ αἰώνιος, «ἐξ οὗ πυκνουμένου καὶ μανουμένου καὶ μεταβάλλοντος τοῖς πάθεσι τὴν τῶν ἄλλων γίνεσθαι μορφήν»[143]. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης στὸ ἔργο του *Περὶ Φύσεως*, καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀὴρ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ γὰρ μου τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφῖχθαι καὶ πάντα διατίθενται καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι. καὶ ἔστιν οὐδὲ ἓν ὅ,τι μὴ μετέχει τούτου»[144]. Ὅμως, κανένα δὲν συμμετέχει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ μετέχει τὸ ἄλλο, διότι ὑπάρχουν πολλὲς μορφὲς καὶ τοῦ ἀέρα καὶ τῆς νόησης[145]. Ὁ ἀέρας μεταβάλλεται καθὼς μπορεῖ νὰ εἶναι θερμός, ψυχρός, ξηρός, ὑγρός, στατικός, «καὶ ὀγύτερην κίνησιν ἔχων, καὶ ἄλλαι παλαὶ ἑτεροιώσεις ἔνεισι καὶ ἡδονῆς καὶ χροιῆς ἄπειροι»[146]. Ἐν συνεχεία, πραγματοποιεῖ μνεία στὸ σπέρμα καὶ ἐπάγεται πώς, «καὶ τὸ σπέρμα τῶν ζῴων πνευματῶδές ἐστι καὶ νοήσεις γίνονται τοῦ ἀέρος σὺν τῷ αἵματι τὸ ὅλον σῶμα καταλαμβάνοντος διὰ τῶν φλεβῶν, ἐν οἷς καὶ

---

142. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. A4· πβ. H. Diels, – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα.* Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ Βασ. Ἀ. Κύρκος. Φιλολογικὴ ἐποπτεία Γεώργιος Ἀ. Χριστοδούλου. Τόμος Β΄. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2007, σ. 116: «Ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες τῶν περισσοτέρων λένε ὅτι ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, ὅπως καὶ ὁ Ἀναξιμένης, θεωρεῖ τὸν ἀέρα ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο τοῦ κόσμου […]»·Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σ. 172.

143. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. A5· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β΄, σ. 117: «Καὶ αὐτὸς λέει ὅτι ἡ οὐσία τοῦ σύμπαντος εἶναι ὁ ἀέρας καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι ἄπειρος καὶ αἰώνιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποκτοῦν τὸ σχῆμα τους ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα, ὅταν αὐτὸς συμπηκνώνεται, ἀραιώνεται ἢ μεταβάλλει τὶς ἰδιότητές του»· Π. Π. Παναγιώτου, *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, σ. 290· Κωνσταντῖνος Βουδούρης, *Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, σ. 208· Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», σ. 74.

144. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, *Περὶ* Φύσεως, DK. B5· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β΄, σ. 135: «Νομίζω, λοιπόν, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἔχει νόηση εἶναι αὐτὸ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἀέρα, καὶ ὅτι αὐτὸς κυβερνᾶ τοὺς πάντες καὶ ἐξουσιάζει τὰ πάντα. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πράγμα μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι θεὸς καὶ φθάνει παντοῦ. τὰ ρυθμίζει ὅλα καὶ βρίσκεται μέσα στὸ κάθε τι. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ σὲν συμμετέχει σ' αὐτό».

145. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, *Περὶ* Φύσεως, DK. B5· πβ. : «Μετέχει δὲ ουδὲ ἓν ὁμοίως τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, ἀλλὰ πολλοὶ τρόποι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς νοήσιός είσιν».

146. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, *Περὶ* Φύσεως, DK. B5.

ἀνατομὴν ἀκριβῆ τῶν φλεβῶν παραδίδωσιν, ἐν δὴ τούτοις σαφῶς φαίνεται λέγων, ὅτι ὃν ἄνθρωποι λέγουσιν ἀέρα, τουτό ἐστιν ἡ ἀρχή»[147].

Ὅπως λοπὸν διαφαίνεται καὶ βεβαίως τονίζεται στὸ ἔργο τῶν H. Diels – W. Kranz *Οἱ Προσωκρατικοί*, ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη εἶχε ἐπηρεαστεῖ καὶ ὁ Ἱπποκράτης καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «πνεῦμα δὲ τὸ μὲν ἐν τοῖσι σώμασιν φύσα καλέεται, τὸ δὲ ἔξω τῶν σωμάτων ἀήρ. οὗτος δὲ μέγιστος ἐν τοῖσι πᾶσι τῶν πάντων δυνάστης ἐστίν. ἄξιον δ' αὐτοῦ θεήσασθαι τὴν δύναμιν»[148]. Ὁ Ἱπποκράτης ἀποδίδει στὸν ἀέρα καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ χειμώνα καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ, διότι τὸν χειμώνα ὁ ἀέρας μετατρέπεται σὲ ψυχρὸ καὶ ἰσχυρό, ἐνῶ τὸ καλοκαίρι σὲ ἤπιο καὶ γαλήνιο, ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία τοῦ ἥλιου ὀφείλεται στὸ ἐν λόγω στοιχεῖο, καθὼς αὐτὸ τὴν καθιστᾶ αἰώνια, ἐπειδὴ εἶναι αἰώνιο καὶ ἐλαφρύ»[149]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἐγκέφαλο, γιὰ τὸν Ἱπποκράτη αὐτὸς ἔχει τὴν μεγαλύτερη ἰσχὺ στὸ σῶμα διότι, «οὗτος ἡμῖν ἐστι τῶν ἀπὸ τοῦ ἠέρος γινομένων ἑρμηνεύς, ἢν ὑγιαίνων τυγχάνῃ»[150]. Ἀλλὰ καὶ τὴν φρόνηση ὁ ἀέρας τὴν παρέχει καθὼς τὰ ὑπολοιπα ὄργανα καὶ μέλη τοῦ σώματος κάνουν ὅ,τι ἀντιλαμβάνεται ὁ ἐγκέφαλος, «γίνεται γὰρ ἐν ἅπαντι τῷ σώματι τῆς φρονήσιός τι, ὡς ἂν

---

147. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, *Περὶ* Φύσεως, DK. B6· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 136: «Στὴ συνέχεια ἀποδεικνύει ὅτι καὶ τὸ σπέρμα τῶν ζώων περιέχει ἀέρα καὶ ὅτι ἡ νόησή τους ὀφείλεται στὸν ἀέρα, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ αἷμα καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ σῶμα μέσω τῶν φλεβῶν, -στὰ ζώα περιγράφει μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀνατομία τῶν φλεβπων. Μ' αὐτά, λοιπόν, ποὺ λέει, φαίνεται νὰ ἰσχυρίζεται σαφῶς πὼς αὐτὸ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἀέρα, αὐτὸ εἶναι ἡ πρώτη ὑλικὴ ἀρχή».

148. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. C2· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 142: «Τὸ ἀέριο ὅμως, ποὺ εἶναι μέσα στὰ σώματα αὐτὰ, λέγεται φῦσα, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ σώματα λέγεται ἀέρας. Αὐτὸς ὅμως (ὁ ἀέρας) εἶναι ὁ μεγαλύτερος δυνάστης ὅλων τῶνπραγμάτων».

149. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. C2· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 142.

150. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. C2· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 143: «Γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους νομίζω ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἔχει τὴ μεγαλύτερη δύναμη στὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ αὐτὸς, ἂν εἶναι ὑγιής, εἶναι ποὺ μᾶς ἑρμηνεύει ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀέρα»· Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, σ. 131.

μετέχει τοῦ ἠέρος, ἐς δὲ τὴν ξύνεσιν ὁ ἐγκέφαλος ἐστιν ὁ διαγγέλων»[151]. Ὁ Ἱπποκράτης διευκρινίζει πὼς ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἰσπνεύσει τὸν ἀέρα, αὐτὸς πρῶτα φτάνει στὸν ἐγκέφαλο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σκορπίζεται στὸ ὑπόλοιπο σῶμα, διότι ἐὰν πήγαινε ἀρχικὰ στὸ ὑπόλοιπο σῶμα καὶ ἔπειτα στὸν ἐγκέφαλο, ἀφήνοντας στὶς «σάρκες» καὶ στὶς «φλέβες» τὴ διανοητική του ἱκανότητα, «οὕτω καὶ ἣν τις μεταβολὴ ἰσχυροτέρη γένηται ἐν τῷ ἠέριὑπὸ τῶν ὡρέων, καὶ αὐτὸς ἑωυτοῦ διάφορος γίνεται· διὸ καὶ τὰ νοσήματα ἐς αὐτὸν ἐμπίπτειν φημὶ ὀξύτατα καὶ μέγιστα καὶ θανατωδέστατα καὶ δυσκτιτώτατα τοῖς ἀπείροισιν»[152].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Ἐμπεδοκλῆς «τὰ μὲν σωματικὰ στοιχεῖα ποιεῖ τέτταρα», τὸ πῦρ, τὸν ἀέρα[153], τὸ ὕδωρ καὶ τὴ γῆ, τὰ ὁποῖα εἶναι αἰώνια ἀλλὰ «πλήθει δὲ καὶ ὀλιγότητι μεταβάλλονται κατὰ τὴν σύγκρισιν καὶ διάκρισιν, τὰς δὲ κυρίως ἀρχάς, ὑφ' ὧν κινεῖται ταῦτα, Φιλίαν καὶ Νεῖκος»[154]. Θεωρεῖ πὼς ἀρχικὰ μὲ τὴν ἀνάμειξη τῶν στοιχείων «ξεχώρισε» ὁ ἀέρας καὶ ἐξαπλώθηκε «γύρω-γύρω κυκλικὰ» καὶ ἀπὸ τὸν ἀέρα

---

151. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. C2· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 142: «Γιατὶ σ' ὅλο τὸ σῶμα γενικὰ ὑπάρχει ἕνα μέρος τῆς φρόνησης, ἀνάλογα μὲ τὸ πόσο παίρνει ἀπὸ τὸν ἀέρα. Ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ὅμως ἐκεῖνος ποὺ μεταβιβάζει τὴ σύνεση (*στὸ σῶμα*)»· Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, σ. 131.

152. Διογένης Ἀπολλωνιάτης, DK. C3a· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Β', σ. 144: «Γιατὶ ἂν ἔφθανε πρῶτα στὸ σῶμα καὶ ἔπειτα πήγαινε στὸν ἐγκέφαλο, καὶ εἶχε ἀφήσει μέσα στὶς σάρκες καὶ στὶς φλέβες τὴ διανοητική του ἱκανότητα, τότε θὰ ἔφθανε στὸν ἐγκέφαλο ὄντας θερμὸς καὶ ὄχι καθαρός, ἀλλὰ ἀνάμικτος μὲ τὴν ὑγρασία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς σάρκες καὶ τὸ αἷμα, καὶ ἑπομένως δὲν θὰ ἦταν ποτὲ καθαρός».

153. Γιὰ τὴν θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ περὶ τῆς ἀναπνοῆς πβ. Χάρης Ἰακ. Τούλ, «Αἱ ἀναπνευστικαὶ θεωρίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ γιατρῶν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκασημίας Ἀθηνῶν*, 51 (1976), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1977, σσ. 54-61.

154. Ἐμπεδοκλῆς, DK. A28a· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 557: «Αὐτὸς (ὁ Ἐμπεδοκλῆς) αὐξάνει τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα σὲ τέσσερα, τὸ πῦρ, ὁ ἀέρας, τὸ ὕδωρ καὶ ἡ γῆ, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲν αἰώνια, ἀλλὰ μεταβάλλονται ὡς πρὸς τὴν ποσότητα καὶ ὀλιγότητα, ὅταν ἑνώνονται καὶ χωρίζονται, ἀλλὰ οἱ βασικὲς αἰτίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὰ κινοῦνται, εἶναι ἡ Φιλία καὶ τὸ Νεῖκος»· Τσέλλερ – Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 93· Κωνσταντῖνος Ἰ. Βαμβακάς, *Οἱ θεμελιωτὲς τῆς δυτικῆς σκέψης*, σ. 355· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 100· Ἰ. Ν. Δάμπασης, «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπππποκρατικὴ ἰατρική», σ. 67.

ἀναδείχθηκε τὸ πῦρ καὶ μὴ ἔχοντας ἄλλο χῶρο νὰ κατευθυνθεῖ κινήθηκε πρὸς τὰ ἐπάνω, «κάτω ἀπὸ τὸ συμπαγὲς περίβλημα τοῦ ἀέρα»[155] καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «εἶναι δὲ κύκλῳ περὶ τὴν γῆν φερόμενα δύο ἡμισφαίρια τὸ μὲν καθόλου πυρός, τὸ δὲ μικτὸν ἐξ ἀέρος καὶ ὀλίγου πυρός, ὅπερ οἴεται τὴν νύκτα εἶναι. τὴν δὲ ἀρχὴν τῆς κινήσεως συμβῆναι ἀπὸ τοῦ τετυχηκέναι κατὰ <τι> τὸν ἀθροισμὸν ἐπιβρίσαντος τοῦ πυρός. ὁ δὲ ἥλιος τὴν φύσιν οὐκ ἔστι πῦρ, ἀλλὰ τοῦ πυρὸς ἀντανάκλασις ὁμοία τῇ ἀφ' ὕδατος γινομένῃ. σελήνην δε φησιν συστῆναι καθ' ἑαυτὴν ἐκ τοῦ ἀποληφθέντος ἀέρος ὑπὸ τοῦ πυρός. τοῦτον γὰρ παγῆναι καθάπερ καὶ τὴν χάλαζαν. τὸ δὲ φῶς αὐτὴν ἔχειν ἀπὸ τοῦ ἡλίου»[156].

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς θεωρεῖ πὼς τίποτε θνητὸ δὲν γεννᾶται ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ ἀνάμειξη στοιχείων καὶ ἀπὸ τὸν διαχωρισμό τους, καὶ στὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν* του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος, ἀναφέρει, «φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἁπάντων θνητῶν, ουδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτή, ἀλλὰ μόνον μίξις τε διάλλαξίς τε μιγέντων ἔστι, φύσις δ' ἐπὶ τοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν»[157]. Γιὰ τὸν ἴδιο, τὸ πῦρ εἶναι αὐτὸ ποὺ προκαλεῖ τὸν διαχωρισμὸ καὶ τὴ διαίρεση, ἐνῶ τὸ ὕδωρ ἑνώνει τὰ πράγματα καὶ τὰ συγκρατεῖ, «ἀφοῦ μὲ τὴν ὑγρασία συνενώνει καὶ συμπήζει» καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπονοεῖ ὁ Ἐμπεδοκλῆς «ὡς τὸ μὲν πῦρ Νεῖκος οὐλόμενον, σχεδύνην δὲ Φιλότητα τὸ ὑγρὸν ἑκάστοτε προσαγορεύων, σχεδύνην Φιλότητα»[158].

---

155. Ἐμπεδοκλῆς, DK. A30· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 558.
156. Ἐμπεδοκλῆς, DK. A30· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 558.
157. Ἐμπεδοκλῆς, DK. B8· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 611: «Γέννηση δὲν ὑπάρχει γιὰ κανένα ἀπ' ὅλα τὰ θνητά, κι οὔτε τέλος μὲ τὸν ἐπάρατο θάντο, παρὰ μόνον ἀνάμειξη καὶ διαχωρισμὸς τῶν ἀναμιγμένων στοιχείων ὑπάρχει καὶ αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι συνηθίζουν νὰ τὸ ὀνομάζουν φύση»· Τσέλλερ – Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 92.
158. Ἐμπεδοκλῆς, DK. B19· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 618.

Προτείνοντας ὁ Ἀκραγαντίνος φιλόσοφος «ὡς ἑρμηνευτικοὺς ὁρίζοντες τῆς σύγκρασης καὶ τῆς διάσπασης τῶν συμπαντικῶν ριζωμάτων τὴ «φιλότητα» καὶ τὸ «νεῖκος» παρεισάγει στὴν κοσμολογική, τὴν πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἰατρικὴ θεωρία δύο καθοριστικῆς σημασίας ἐξηγητικὲς παραμέτρους τῆς *συναρμογῆς – ἰσορροπίας*, ποῦ διασφαλίζει τὴν ὑγεία καὶ τῆς *ἐναντίωσης – διαμάχης* ποὺ προκαλεῖ τὴν ἀσθένεια»[159]. Πρόκειται γιὰ θεωρία ποὺ ἀποδέχεται καὶ ὁ Ἱπποκράτης ὅπως σημειώνει ὁ Γαληνὸς καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «πρῶτος ὧν ἴσμεν Ἱπποκράτης ἀπεφήνατο κεράννυσθαι τὰ στοιχεῖα […] καὶ ταύτῃ διήνεγκεν Ἐμπεδοκλέους· κακεῖνος γὰρ ἐκ μὲν τῶν αὐτῶν στοιχείων, ὧν καὶ Ἱπποκράτης, γεγονέναι φησὶν ἡμᾶς τε καὶ τἄλλα σώματα πάντα τὰ περὶ τὴν γῆν, οὐ μὴν κεκραμένων γε δι᾽ ἀλλήλων ἀλλὰ κατὰ σμικρὰ μόρια παρακειμένων καὶ ψαυόντων»[160].

Συνεπῶς, μποροῦμε νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Κῶος ἰατρὸς εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες Προσωκρατικοὺς φιλοσόφους καὶ ἰδίως τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο καὶ τὸν Ἀναξιμένη, διότι οἱ θεωρίες τοὺς γιὰ τὴ φυσικὴ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὸ σύμπαν, τὸ ὕδωρ καὶ τὸν ἀέρα ἀντίστοιχα, ἐκβάλλουν στὴ σκέψη του ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*. Στὸ ἐν λόγω ἔργο μάλιστα παρατηροῦμε αὐτὴ τὴν ἐπιρροὴ ἤδη ἀπὸ τὸν τίτλο ὅπου περιλαμβάνονται καὶ τὰ δύο στοιχεῖα τὰ ὅποῖα διαδραματίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων καὶ σὲ προσωπικὸ ἀλλὰ καὶ σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

---

[159]. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», στό: Μαργαρίτα Τζαφλίδου – Κωνσταντῖνος Σουέρεφ (ἐπιμ.), *Ὑγεία – Νόσος – Ἴαση. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα στὸν 20ο αἰώνα*. Πρακτικὰ Ἐκδηλώσεων στὸ Ἀρχαιολογικὸ καὶ Βυζαντινὸ Μουδεῖο Ἰωαννίνων (Ἰωάννινα, 2017), Ἰωάννινα, Πανεπιστημίο Ἰωαννίνων, 2017, σ. 63.

[160]. Γαληνός, *Ὑπόμνημα*, <στό> Ἱπποκράτους, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου βιβλίον πρῶτον*, στό: Carolus Gottlob Kühn (Ed.), *Κλαυδίου Γαληνοῦ Ἅπαντα*. Tomus XVI, Lipsiae, 1923, σσ. 49-50. [Στὸ ἑξῆς: C. G. Kühn].

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ προβοῦμε στὴ διαπίστωση πὼς ὑπάρχει σύνδεση φιλοσοφίας καὶ ἰατρικῆς[161], διότι ὁ Ἱπποκράτης ὁ ὁποῖος εἶναι ἰατρὸς ἐπηρεάζεται ἀπὸ φιλοσόφους, ὅπως οἱ Προσωκρατικοί, διαμορφώνοντας μάλιστα ἰατρικὲς θεωρίες μὲ γνώμονα φιλοσοφικὲς προκείμενες. Ἡ ἀμφίδρομη σχέση φιλοσοφίας – ἰατρικῆς παρουσιάζεται καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς ἐπικαλεῖται τὸν Ἱπποκράτη σὲ κείμενο σχετικὰ μὲ τὴν πολιτική, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ πραγματοποιηθεῖ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ συνέχεια, διαπιστώνοντας πὼς οἱ ἄνθρωποι διαφέρουν, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικά, ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο ποὺ κατοικοῦν.

Στοὺς νεώτερους χρόνους, ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀσκεῖ κριτικὴ στοὺς Προσωκρατικοὺς φιλοσόφους ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἀπόψεις συγχρόνων του γιὰ ζητήματα φυσικῆς φιλοσοφίας[162]. Ὁ ἴδιος, βεβαίως, ἐπάγεται στὰ *Προλεγόμενα* τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους πὼς ἡ ἀντιμετώπιση τῶν φυσικῶν ζητημάτων ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ἦταν «νηπιώδης» καὶ ἀνεπαρκὴς διότι δὲν στηριζόταν στὸ πείραμα καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἀπὸ τοιαύτας νηπιώδεις ἐρεύνας τῶν τότε φυσικῶν, ὁποῖαι ἦσαν, ἂν ἀρχὴ τῶν ὄντων ἦτο τὸ πῦρ, ὁ ἀήρ, τὸ ὕδωρ ἢ αἱ ἄτομοι»[163]. Ἐπίσης σημειώνει πὼς οἱ ἔρευνες τῶν φυσικῶν φιλοσόφων δὲν ἐπικούρησαν ὥστε «νὰ παύσωσι τὰς εἰς ἀλλήλους ἀδικίας»[164] οἱ Ἕλληνες καὶ νὰ ὁδηγηθοῦν στὴν εὐδαιμονία. Εἶναι εὐνόητο ὅτι «ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Κοραῆ δὲν εἶναι δίκαιη» διότι

---

161. Κωστῆς Ἰ. Ζερβάνος, «Εἶναι οἱ ἱπποκρατικοὶ πρόδρομοι τῆς ὁμοιοπαθητικῆς;», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική*. Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σ. 77.

162. Ἰ. Γ. Δελλῆς, *Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία στὰ κείμενα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀργοστόλι, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 15ο τόμο τῶν «Κεφαλληνιακῶν χρονικῶν», 2014, σ. 21.

163. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν. Τὰ Σωζόμενα», στό: *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*. Τόμος Β'. Προλ., Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988, σ. 662: «Ἀπὸ τοιαύτας νηπιώδεις ἐρεύνας τῶν τότε φυσικῶν, ὁποῖαι ἦσαν, ἂν ἀρχὴ τῶν ὄντων ἦτο τὸ πῦρ, ὁ ἀήρ, τὸ ὕδωρ ἢ αἱ ἄτομοι, ἂν αἱ ἄτομοι ἦσαν ἀγκιστροειδεῖς τριαινοειδεῖς ἢ κρικοειδεῖς, ἂν ὁ κόσμος ἦναι ἔμψυχος, ἂν οἱ ἀστέρες ἦναι πηγμένοι εἰς τὸν οὐρανὸν ὡς καρφία, ἂν ὁ ἥλιος ἦναι σκαφοειδής, ἢ πλατύς, ὡς πέταλον, ἂν ἡ σελήνη δὲν ὑπερβαίνῃ ἑνὸς ποδὸς μέτρον, ἢ εἶναι μεγαλητέρα τῆς Πελοποννήσου».

164. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν. Τὰ σωζόμενα», σ. 662.

Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι ὅπως ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἀσχολήθηκαν μὲ ζητήματα ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ «ἔθεσαν τὴν «εὐδαιμονίαν» ὡς σκοπὸ τῆς ζωῆς»[165]. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του χρησιμοποιεῖ ἀποφθέγματα τῶν Προσωκρατικῶν ποὺ ἔχουν ἠθικοπλαστικὸ περιεχόμενο.

Μὲ τὴ διδασκαλεία τοῦ Σωκράτη ὁ προσανατολισμὸς τῆς φιλοσοφίας στράφηκε στὰ πεδία τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς καθώς, «μόλις εἰς τοῦ Σωκράτους τοὺς χρόνους, πρῶτος ὁ πρωτομάρτυς οὗτος τῆς φιλοσοφίας ἐκατάλαβε τὴν ἀνάγκην τῆς τελειοποιήσεως τῆς Πολιτικῆς, τὴν ὁποίαν εἶχαν ἀρχίσειν οἱ Πυθαγορικοὶ φιλόσοφοι» καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «ὁ Σωκράτης πρῶτος ἐσπούδασε νὰ σύρει τοὺς μαθητάς του ἀπὸ τὴν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἀσχολίαν, καὶ νὰ μεταφέρη τὴν σπουδὴν αὐτῶν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην»[166]. Γιὰ νὰ δείξει ὁ Κοραῆς αὐτὴ τὴ μεταστροφὴ τῆς φιλοσοφίας ποῦ ἐπέφερε ὁ Σωκράτης, παραθέτει τὸ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ ἀναφέρει πὼς «ἐπὶ Σωκράτους δὲ τοῦτο μὲν ηὐξήθη, τὸ δὲ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε· πρὸς δὲ τὴν χρήσιμον ἀρετὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀπέκλιναν οἱ φιλοσοφοῦντες»[167].

Γιὰ τὸν Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη «δὲν εἶναι παρὰ ἡ τέχνη πῶς νὰ συζῶσι μετ' ἀλλήλων εἰρηνικῶς οἱ ἄνθρωποι, πῶς νὰ ἀπολαύωσι, τὸν ὁποῖον ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεσιν στοχάζονται καὶ πολλὰ ὀλίγοι ὅμως κτυποῦν σκοπόν, τὴν εὐδαιμονίαν»[168]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Κοραῆς «ἀποτυπώνει τὴ βασική του θέση ὅτι «πολιτικὴ» καὶ «ἠθικὴ» ἀλληλοσυμπληρώνονται, ἀλληλοπεριχωροῦνται»[169] καθὼς ἡ σύνδεση τῆς ἠθικῆς μὲ τὴν πολιτικὴ ἀνταποκρίνεται στὸ ἐκπαιδευτικό του ὅραμα,

---

165. Ἰ. Γ. Δελλῆς, *Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία στὰ κείμενα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, σ. 23.
166. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν», σ. 661.
167. *Ὅ.π.*,, σ. 661 (σημ. 1).
168. *Ὅ.π.*, , σ. 661.
169. Ι. Γ. Δελλῆς, *Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία στὰ κείμενα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, σσ. 25-26.

δηλαδὴ τὴν πολιτικὴ ἀγωγὴ τῶν ὁμογενῶν του «ἐνόψει τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ τῆς δημιουργίας αὐτόνομου κράτους, στὸ ὁποῖο θὰ ἔπαυαν νὰ εἶναι ὑπήκοοι καὶ θὰ γίνονταν πολίτες»[170].

[170]. Ι. Γ. Δελλῆς, *Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία στὰ κείμενα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, σ. 26.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Ἱπποκράτη

Ὁ Ἱπποκράτης ὑπῆρξε ἕνα «τολμηρὸ» καὶ «φιλελεύθερο» πνεῦμα ποὺ κατόρθωσε νὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια τῆς ἰωνικῆς φυσιολογίας καὶ «ὄχι μόνο ἀνέδειξε τὴν ἰατρικὴ τέχνη σὲ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ὑπέδειξε τὸ σωστὸ δρόμο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη, πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε καὶ στέριωσε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη[171]. Ἀπόδειξη τοῦ φιλελεύθερου πνεύματός του ἀποτελεῖ ἡ πρωτοβουλία του νὰ ἐπιτραπεῖ ἡ ἐλεύθερη εἴσοδος ἰατρῶν ξένης προελεύσεως στὸ γένος τῶν Ἀσκληπιάδων[172]. Ἡ διδασκαλία του ὅσο καὶ τῶν μαθητῶν του «διαμόρφωσε μία παράδοση ποὺ ἐξασφάλιζε στοὺς ἰατροὺς τῆς Κῶ ἕνα κύρος καὶ ἕνα γόητρο ἀνώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα ἄλλων σχολῶν»[173]. Τὸ κύρος τους διαφαίνεται καὶ στὶς αἰτιολογίες τῶν διαταγμάτων ποὺ εἶχαν ἐκδόσει πόλεις – πέραν τῶς Κῶ – γιὰ νὰ ἐκφράσουν «τὴν εὐγνωμοσύνη τους γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ οἱ ἰατροὶ αὐτοὶ εἶχαν προσφέρει στὶς πόλεις ὅπου εἶχαν κατὰ καιροὺς φιλοξενηθεῖ»[174].

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη[175], δὲν ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν βίο του[176] ἀλλὰ γνωρίζουμε ὅτι δίδασκε μὲ ἀμοιβὴ

---

171. Giovanni Pugliese Carratelli, «Ὁ ἠθικὸς νόμος τῶν Ἀσκληπιαδῶν τῆς Κῶ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 64 (1989), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1990, σ. 367· πβ. Παν. Γ. Παναγιωτάκου, *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι. Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς παλιγγενεσία*, σ. 32· Αἰμίλιος Δημ. Μαυρουδῆς, *Ἀρχιγένης Φιλλίπου Ἀπαμεύς. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἑνὸς Ἕλληνα γιατροῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη*, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, 2000, σ. 237.

172. Γιὰ τοὺς Ἀσκληπιάδες βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Giovanni Pugliese Carratelli, «Ὁ ἠθικὸς νόμος τῶν Ἀσκληπιαδῶν τῆς Κῶ», σσ. 365-373.

173. *Ὅ.π.*, σ. 368.

174. *Αὐτόθι.*

175. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἱπποκράτη βλ. ἐνδεικτ., Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, σσ. 17-21, 32-54· πβ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*. Μετάφρ., Ὑβόννη Μιχαήλ. Ἀθήνα, Δαίδαλος, 1999, σσ. 5-21· πβ. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σσ. 16-17· Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σσ. 25-26· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν*

τὴν ἰατρικὴ τέχνη ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Πλάτων στὸν *Πρωταγόρα*[177] σημειώνοντας ὅτι «ὥσπερ ἂν εἰ ἐπενόεις παρὰ τὸν σαυτοῦ ὁμώνυμον ἐλθὼν Ἱπποκράτη τὸν Κῶον, τὸν τῶν Ἀσκληπιαδῶν, ἀργύριον τελεῖν ὑπὲρ σαυτοῦ μισθὸν ἐκείνῳ, εἴ τὶς σὲ ἤρετο· «Εἰπέ μοι, μέλλεις τελεῖν, ὦ Ἱπποκρατες, Ἱπποκράτει μισθὸν ὡς τίνι ὄντι;» τί ἂν ἀπεχρίνω; - Εἶπον ἂν, ἔφη, ὅτι ὡς ἰατρῷ»[178]. Ἐπίσης ἦταν περιοδεύων ἰατρὸς[179] καὶ ἡ διαμόνη του σὲ κάθε πόλη διαρκοῦσε περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἔτος ὥστε νὰ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ παρατηρεῖ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν ἑκάστοτε κλιματολογικῶν μεταβολῶν στὴν ὑγεία τῶν κατοίκων. Τὰ ταξίδια του δὲν περιορίστηκαν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ εἶχε ἐπισκευτεῖ καὶ τὴν Αἴγυπτο, τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἴσως τὴ Λιβύη καὶ τὴ χώρα τῶν Σκυθῶν γιὰ τοῦς ὁποίους μάλιστα ἔχει ἀφιερώσει ἐκτενὲς μέρος στὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*[180].

Ἂν καὶ ὅπως σημειώσαμε ἤδη μᾶς διασώζονται ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη, στὴν ἀρχαιότητα ἦταν πολὺ γνωστὸς ἰατρός, καθὼς ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς γιὰ τὸν ἴδιο σὲ ἔργα ἀρχαίων φιλοσόφων ὅπως τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν δύο φιλοσόφων πραγματοποιεῖ μνεία

ἱστορία τῆς ἰατρικῆς, σ. 168· Ι. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β΄, σσ. 102-103· Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 87· Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 15-16 (1985-1986), Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, σ. 143· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σσ. 112-121.

[176]. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 18-19, 32· πβ. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 6.

[177]. Πλάτων, *Πρωταγόρας*. Ed. William Heinemann. Volume II. London, Harvard University Press, 1967· πβ. Πλάτων, *Πρωταγόρας*. Ἐπιμ., Μετάφρ., Ἠλίας Σ. Σπυρόπουλος. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2009.

[178]. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 311b 7-10, c 1-2: «Ὅπως, ἂν εἶχες στὸ νοὺ σου νὰ πᾶς στὸν συνονόματό σου τὸν Ἱπποκράτη ἀπὸ τὴν Κῶ, τὸν Ἀσκληπιάδη, καὶ νὰ πληρώσεις σὲ κεῖνον ἀμοιβὴ σὲ χρήματα γιὰ σένα, ἂν κάποιος σὲ ρωτοῦσε: "Πες μου πρόκειται νὰ πληρώσεις, Ἱπποκράτη, στὸν Ἱπποκράτη ἀμοιβή; Ποιὸς νομίζεις ὅτι εἶναι;" Τὶ θὰ ἀπαντοῦσες; - "Θὰ ἔλεγα", εἶπε, "ὅτι θὰ τὰ δώσω ἐπειδὴ εἶναι γιατρός"».

[179]. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν προσωκρατικῶν*, σ. 143.

[180]. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 16· πβ. Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 168· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β΄, σ. 105.

στὸν Ἱπποκράτη τόσο στὸν διάλογό του *Πρωταγόρας*, ὅπως προαναφέραμε, ὅσο καὶ στὴν *Πολιτεία*[181], στοὺς *Νόμους*[182] καὶ στὸν *Φαῖδρο*, ὅπου «ἔχουμε τὴν πρώτη μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἱπποκράτη»[183]. Στὸ ἔσχατο ἔργο ὁ Πλάτων σημειώνει, «τὴν αὐθεντία, ἐπιβλημένη τότε ἤδη, τοῦ Ἱπποκράτους ὡς πρὸς τὴ μέθοδο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος[184], καθὼς σὲ κάποιο σημεῖο ἡ συζήτηση ὁδηγεῖται στὴ φύση τῆς ψυχῆς καὶ ὅταν ὁ Σωκράτης ρωτάει τὸν Φαῖδρο «ψυχῆς οὖν φύσιν ἀξίως λόγου κατανοῆσαι οἴει δυνατὸν εἶναι ἄνευ τῆς τοῦ ὅλου φύσεως;»[185] ὁ συνομιλιτής του ἀποκρίνεται «εἰ μὲν Ἱπποκράτει γε τῷ τῶν Ἀσκληπιαδῶν δεῖ τι πιθέσθαι, οὐδὲ περὶ σώματος ἄνευ τῆς μεθόδου ταύτης»[186]. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ποιὰ διδασκαλία τοῦ Ἱπποκράτη ὑπαινισσόταν, ἀλλὰ οἱ ἀναγνῶστες τοῦ διαλόγου εἶχαν γνώση τί ἐννοοῦσε ὁ Ἱπποκράτης μὲ τὴ λέξη ὅλον[187]. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἢ ἀναφερόταν στὸ σύμπαν[188] ἢ σήμαινε τὸ σῶμα ὡς ὅλον. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ ἰατρικὴ θεωρία τοῦ Ἱπποκράτη θὰ εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴν πεποίθηση ὅτι ὅσα συμβαίνουν στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμὸ θὰ μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν μόνο στὴν περίπτωση ποὺ ὁ ἄνθρωπος

---

181. Πλάτων, *Πολιτεία*. Ed. B. Jowett. Volume II. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871)· πβ. Πλάτων, *Πολιτεία*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα, Πόλις, [5]2003 ([1]2002).

182. Πλάτων, *Νόμοι*. Ed. B. Jowett. Volume IV. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871)· πβ. Πλάτων, *Νόμοι*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ἡ. Π. Νικολούδης. Δαίδαλος, 2008.

183. Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς, *Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη –ικὸς στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ στὸ ἱπποκρατικὸ corpus*, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 57.

184. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 143.

185. Πλάτων, *Φαῖδρος*, 270c 1-2: «Πιστεύεις ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοήσει κανεὶς σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ τὴ φύση τῆς ψυχῆς χωρὶς νὰ ἔχει συλλάβει τὸν γενικὸ χαρακτήρα της ὡς ὁλότητας;».

186. *Ὅ.π.*, 270c 3-5: «Ἂν πρέπει νὰ δώσουμε πίστη στὸν Ἱπποκράτη, ἕναν ἀπὸ τοὺς μύστες τῆς ἰατρικῆς, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε γιὰ τὸ σῶμα χωρὶς αὐτὴ τὴ μέθοδο»· πβ. Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 171: «Ἀκόμη καὶ τὸ κομμάτι τὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸ «Φαῖδρο» μὰς ὁδηγεῖ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι "βάσιζε τὴν ἰατρική του σὲ μία γενικώτερη γνώση τῆς φύσης"».

187. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 20.

188. Γιὰ αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία βλ. Max Pohlenz, *Hippokrates und die Begründung der wissenschaftlichen Medizin*, Berlin, 1938, σσ. 75-76.

ἀντιμετωπισθεῖ σὰν ἕνα μέρος τοῦ σύμπαντος καὶ «ἐφαρμοσθοῦν καὶ σ' αὐτὸν οἱ νόμοι ποὺ ἰσχύουν σ' ἐκεῖνο[189]. Στὴν ἔταιρη εἰκασία, «ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων τοῦ σώματός μας πρέπει νὰ στηρίζεται στὴ σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὡς συνόλου»[190].

Τὸ ἐν λόγω χωρίο τοῦ πλατωνικοῦ *Φαίδρου* ἔχει προκαλέσει συζητήσεις ἀνάμεσα σὲ φιλολόγους καὶ ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Θεωρεῖται πὼς ὁ Πλάτων «ἀπονέμει στὸν Ἱπποκράτη κάπως τὴν πατρότητα εἰδικὰ τῆς μεθόδου, τῆς πρόσφορης γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, καὶ ἑρμηνεύει τὴ μέθοδο αὐτὴ ὡς γνωσιακὴ λειτουργία μὴ ἀποδοτικὴ δίχως ἀναφορὰ στὴ φύση "τοῦ ὅλου"»[191]. Ἔπειτα γενικεύει καὶ συστηματοποιεῖ τὴν ἐν λόγω μέθοδο τοῦ Ἱπποκράτους, «καθὼς ἐντάσσει τὸ κύριο στοιχεῖο της καὶ προεκτείνει τὴν ἰσχύ της, μέσα ἤδη στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς του μεθόδου, ὥστε νὰ εἶναι πρόσφορη γιὰ τὴ μελέτη οἱουδήποτε ἀντικειμένου»[192]. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀναδεικνύει τὴ συγγένεια ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου καὶ αὐτῆς τοῦ Ἱπποκράτους[193].

Στοὺς *Νόμους* καὶ στὴν *Πολιτεία* οἱ ἀναφορὲς στὸ κλίμα τῆς ἑκάστοτε πόλης συνυφαίνονται μὲ τὴν ὑπογράμμιση συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν ποὺ προσιδιάζουν στοὺς κατοίκους τους. Εἴμαστε σὲ θέση νὰ συνάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Πλάτων[194] ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, δότι οἱ ἐν

---

189. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 20.
190. *Αὐτόθι.*
191. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 152.
192. *Ὅ.π.*, σ. 153.
193. *Αὐτόθι.*
194. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴν ἰατρικὴ πβ. Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ, «Ἰατρικὴ καὶ θεραπεία στὸν Πλάτωνα», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική.* Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 129-136.

λόγω ἀναφορὲς ἀποτελοῦν θέσεις αὐτοῦ τοῦ ἱπποκρατικοῦ ἔργου. Συγκεκριμένα, στοὺς *Νόμους* ὁ συγγραφέας τους διαπιστώνει πὼς «οὐκ εἰσὶν ἄλλοι τινὲς διαφέροντες ἄλλων τόπων πρὸς τὸ γεννὰν ἀνθρώπους ἀμείνους καὶ χείρους»[195]. Ἀναφέρει πὼς πράγματι, κάποιες περιοχὲς ἕνεκα τῶν ἀνέμων ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένες καὶ τῆς ζέστης ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι περισσότερο ἀφιλόξενες ἀπὸ ἄλλὲς ὅπου πνέει ἕνας «θεϊκὸς ἄνεμος» καὶ ἀποδέχονται ὅσους μετοικοῦν στὴν περιοχή τους εὐνοϊκά[196].

Ἡ δεύτερη μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κὰι συμπεραίνουμε πὼς τὸ ἐν λόγω σύγγραμμα ἦταν ἤδη πολὺ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα[197] καθὼς σὲ ἕνα χωρίο στὰ *Πολιτικὰ*[198] ὁ φιλόσοφος φαίνεται νὰ ἔχει διαβάσει τὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* διότι γράφει «τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μέν ἐστι πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης· διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα. τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχήν, ἄθυμα δέ· διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ»[199]. Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοτέλη μποροῦμε νὰ ἀποκομίσουμε πὼς

---

[195]. Πλάτων, *Νόμοι*, 747d 2-4: «Ὅτι τάχα δὲν ὑπάρχουν ὁρισμένοι ποὺ διαφέρουν ἀπὸ ἄλλους τόπους ὡς πρὸς τὸ νὰ γεννοῦν ανθρώπους καλύτερους καὶ χειρότερους».

[196]. *Ὅ.π.*, 747d 4-6, e 1-5: «οἱ μὲν γέ που διὰ πνεύματα παντοῖα καὶ δι' εἰλήσεις ἀλλόκοτοι τέ εἰσιν καὶ ἐναίσοι αὐτῶν, οἱ δὲ δι' ὕδατα, οἱ δὲ καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἐκ τῆς γῆς τροφήν, ἀναδιδοῦσαν οὐ μόνον τοῖς σώμασιν ἀμείνω καὶ χείρω, ταῖς δὲ ψυχαῖς οὐχ ἧττον δυναμένην πάντα τὰ τοιαῦτα ἐμποιεῖν, τούτων δ' αὖ πάντων μέγιστον διαφέροιεν ἂν τόποι χώρας ἐν οἷς θεία τις ἐπίπνοια καὶ δαιμόνων λήξεις εἶεν, τοὺς ἀεῖ κατοικιζομένους ἵλεῳ δεχόμενοι καὶ τοὐναντίον».

[197]. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 21.

[198]. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*. Ed. Immanuelis Bekkeri. Tome II, Berolini, Academia Regia Borussica, 1960· πβ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Παν. Ἰ. Θεοδωρόπουλος. Ἀθήνα, 1933.

[199]. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1327b 23-29: «Διότι τὰ μὲν ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην ἔχουν μὲν ζωηρότατον τὸ θυμικόν, εἶναι ὅμως ὑποδεέστερα κατὰ τὸν νοῦν καὶ τὰς περὶ τὰς τέχνας δεξιότητας, διὸ καὶ ἐλεύθερα μᾶλλον διατελλοῦν, ἄμοιρα ὅμως βίου πολιτικοῦ καὶ ἀνίκανα νὰ ἄρχουν τῶν γειτόνων. Τὰ δὲ ἀνὰ τὴν Ἀσίαν ἔθνη καὶ ὀξύτητα κέκτηνται διανοίας καὶ ροπὴν πρὸς τὰς τεχνικὰς δεξιότητας, ἀλλ' ἄτονον ἔχουν τὸ θυμικόν, διὸ καὶ διατελοῦν ὑπὸ δεσπότας καὶ δουλικὸν διάγουν βίον».

τὴν ἐποχὴ ποὺ συνέγραφε τὰ *Πολιτικά*, ὁ Ἱπποκράτης «λογαριαζόταν πιὰ καὶ ὀνομαζόταν «μεγάλος»· εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ φήμη τοῦ μεγάλου γιατροῦ ἦταν ἀκόμη ζωντανή»[200].

Ὁ Ἱπποκράτης, θεωροῦσε πὼς ἡ κάθε νόσος ἐμφανίζεται ὅταν διαταραχθοῦν οἱ ἰσορροπίες τῶν τεσσάρων χυμῶν τοῦ σώματος, τοῦ αἵματος, τοῦ φλέγματος, τῆς κίτρινης καὶ τῆς μέλαινας χολῆς, καὶ ὅταν ἀλλοιωνόταν τὸ πνεῦμα[201]. Ἡ διάγνωση τῆς κάθε ἀσθένειας γινόταν μετὰ ἀπὸ ἐξέταση τοῦ ἀρρώστου καὶ προσιδίαζε στὴ σημερινή. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν παθολογία, διέκριναν ἀρκετὲς νόσους, ὅπως τὴν πνευμονία, τὴν πλευρίτιδα, τὶς λιθιάσεις κ.ἀ., ἐνῶ ὡς πρὸς τὴ νευρολογία εἶχαν γνώση τῆς μελαγχολίας, τῆς μανίας, τῆς ἐπιληψίας καὶ τῆς ὑστερίας. Ἡ χειρουργικὴ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένη καθὼς προέβαιναν σὲ «ἀνατρήσεις τοῦ κρανίου», σὲ «παρακεντήσεις τοῦ θώρακος» καὶ κάθε εἴδους καυτηριάσεις[202]. Ἡ γνώση τους χώλαινε στὴν ἀνατομία ἕνεκα τῆς ἀποστροφῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὰ πειράματα καὶ τῆς ἀπαγόρευσης νὰ περιαργαστοῦν ἀνθρώπινα πτώματα[203].

Ὁ Ἱπποκράτης ἂν καὶ ἰατρὸς γνώριζε πὼς ἡ φιλοσοφία μποροῦσε νὰ λειτουργήσει ἐπικουρικὰ στὴν ἐπιστήμη του καθὼς «ὁ φιλοσοφικός του νοῦς στάθηκε πάντα ἡ ἀνώτερη ἐποπτεία καὶ ὁ ἀδιάκοπος ἔλεγχος τῆς ἐπιστημονικῆς του σκέψης»[204].

Τὸ μέγιστο γόητρο τοῦ πατέρα τῆς ἰατρικῆς ἐξηγεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔργα ποὺ συγγράφηκαν τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰώνα π.Χ. ἀπὸ μαθητές του ἢ ἀπὸ συγγενεῖς του συμπεριλήφθηκαν στὴν *Ἱπποκρατικὴ Συλλογή*, «ὡς ἐὰν ἡ ἔγκυρη Ἰατρικὴ βρισκόταν ἀποκλειστικὰ στὸ

---

200. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 21.
201. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 27.
202. *Ὅ.π.*, σ. 28.
203. *Αὐτόθι.*
204. Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σ. 113· πβ. Ε. Η. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 94.

πνεῦμα τοῦ διάσημου αὐτοῦ Ἀσκληπιάδη»[205]. Πενῆντα μὲ ἑβδομῆντα βιβλία ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν Ἱπποκράτη κατὰ τὸν 3ο αἰώνα π.Χ. συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς στὴν *Ἱπποκρατικὴ Συλλογή*[206]. Ἐνῶ κατὰ τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. τὸν Γαληνὸ τὸν εἶχε ἀπασχολήσει ὁ διαχωρισμὸς μέσα ἀπὸ τὸ Ἱπποκρατικὸ Corpus, τῶν γνήσιων ἔργων τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τῶν νόθων[207], κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ σύνολο τῶν ἱπποκρατικῶν συγγραμάτων θὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἕναν μοναδικὸ συγγραφέα ποὺ θεωρήθηκε ὁ πατέρας τῆς ἰατρικῆς[208]. Ἡ ἐν λόγω ἄποψη θὰ ἐπικρατήσει μέχρι τὸν 19ο αἰώνα ὅπου ὁ Émile Littré «θὰ ἀνανεώσει τὶς ἱπποκρατικὲς σπουδές, ἀποκαθιστῶντας τὰ κείμενα μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων τῆς νεότερης φιλολογίας»[209].

Τὸ ἔτος 1901 ἀποτελεῖ ἕναν σημαντικὸ σταθμὸ γιὰ τὶς ἱπποκρατικὲς σπουδές, διότι ἐκείνη τὴ χρονιὰ ὁ Wilamowitz δημοσίευσε ἕνα ἄρθρο στὸ ὁποῖο ἐξέθετε τὴν ἄποψή του γιὰ δύο πολὺ σημαντικὰ ἔργα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς, γιὰ τὸ *Περὶ ἱερῆς νούσου*[210] καὶ γιὰ τὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*. Ὑποστήριξε πὼς τὰ δύο αὐτὰ ἔργα δὲν γίνεται νὰ ἔχουν γραφτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο

---

205. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ φιλοσοφία», σ. 143· πβ. Γεώργιος Μερίκας, «Ὁ ἱπποκρατικὸς στοχασμὸς αἰώνιο βάθρο τῆς ἰατρικῆς», σ. 160· G. E. R. Lloyd, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*, σ. 57· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν προσωκρατικῶν*, σ. 145· Ἐλένη Χριστοπούλου – Ἀλετρά, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ἰατρικὰ Θέματα*, σ. 35.

206. Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σ. 167.

207. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 22.

208. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 13.

209. *Αὐτόθι*· πβ. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 17· Νίκος Σ. Παπασπύρος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*, σ. 30.

210. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νούσου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 352-397· πβ. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νοῦσου*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, Ἀθήνα, Ζῆτρος, 2016, σσ. 351-395.

ποὺ συνέγραψε τὸ *Προγνωστικὸν*[211] καὶ τὰ βιβλία I καὶ III τῶν *Ἐπιδημιῶν*[212]. Ὁ Wilamowitz ἐν τέλει ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ συγγραφέας τῶν ἔργων *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* καὶ *Περὶ ἱερῆς νούσου* εἶναι παλαιότερος τοῦ Ἱπποκράτη καὶ μᾶλλον ἦταν σύχγρονος τοῦ Περικλῆ[213] καί, καθὼς τὸ κύρος του ἦταν πολὺ μεγάλο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀμφισβητηθεῖ, θεωρήθηκε πὼς ὄντως ἦταν ἄλλος ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*. Τὸ 1913, ὁ H. Gossen συνόψισε στὴν Realencyclopädie τὶς μέχρι τότε ἀπόψεις ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ γιὰ τὸ ἐν λόγω ζήτημα καὶ ὁ ἴδιος θεώρησε πρέπων νὰ ταχθεῖ ὑπὲρ τῆν ἄποψης τοῦ Wilamowitz πιστεύοντας ὅτι τὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* δὲν ἀνήκει στὸν Ἱπποκράτη[214].

Τὸ ζήτημα γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ἔργου τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Wilamowitz καὶ ἔκτοτε δὲν ἦταν πολλοὶ οἱ φιλόλογοι «ποὺ δέχτηκαν νὰ ἐπαναλάβουν τὴ γνώμη ποὺ ἦταν ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ φιλολόγου: ὁ Jones, ὁ Pohlenz, ὁ Nestle, ὁ Steudel»[215]. Οἱ ὑπόλοιποι θεωροῦν πὼς ποτὲ δὲν θὰ μπορέσει νὰ διαλευκανθεῖ τὸ ἐν λόγω ζήτημα ἀλλὰ τουλάχιστον τὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* πιστεύουν πὼς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἱπποκράτη[216]. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου, ἐὰν εἶναι δηλαδὴ παλαιότερο τοῦ Ἱπποκράτη, ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἀπέκτησε πολλοὺς θιασῶτες[217]. Ὁ Edelstein ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ διατύπωσε τὴ θεωρία πὼς ὁ συγγραφέας τῶν ἕντεκα πρώτων

---

211. Ἱπποκράτης, *Προγνωστικόν*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome II. Paris, 1961, σσ. 94-191.
212. Ἱπποκράτης, *Ἐπιδημιῶν I καὶ III*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome II, III. Paris, 1961, σσ. 530-717 καὶ 1-149.
213. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 183.
214. *Ὅ.π.*, σ. 184.
215. *Αὐτόθι*.
216. *Αὐτόθι*.
217. *Αὐτόθι*.

κεφαλαίων τοῦ ἔργου δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνο ποὺ συνέγραψε τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια[218]. Θεωρεῖ πὼς εἶναι δύο ξεχωριστὲς πραγματεῖες καὶ πὼς τὸ πρῶτο ἔργο εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἰατρό, ἐνῶ τὸ ἔτερο ἐνδεχομένως ἀπὸ κάποιον γεωγράφο[219].

Τὸ ἔτος 1934 συγγράφτηκε «μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πραγματεῖες ποὺ ἀφιερώθηκαν στὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἔργο» τιτλοφορούμενη *Wanderarzt und Aitiologe. Studien zur hippokratischen Schrift περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου, H. Diller, να κάνει λογο γιὰ δύο συγγραφεῖς. Ὁ Diller «ἐκμεταλλεύτηκε γόνιμα τὶς βασικὲς ἰδέες τοῦ Edelstein» καὶ πραγματοποίησε μία εὔστοχη διάκριση· «στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου μιλᾶ ἕνας "περιοδευτὴς" γιατρός[220], ἐνῶ στὸ δεύτερο ἕνας γιατρὸς "αἰτιολόγος"»[221]. Τὰ κεφάλαια 1-11 ἀποτελοῦν ἕναν ὁδηγὸ γιὰ τοὺς πλανόδιους γιατρούς, καθὼς περιοδεύοντας σὲ πόλεις ἄγνωστες γιὰ νὰ ἀσκήσουν τὴν τέχνη τους τὸ βιβλίο αυτὸ τοὺς παραδίδει χρήσιμες καὶ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος, τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν ὑδάτων στὴν ὑγεία τῶν κατοίκων[222]. Ἔχοντας ὁ ἰατρὸς αὐτὲς τὶς πληροφορίες, μπορεῖ νὰ προβλέψει ἀπὸ ποιὲς νόσους

---

218. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 184 (σημ. 1): «Ἡ παλαιότερη ἔρευνα, καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπισήμαινε διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου, δεχόταν ἕναν συγγραφέα καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη· τὸ μόνο στὸ ὁποῖο δὲν συμφωνοῦσαν μεταξύ τους οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Edelstein ἐρευνητὲς ἦταν ἂν πρόκειται γιὰ δύο αὐτοτελῆ ἔργα (Fredrich, Wilamowitz) ἢ μήπως γιὰ δύο, χαλαρὰ συνδεδεμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, μέρη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου (Jacoby, Trüdinger, Aly)».

219. *Ὅ.π.*, σ. 185.

220. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 20.

221. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 185· πβ. Α. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 20.

222. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 185.

θὰ προσβληθοῦν οἱ κάτοικοι τῆς ἐκάστοτε περιοχῆς καὶ ἐπομένως νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὸν θαυμασμὸ τῶν κατοίκων[223].

Ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου μέρους ἐπιδιώκει νὰ διατυπώσει ἀρχὲς καὶ κανόνες γενικούς, ὥστε νὰ καλύπτουν ἕνα εὐρὺ φάσμα περιπτώσεων. Ἀρχικά, πρέπει νὰ ἔχει γνώση «τί μπορεῖ νὰ συμβαίνει κάτων ἀπὸ ὁρισμένες συνθῆκες· ὕστερα νὰ ἐντάξει τὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἐκεῖ ὅπου ἀνήκει, καὶ τότε νὰ τὴν ἑρμηνεύει»[224]. Ἡ σημασία λοιπὸν τῆς πρόγνωσης ἀποτελεῖ ἀναπόσοαστο μέρος τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, ὁ Diller φαίνεται να δίνει σχέδον τὴν ἴδια ἑρμηνεία μὲ αὐτὴ τοῦ Edelstein, ἀλλὰ θεωρεῖ πὼς τὰ κεφάλαια ποὺ ἕπονται δὲν ἔχουν συνάφεια μὲ τὰ προηγούμενα. Ὁ συγγραφέας τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* παρουσιάζει μὲν τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς Ἀσιάτες καὶ τοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλὰ κύριος στόχος του εἶναι νὰ ἀναδείξει τὶς αἰτίες αὐτῶν τῶν διαφορῶν[225]. Γιὰ τὸν λόγο αυτὸ, σύμφωνα μὲ τὸν Diller, ἀναμφίβολα «στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἔχουμε ἕνα δεῖγμα τῆς λεγόμενης αἰτιολογικῆς γραμματείας, ἑνὸς εἴδους ποὺ κύριο ἐκπρόσωπό του εἶχε τὸν Δημόκριτο καὶ ἄφησε πολλὲς ἐπιβιώσεις στὴν Ἱπποκρατικὴ συλλογή»[226]. Ἕνεκα τούτου, ὁ Diller ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα πὼς στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο ἔργα ἀλλὰ καὶ δύο συγγραφεῖς[227].

Οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητές, ἂν καὶ δέχτηκαν τὴ διάκριση περιοδευτῆς γιατρὸς – γιατρὸς αἰτιολόγος, δὲν ἦταν σύμφωνοι μὲ τὴ

---

223. *Ὅ.π.*, σ. 186· πβ. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.*, 17 (1978), σ. 20.
224. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 20.
225. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 186.
226. *Αὐτόθι*.
227. *Αὐτόθι*.

θεωρία του πὼς οἱ δύο αὐτὲς πραγματεῖες συγγράφηκαν ἀπὸ διαφορετικὰ πρόσωπα καὶ «ἔκαναν λόγο γιὰ ἐνιαῖο πνεῦμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ ἔργου»[228]. Τὸ ἐπιχείρημά τους ἦταν πὼς δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ συνηγοροῦν στὴν ἄποψη τοῦ Diller ὅτι τὰ δύο μέρη τοῦ ἔργου συγγράφηκαν ἀπὸ διαφορετικοὺς συγγραφεῖς[229].

Τὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα ἀσχολοῦνταν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὲ ὀξεῖες, εὐκολα ἀναγνωρίσιμες νόσους, ὅπως τὴν πνευμονία, τὴ φυματίωση, τὴν παρωτίτιδα καὶ κυρίως τῆν ἐλονοσία[230]. Οἱ χρόνιες ἀσθένειες ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν ἱπποκράτειο γιατρὸ μόνο συνέπειες τῶν ὀξειῶν νόσων[231]. Οἱ νόσοι ταξινομοῦνταν μόνο σὲ ὀξεῖες καὶ χρόνιες, ἐπιδημικὲς καὶ ἐνδημικές[232], ὄχι ὅμως λόγω ἔλλειψης «διανοητικῆς δύναμης» ἀλλὰ διότι οἱ ἱπποκρατικοὶ ἰατροὶ ἐξέφραζαν μία ρίζικὰ διαφορετικὴ προσέγγιση, καθὼς «ἐνδιαφέρονταν πρωταρχικά, ὄχι γιὰ τὴ διάγνωση, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρόγνωση καὶ τὴ θεραπεία», ἐπομένως ἡ προσοχή τους στρεφόταν πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἀσθενὴ καὶ ὄχι στὴ νόσο πού του ἐμφανιζόταν[233]. Τοὺς ἐνδιέφερε τὸ σῶμα ὡς ὁλότητα καὶ ὄχι ἡ βλάβη τοῦ μέρους.

---

228. *Αὐτόθι.*
229. *Αὐτόθι.*
230. E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 93.
231. *Αὐτόθι.*
232. *Αὐτόθι.*
233. *Αὐτόθι.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων: Ἡ φιλοσοφικὴ σημασιολόγηση τῶν ἐννοιῶν «καιρός», «κρῖσις», «κρᾶσις»

Στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ θεματικὴ τῆς ἐν λογω ἐργασίας, ὁ συγγραφέας του «συνεπὴς πρὸς τὴ θεμελιώδη θεωρία, δική του καὶ κοινὴ ὅλων τῶν Προσωκρατικῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀργανικὸ μέλος τοῦ Σύμπαντος, ἐπιχειρεῖ ἐκτεταμένα καὶ ἐπίμονα νὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια της»[234]. Ὑποστηρίζει λοιπὸν πὼς ὁ ἄνθρωπος ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, ὅπως εἶχε διαπιστώσει καὶ ὁ Ἀλκμαίων, καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἐγγίνεσθαι δὲ τούτοις ποτὲ κἀκ τῶν ἔξωθεν αἰτιῶν, ὑδάτων ποιῶν ἢ χώρας ἢ κόπων ἢ ἀνάγκης ἢ τῶν τούτοις παραπλησίων»[235]. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου ὅμως ἀνέπτυξε τὴν θεωρία τοῦ Ἀλκμαίωνα τόσο ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἐξωτερικὲς αἰτίες ὅσο καὶ στὶς ἐπιπτώσεις ποὺ ἐπιφέρουν αὐτὲς στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων[236].

Προτοῦ ὅμως ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* θὰ ἦταν φρόνιμο νὰ προβοῦμε σὲ μία σημασιολογικὴ ἑρμηνεία τῶν τριῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸν τίτλο τοῦ συγγράμματος ποὺ θά μας ἀπασχολήσει σύμφωνα μὲ τὴ σημασία ποὺ τοὺς ἀπέδιδαν οἱ ἱπποκρατικοὶ ἰατροί. Ἀρχικά, ἡ σημασία τῆς λέξης *ἀὴρ* ἢ *ἠήρ*[237], στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν

---

234. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 196.

235. Ἀλκμαίων, D.K. B4· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 424: «Κάποτε εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλοῦνται σ' αὐτὰ ἀσθένειες ἀπὸ ἐξωτερικὲς αἰτίες, π.χ. ἀπὸ ὁρισμένη ποιότητα νεροῦ ἢ ἀπὸ μία περιοχὴ ἢ ἀπὸ κάματο ἢ ἀπὸ βασανισμὸ ἢ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες παρόμοιες μ' αὐτά».

236. Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 196.

237. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *ἀέρα* στὴν ἱπποκρατικὴ ὁρολογία πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, Ἀθήνα, Γαβριηλίδης, 1997, σ. 13.

Ἑρωτιανὸ ὡς ἐξής: «*ἀήρ· τετραχῶς λέγεται. ὃ τε κοινῶς φαινόμενος καὶ λεγόμενος. ἥ τε ὁμίχλη. καὶ τὸ ἐν ἡμῖν πνεῦμα. Καὶ ἡ δι' ἕδρας δυσώδης πνοή. ὁ ἀτμοσφαιρικὸς ἀέρας*»[238]. Στὸ ἴδιο τὸ κείμενο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, τονίζεται ὅτι «*ἠήρ τε πουλὺς κατέχει τὴν χώρην ἀπὸ τῶν ὑδάτων. ὁ ἀέρας (πνεῦμα) ὁ ὁποῖος κυκλοφορεῖ ἐντὸς τοῦ σώματος (ἐγκέφαλος, ἀγγεῖα, πνεύμονες) πλὴν τοῦ ἐντέρου*»[239]. Συμπερασματικά, οἱ ἱπποκρατικοὶ ἰατροὶ ἀπέδιδαν στὴν ἐν λόγω ἔννοι τὶς σημασίες τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρα, τῆς ὁμίχλης καὶ τοῦ ἀέρα μὲ τὴ σημασία τοῦ πνεύματος.

Σχετικὰ μὲ τὸν δεύτερο ὅρο, τὸ *ὕδωρ*[240], τοῦ ἀποδίδονται χαρακτηρισμοὶ πρῶτον, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ποιότητά καὶ τὴν προέλευσή του, «*ἁλμυρόν, ἀνέψανον, ἀτέραμνον, βορόν, γλυκύ, ἑλῶδες, εὐῶδες, κρηναῖον, ἐκ κρυστάλλων, κοῦφον, λημναῖον, λαμπρόν, μαλακόν, μετέωρον, νοσῶδες, ὄμβριον, πηγαῖον, πότιμον ἢ πινόμενον ἢ ποτόν, σκληρόν, στάσιμον, ὕφαλον ἢ ὑφαλικὸν καὶ ἐκ χιόνος*»[241]. Δεύτερον, σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο τὸ ὕδωρ, «*τὸ ἀφέψημα· ὁ ζωμός*», τρίτον, ὡς στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, «*τὸ δὲ ὕδωρ πάντα διὰ παντὸς θρέψαι*» καὶ τέλος ὡς ὕδωρ ἥπατος, «*τὸ ἧπαρ ὕδατος πλησθέν*»[242].

Ὁ τελευταῖος λεξιλογικὸς ὅρος *τόπος*[243], ὁ ὁποῖος ὅπως καὶ οἱ ἀναφερθεῖσες ἔννοιες, ἔχει περισσότερες ἀπὸ μία σημασίες. Ἀρχικὰ τόπος εἶναι τὸ περιβάλλον, ὁ χῶρος καθώς, «*παιδομαθέα γενόμενον ἐν τόπῳ* […]» ἀλλὰ καὶ ὁ χῶρος ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό, «*τόπους ὀνομάζουσι τὰ μόρια τοῦ σώματος οὐχ οἱ νεώτεροι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν*

---

238. *Αὐτόθι.*
239. *Αὐτόθι.*
240. Γιὰ τὸν ὁρισμὸ τοῦ *ὕδατος* στὴν ἱπποκρατικὴ ὁρολογία πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 756.
241. *Αὐτόθι.*
242. *Αὐτόθι.*
243. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *τόπου* στὴν ἱπποκρατικὴ ὁρολογία πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 741.

παλαιῶν ἰατρῶν οὐκ ὀλίγοι, σπουδάζουσί τε διαγνώσκειν τὰ κατ' αὐτοὺς πάθη»[244].

Ἐφόσον πραγματοποιήθηκε μνεία στὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδαν τότε οἱ ἱπποκρατικοὶ ἰατροὶ στὶς ἐν λόγω ἔννοιες, τώρα, θὰ ἐξετάσουμε ὁρισμένες ἀπὸ τὶς γλωσσικὲς ἰδιομορφίες τοῦ ἔργου καθὼς τὸ ἐν λόγω σύγγραμμα ἐκτὸς ἀπὸ ἰατρικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ φιλολογικό. Πολλοὶ ἐκ τῶν μελετητῶν τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων ὑπογραμμίζουν τὴν ἰδιοτυπία ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιομορφία τῆς γλώσσας στὴν ὁποία εἶναι γραμμένα τὰ ἐν λόγω ἰατρικὰ κείμενα[245]. Ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητές[246], πρῶτος ὁ H. Kühlewein μελετῶντας τὰ χειρόγραφα τῶν ἱπποκρατικῶν συγγραμμάτων, ποὺ ὁ ἴδιος ἐξέδοσε στὴ συνέχεια, ἦλθε ἀντιμέτωπος μὲ τὰ προβλήματα τῆς γλώσσας σὲ αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ «τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του ἐκείνης καὶ τὴν προβληματική του, τοποθετημένη σὲ ἐπιστημονικὴ βάση, τὰ βρίσκουμε στὴν ὑποδειγματικὴ μελέτη *De dialecto hippocratica* στὰ προλεγόμενα τῆς ἔκδοσής του»[247].

Ἡ γλώσσα τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων εἶναι ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος, ὅπως ἀκριβῶς εἶχε διαμορφωθεῖ στὸ μικρασιατικὸ καὶ νησιώτικο χῶρο ἀρχικὰ καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο ἔπειτα· σύμφωνα μὲ τοὺς μελετητές, «αὐτὴ ἦταν τὸ κύριο μέσο ἔκφρασης τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα»[248]. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ γλώσσα, μᾶλλον, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγράφηκαν τὰ ἔργα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς ἤδη ἀπεῖχε πάρα πολὺ

---

244. *Αὐτόθι.*
245. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 11.
246. Ἔκτοτε, ἰδιαίτερης σημασίας γιὰ τὸ ἐν λόγω ζήτημα εἶναι οἱ ἀπόψεις τῶν W. H. S. Jones, E. Schwyzer, A. Rüst καὶ H. Diller.
247. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 11.
248. *Ό.π.*, σ. 12.

ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ διάλεκτο τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν[249] ἀλλὰ διαφορὲς ἐγκύπτουν ἀκόμη καὶ στὰ ἔργα τοῦ Ἡροδότου. Ἡ αἰτία ἔγγειται στὸ γεγονὸς πὼς ἡ διάδοση τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων καὶ ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τους συνετέλεσαν, ὥστε νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀρχικὴ γλωσσική τους μορφὴ μὲ τὴν προσθήκη πολλῶν νέων, ἰδιαίτερα ἀττικῶν, γλωσσικῶν τύπων[250]. Ὅπως παρατηρεῖ ἕνας μελετητής, «οἱ ψευδοϊονισμοί, ποὺ προστέθηκαν ἀργότερα στὰ κείμενα, καὶ ὁ Ἀττικισμός, ποὺ θεωροῦσε ὀρθότερο καὶ κατὰ συνέπεια γνησιότερο ὅ,τι συμφωνοῦσε μὲ τὰ ἀττικὰ πρότυπα λόγου καὶ ἔκφρασης, βοήθησαν, ὥστε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ μεταμόρφωση τῶν κειμένων»[251]. Ἕνεκα τούτων, τὰ χειρόγραφα διασώζουν ὀλίγα γνήσια γλωσσικὰ στοιχεῖα, ὥστε νὰ καθίσταται σχεδὸν ἀδύνατη ἡ προσπάθεια ἀπαλλαγῆς τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων ἀπὸ τὶς ξένες γλωσσικὲς μορφές, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκτήσουν ξανὰ τὴν ἀρχική τους καθαρότητα[252].

Στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ θεματικὴ τῆς ἐν λογω ἐργασίας, ὁ συγγραφέας του «συνεπὴς πρὸς τὴ θεμελιώδη θεωρία, δική του καὶ κοινὴ ὅλων τῶν Προσωκρατικῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀργανικὸ μέλος τοῦ Σύμπαντος, ἐπιχειρεῖ ἐκτεταμένα καὶ ἐπίμονα νὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια της». Ὑποστηρίζει λοιπὸν πὼς ὁ ἄνθρωπος ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὸ περιβάλλον του. Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἱπποκρατικὸς συγγραφέας συνέλεξε ὅλες αὐτὲς τὶς πληροφορίες γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἐποχῶν, τῶν ὑδάτων, τῶν ἀνέμων ἀλλὰ καὶ τῶν περιοχῶν στὴν ὑγεία καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων, εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε πὼς βασίστηκε στὴν παρατήρηση, μέθοδος ποὺ για τὸν Ἱπποκράτη σήμαινε συνδυασμὸ

---

249. *Αὐτόθι*: «Παρουσιάζει διαφορές, φωνητικὲς καὶ μορφολογικές, ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν ἔργων τῆς παλιότερης ἰωνικῆς γραμματείας (λογογραφία, φιλοσοφία)».
250. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», σ. 13.
251. *Αὐτόθι*.
252. *Αὐτόθι*.

τῆς προσοχῆς, τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ καὶ κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας[253]. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε ὁ Ἱπποκράτης ὑπῆρξε περιοδεύων ἰατρὸς καὶ διέμενε σὲ κάθε πόλη τουλάχιστον ἕνα ἔτος ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ παρατηρεῖ τὶς ἐπιδράσεις τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στὴν ὑγεία τῶν κατοίκων[254]. Γιὰ τὸν Κῶο ἰατρὸ ἡ βάση τῆς ἰατρικῆς τέχνης εἶναι ἡ μέθοδος τῆς παρατήρησης[255] καὶ κατὰ συνέπεια, τὴν ἴδια μέθοδο ὑιοθέτησαν καὶ οἱ μαθητές του.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν παρουσία φιλοσοφικῶν ὅρων, στὸ συγκεκριμένο ἔργο συναντοῦμε φιλοσοφικὲς ἔννοιες ἰδιαιτέρως σημασίας, διότι ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* δὲν εἶναι ἕνα ἀμιγῶς ἰατρικὸ κείμενο, ἀλλὰ εἶναι ἔμπλεο φιλοσοφικῶν στοιχείων. Μία ἐκ τῶν σημαντικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ποὺ παρουσιάζονται στὸ ἔργο εἶναι αὐτὴ τοῦ *καιροῦ*[256] ἡ ὁποία ἔχει ἀρκετὲς ἑρμηνεῖες στὴ σκέψη τοῦ Ἱπποκρατη. Πρῶτον σηματοδοτεῖται «τὸ προσῆκον μέτρον, τὴν προσήκουσα ἀναλογία» καὶ δεύτερον τὸν «προσήκοντα χρόνον» δηλαδὴ τὴν «κατάλληλη, εὐνοϊκὴ στιγμή, περίσταση· ἡ εὐκαιρία», ὅπως μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε ἀπὸ τὸ συναφὲς χωρίο τῶν *Ἀφορισμῶν*, «*ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρή, ὁ δὲ καιρὸς ὀξύς* […]»[257]. Τρίτον, τὴν ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ τὶς ἐναλασσόμενες ὁμαλῶς ἐποχές, ἐνῶ ἡ τέταρτη σημασία εἶναι αὐτὴ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς κατάστασης ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀέρων*,

---

253. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 571.
254. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 6· πβ. Jean Fauvet, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 16· Γεράσιμος Ἠ. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 168· Ἰ. Ν. Δάμπασης, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*, Τόμος Β', σ. 105· E. H. Ackerknecht, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 87.
255. Σπύρος Μαρκέτος, «Ἡ Ἑλληνομάθεια καὶ Ἑλληνολατρεία τοῦ René Laënnec», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 56 (1981), σ. 134· πβ. Γεώργιος Μερίκας, «Ὁ ἱπποκρατικὸς στοχασμὸς αἰώνιο βάθρο τῆς ἰατρικῆς», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 23-24 (1993-1994), Ἀθήνα, σ. 156.
256. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *καιροῦ* στὴν ἱπποκρατικὴ ὁρολογία πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 380.
257. *Αὐτόθι*.

ὑδάτων, τόπων, καθὼς διαβάζουμε τὴ φράση, «[…] *καὶ προγιγνώσκων τοὺς καιρούς*». Καιρὸς σημαίνει ἀκόμη τὸ στάδιο τῆς νόσου καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό, «*ὅλου τοίνυν τοῦ νοσήματος ἐπινοοῦμεν καιροὺς ἀνάλογον ταῖς ἡλικίαις τῶν ζώων… τῆς γενέσεως… τῆς ἀναβάσεως… τῆς ἀκμῆς… τῆς παρακμῆς*»[258]. Τέλος, «καιρὸς» εἶναι καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα, ὁ χρόνος, ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία συμβαίνει τὸ γεγονὸς καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «*τὰ κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ὑπουργίης*»[259].

Μποροῦμε, κατὰ συνέπεια, νὰ συμπεράνουμε ὅτι «ὁ κορυφαῖος αὐτὸς ἐκπρόσωπος τῆς Ἰατρικῆς προίκισε τὴ λέξη αὐτὴ μὲ νόημα σχετικὸ πρὸς τὸν ἰατρικὸ χρόνο, δηλαδὴ ὥστε νὰ σημαίνει τὴν κρίσιμη στιγμὴ τοῦ χρόνου γιὰ τὴν εὔστοχη ἐπέμβαση τοῦ ἰατροῦ»[260]. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ ἔννοια ποὺ προσδιορίζει μία συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμὴ στὴν ὁποία πρέπει νὰ δράσει ὁ ἰατρὸς ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ὑπάρξει δυνατότητα ἐπιτυχίας, «καὶ ποὺ ἡ ἀπώλειά της ἀπὸ τὸν ἁρμόδιο γιὰ τὴ δράση αὐτὴ συνεπάγεται ἀφανισμὸ τῆς δυνατότητας ἐπιτυχίας»[261], συναντᾶται καὶ στὰ κείμενα φιλοσόφων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Πλάτωνος[262]. Κατὰ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ὁ γιατρὸς πρέπει νὰ ἐντοπίσει τὰ αἴτια τῆς κάθε νόσου καὶ «νὰ τὴ διαχειρισθεῖ προκειμένου νὰ ἐπέλθει θεραπεία»[263]. Ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια τοῦ «καιροῦ» στὸ κείμενό

---

258. *Αὐτόθι*.

259. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σσ. 380-381.

260. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 144.

261. *Ό.π.*, σ. 145.

262. Πλάτων, *Πολιτεία*, 370b 7-8: «Ἀλλὰ μὴν οἶμαι καὶ τόδε δῆλον, ὡς, ἐὰν τίς τινὸς παρῇ ἔργου καιρόν, διόλλυται»· *Φαῖδρος*, 272a 6-8: «[…] τούτων τὴν εὐκαιρίαν τε καὶ ἀκαιρίαν διαγνόντι, καλῶς τε καὶ τελέως ἐστὶν ἡ τέχνη ἀπειργασμένη, πρότερον δ' οὔ»· *Πολιτικός*. Εισάγ., Μετάφρ., Σχόλ., Ἰ. Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2003, 284e 6-9: «[…] τὸ δὲ ἕτερον, ὁπόσαι πρὸς τὸ μέτριον καὶ τὸ πρέπον καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸ δέον καὶ πάνθ' ὁπόσα εἰς τὸ μέσον ἀπῳκίσθη τῶν ἐσχάτων».

263. Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 38 (2008), Ἀθήνα, σ. 78.

μας ἐμπεριέχει ἕνα εἰδοποιητικὸ γνώρισμα ἀναφορικὰ μὲ τὴ σημασία ποὺ ἔχουν οἱ διάφορες στιγμὲς τοῦ χρόνου γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἢ τὴν ἀποτυχία τῶν πράξεων, – ὅποιο καὶ ἂν εἶναι τὸ πεδίο τους: γεωργία ἢ ναυσιπλοΐα, ἰατρικὴ ἢ πολιτική, εἴτε ὅποιο ἄλλο»[264]. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ὅρος «καιρός» γιὰ τοὺς ἱπποκρατικοὺς ἰατροὺς «δὲν ἀποτελεῖ ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἀρχαίου γιατροῦ σχετικὰ μὲ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὸν τρόπο τῆς θεραπευτικῆς του περέμβασης»[265].

Μία ἀκόμη ἔννοια ποὺ ἀναδεικνύεται ἀπὸ ἔργα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς εἶναι ἡ «κρίσις»[266] ἡ ὁποία συναντᾶται καὶ στὸν Θουκυδίδη προπάντων ὅμως στὸν Ἱπποκράτη ἀπέκτησε διαφορετικὸ νόημα ἀπὸ τὸ ἀρχικό, «ἢ μᾶλλον ἰδιαίτερο», καθὼς χρησιμοποιοῦταν σὲ ὁρισμένα σύνολα γεγονότων ὅπως ὁ πόλεμος ἢ οἱ ἀρρώστιες καὶ κατέληξε νὰ σημαίνει «φάση τοῦ πολέμου ἢ τῆς ἀρρώστιας, ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἔκβασή της»[267]. Ὁ ὅρος «κρίσις» στὴν ἱπποκρατικὴ σκέψη ἔχει δύο σημασίες μὲ τὴν πρώτη νὰ ὑπομνήσκει τὴ λογικὴ σκέψη, τὸ λογικό, τὸ λογισμὸ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό, «*ὁ λόγος (ἡ ὀρθὴ σκέψη, τὸ λογικόν). καὶ ἡ κρίσις, ὁ λόγος… χαλεπὸς καὶ δυσθήρατος (ὁ συλλαμβανόμενος, κατανοούμενος δύσκολα) ἔστιν ὃ γε ἀληθής*»[268]. Δεύτερον, σχετίζεται μὲ τὴ νόσο καὶ εἶναι ἡ ἀποφασιστική, κατὰ τὴν ἀκμή, ταχεία μεταβολή τῆς πορείας, εἴτε πρὸς τὴν ὑγεία εἴτε πρὸς τὴν ἐπιδείνωση, «*κρίσιν νῦν εἴρηκεν ἤτοι τὴν τελείαν λύσιν τοῦ νοσήματος, ἤτοι τὴν εἰς τοσοῦτον ἀξιόλογον μεταβολήν, ὡς ἤδη κινδύνου παντὸς*

---

264. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 145.
265. Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 79: «Ὁ γιατρός, ὅπως εἴδαμε, καλεῖται νὰ ἐντοπίσει τὴν ἀλυσίδα τῶν αἰτιῶν ποὺ ἐνέχονται γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση τοῦ ἀσθενοῦς του καὶ νὰ διαπιστώσει ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ παρέμβει δὲ αὐτὴν μὲ θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα».
266. Γιὰ τὶς ἑρμηνεῖες τοῦ ὅρου *κρίσις* στὴν ἱπποκρατικὴ σκέψη πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 437.
267. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 151.
268. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 437.

ἐκτὸς καθεστηκέναι»[269]. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναβίωση τῶν ἱπποκρατικῶν σπουδῶν, στοὺς νεότερους χρόνους, ἡ λέξη αὐτὴ εἶναι φορτισμένη μὲ ἀκόμη πιὸ εἰδικὸ νόημα, πολὺ οἰκεῖο στὴν ἐποχή μας[270]. Σὲ κείμενα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα καὶ πιὸ συχνὰ στὸν δέκατο ἕνατο αἰώνα συναντοῦμε «τὶς εὐρύτερα διαδομένες στὸν εἰκοστὸ αἰώνα ἐκφράσεις «οἰκονομικὴ κρίση», «πολιτικὴ κρίση» καὶ ἄλλες παρόμοιες»[271].

Ἡ ἑλληνικὴ λέξη *κρᾶσις*[272] (στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο «κρῆσις») σημαίνει τὴν «ἀνάμειξη, πρόσμειξη δύο ἢ περισσοτέρων στοιχεῖων, τὸ προϊὸν τῆς ὁποίας ἔχει τὶς ἰδιότητες τῶν ἀνσμειχθέντων· ἡ ἰδανικὴ ἀνάμειξη κατὰ ποσότητα καὶ ποιότητα δημιουργεῖ τὴν εὔκρασία ἢ σύμμετρη κράση»[273] καὶ σύμφωνα μὲ κείμενο τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς «*κρῆσις γὰρ καὶ μετριότης τῷ μὲν ψυχρῷ γίνεται ὑπὸ τοῦ θερμοῦ, τῷ δὲ θερμῷ ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ*»[274]. Ἡ δεύτερη σημασία σχετίζεται μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, καθὼς ἀναφέρεται στὴν ἀνάμειξη, μὲ συγκεκριμένη σχέση, τῶν τεσσάρων στοιχείων, θερμοῦ, ψυχροῦ, ξηροῦ καὶ ὑγροῦ καὶ σύμφωνα μὲ χωρίο τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς, «*εἰ μὴ τὸ θερμὸν τῷ ψυχρῷ καὸ τὸ ξηρὸν τῷ ὑγρῷ μετρίως πρὸς ἄλληλα ἕξει καὶ ἴσως… ἢν μὴ τύχη καλῶς ἔχοντα τῆς κρήσιος τῆς πρὸς ἄλληλα;*»[275].

Ὁ ὅρος *ἰδιοσυγκρασία*, ἐπίσης ἑλληνικὸς στὴ ρίζα του, χρησιμοποιεῖται ἐκτενῶς στὴν παρούσα ἐργασία, καθὼς τὸ ἐν λόγω ἱπποκρατικὸ ἔργο ἀναφέρεται στὴν χαρακτηροδομὴ τόσο τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστὰ ὅσο καὶ τῶν λαῶν μεταξύ τους. Ὁ ἐν λόγω ὅρος σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἕνωση τῶν λέξεων «σύν<γ>-κρασις» καὶ «ἴδιος»

---

269. *Αὐτόθι.*
270. Κ.Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 151.
271. *Αὐτόθι.*
272. Γιὰ τὸν ὅρο κρᾶσις ὅπως συναντᾶται στὴν ἱπποκρατικὴ ὁρολογία πβ. Πάνος Δ. Ἀποστολίδης, *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, σ. 433.
273. *Αὐτόθι.*
274. *Αὐτόθι.*
275. *Αὐτόθι.*

καὶ σημαίνει ἐπίσης ἀνάμειξη, «ἀλλὰ μὲ τρόπο ἰδιαίτερο καὶ ὥστε νὰ προσιδιάζει στὸν φορέα τῶν ἀναμειγμένων στοιχεῖων»[276]. Οἱ δύο αὐτές λέξεις λοιπόν, «κρᾶσις» καὶ «ἰδιοσυγκρασία», ἀπέκτησαν εἰδικὸ νόημα, κυρίως στὰ κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς[277]. Ἡ χρήση λοιπὸν τῶν ὅρων «κρᾶσις» καὶ «ἰδιοσυγκρασία» μόνων, χωρὶς τὴ λέξη «χυμοί», ἀλλὰ μὲ ὑπονόησή της πάντοτε, «εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ σημαίνουν οἱ λέξεις αὐτές, μόνες, εἴτε ἡ μία εἴτε ἡ ἄλλη, κάτι σχετικὸ μὲ τὴν ψυχοσωματικὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὄχι μόνο στὰ ἑλληνικά, ὅπου εἶναι πολὺ γνώριμες οἱ ἐκφράσεις «κρᾶσις» καὶ «ἰδιοσυγκρασία» […] ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντίστοιχες στὶς ξένες γλῶσσες»[278].

Ἐστιάζοντας τὴν προσοχή μας στὸ κείμενο διαπιστώνουμε πὼς χωρίζεται σὲ δύο μέρη, στὰ κεφάλαια 1-11 ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρῶτο θέμα ποὺ μνημονεύσαμε[279], ἐνὼ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια μὲ τὸ ἕτερο[280]. Ἡ ἀπαρχὴ τοῦ συγγράμματος πραγματοποιεῖται μὲ τὸν συγγραφέα νὰ προβαίνει σὲ μία εἰσαγωγὴ γιὰ τὸ θέμα ποὺ θὰ πραγματευτεῖ στὸ ἔργο του. Συμβουλεύει τοὺς ὁμοτέχνους του, καθὼς εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ἰατρός, μὲ ποιὸν τρόπο πρέπει νὰ δράσουν ἐὰν θέλουν «ἰητρικὴν ὅστις βούλονται ὀρθῶς ζητέειν»[281]. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ μελετήσουν τὸ ζήτημα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους ὥστε νὰ ἐρευνήσουν τὶς ἐπιδράσεις ποὺ ἀσκοῦν στὸν ἄνθρωπο ἡ κάθε μία, καθὼς οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν μεταξύ τους εἶναι πολὺ μεγάλες καὶ ἐπίσης «πουλὺ διαφέρουσι» στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιτυγχάνονται «ἐν τῇσι

---

276. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 151.
277. *Ό.π.*, σσ. 151-152.
278. *Ό.π.*, σ. 152.
279. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», σ. 19.
280. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 52· πβ. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», σ. 19.
281. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1 [É. Littré, II, σ. 12]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θαεωρία καὶ πράξη*, σ. 134: «Ἰητρικὴν ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητέειν, τάδε χρὴ ποιέειν».

μεταβολῇσιν»[282]. Ἔπειτα θὰ πρέπει νὰ τοὺς ἀπασχολήσουν οἱ ἄνεμοι, θερμοὶ καὶ ψυχροί, ἀρχικὰ «τὰ κοινὰ πᾶσιν ἀνθρώπισιν» ἀλλὰ σὲ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο «τὰ ἐν ἑκάστῃ χώρῃ ἐπιχώρια ἐόντα»[283]. Τέλος, τὸ ζήτημα τῶν ὑδάτων εἶναι ἕνα ἀκόμη θέμα στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἐντρυφήσει ο ἰατρός, σύμφωνα μὲ τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα, καθὼς ὅπως «ἐν τῷ στόματι διαφέρουσι καὶ ἐν τῷ σταθμῷ» ἔτσι καὶ «ἡ δύναμις διαφέρει πουλὺ ἑκάστου»[284].

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου[285], στὰ κεφάλαια 12-24, «θὰ διευκρινισθῆ ἡ σημασία ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν τελικῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῶν λαῶν»[286]. Τὸ μέρος ποὺ κατοικεῖ ἕνας λαός, στὴν Ἀνατολὴ ἢ στὴ Δύση, θεωρεῖ ο συγγραφέας πὼς καθορίζει τὴ σωματικὴ καὶ ψυχική του διάπλαση, διότι μεταξὺ τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας οἱ

---

282. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 134-135: «Πρῶτον μὲν ἐνθυμέεσθαι τὰς ὥρας τοῦ ἔτεος, ὅ τι δύναται ἀπεργάζεσθαι ἑκαστη· οὐ γὰρ ἐοίκασιν ἀλλήλῃσιν οὐδέν, ἀλλὰ πουλὺ διαφέρουσιν αὐταί τε ἐφ' ἑωυτέων καὶ ἐν τῇσι μεταβολῇσιν»· Ἀνδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 111· Δαμιανὸς Τσεκουράκης, *Ἡ Δίαιτα στὸν Ἱπποκράτη*. Ἐπιμ., Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου. Ἀθήνα, Παπαζήση, 2008, σ. 38· G. E. R. Lloyd, *Hippocratic Writings*. Transl. J. Chadwick – W. N. Mann, New York, Pelican, 1950, σ. 148.

283. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1 [É. Littré, II, σ. 12]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 134-135: «Ἔπειτα δὲ τὰ πνεύματα τὰ θερμά τε καὶ τὰ ψυχρά, μάλιστα μὲν τὰ κοινὰ πᾶσιν ἀνθρώποισιν, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ ἑκάστῃ χώρῃ ἐπιχώρια ἐόντα»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σσ. 52-53· Ἀνδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 111.

284. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1 [É. Littré, II, σ. 12]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 134-136: «Δεῖ δὲ καὶ τῶν ὑδάτων ἐνθυμέεσθαι τὰς δυνάμιας· ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ στόματι διαφέρουσι καὶ ἐν τῷ σταθμῷ, οὕτω καὶ ἡ δύναμις διαφέρει πουλὺ ἑκάστου»· Ἀνδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 111.

285. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ φιλοσοφία», σ. 152· πβ. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», σ. 19.

286. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ὅρκος, Περὶ ἱερῆς νούσου, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, Προγνωστικόν*, σ. 182· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 52· Δαμιανὸς Τσεκουράκης, *Ἡ Δίαιτα στὸν Ἱπποκράτη*, σ. 39.

διαφορές τους εἶναι ἐμφανεῖς[287]. Καθοριστικὴ ἐπίδραση ἀσκοῦν καὶ οἱ καιρικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν στὸν κάθε τόπο· λαοὶ ποὺ ζοῦν σὲ ὁμαλὲς κλιματικὲς συνθῆκες διαφέρουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους περιοχῶν μὲ συχνὲς καὶ βίαιες ἀλλαγές. Οἱ διαφορὲς δὲν περιορίζονται μόνο στὰ ἐξωτερικά τους χαρακτηριτικὰ ἀλλὰ καὶ στὶς «ψυχικές τους ἰδιότητες»[288]. Οἱ λαοὶ ποὺ ὁ τόπος τους δὲν παρουσιάζει μεγάλες καιρικὲς ἀλλαγές, εἶναι ράθυμοι, δειλοὶ καὶ δουλοπρεπεῖς, ἐν ἀντιθέσει μὲ τοὺς κατοικοὺς περιοχῶν μὲ συχνὲς κλιματικὲς μεταβολές· εἶναι ἄνθρωποι δραστήριοι, γενναίοι καὶ «μὲ ἐλεύθερο τὸ φρόνημα»[289].

Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ποὺ διερευνάται εἶναι ἡ ἔκθεση τῶν πόλεων στοὺς ἀνέμους καὶ παρατηροῦμε νὰ διαγράφονται δύο διπολικοὶ ἄξονες καθὼς ἐὰν ἡ πόλη «πρὸς τὰ πνεύματα κέεται τὰ θερμὰ» καὶ δὲν εἶναι ἐκτεθειμένη σὲ βόρειους ἀνέμους, τότε τὰ ὕδατα θὰ εἶναι ὑποχρεωτικὰ «πολλὰ καὶ ὑφαλικὰ» καὶ καθὼς πηγάζουν λίγο κάτω ἀπὸ τὸ ἔδαφος εἶναι «θερμὰ» τὸ καλοκαίρι καὶ «ψυχρὰ» τὸ χειμώνα[290]. Ἕνεκα τῶν ἐν λόγω ἀνέμων οἱ κάτοικοι ἔχουν κάποια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά, καθὼς τὸ κεφάλι τοὺς εἶναι «ὑγρὸ» καὶ «φλεγματῶδες»[291] καὶ μὲ τὸ πεπτικό τους σύστημα νὰ

---

[287]. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 182· πβ. Δαμιανὸς Τσεκουράκης, *Ἡ Δίαιτα στὸν Ἱπποκράτη*, σ. 39.

[288]. Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σ. 182.

[289]. *Αὐτόθι*.

[290]. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 3 [É. Littré, II, σσ. 14, 16]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 140-143: «Ἥτις μὲν πόλις πρὸς τὰ πνεύματα κέεται τὰ θερμά –ταῦτα δ' ἐστὶ μεταξὺ τῆς τε χειμερινῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν δυσμέων τῶν χειμερινῶν- καὶ αὐτέη ταῦτα τὰ πνεύματα ἐστι ξύννομα, τῶν δὲ ἀπὸ τῶν ἄρκτων πνευμάτων σκέπη, ἐν ταύτῃ τῇ πόλει τά τε ὕδατα πολλὰ καὶ ὑφαλικὰ ἀνάγκη εἶναι καὶ μετέωρα, τοῦ μὲν θέρεος θερμά, τοῦ δὲ χειμῶνος ψυχρά»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σσ. 52-53.

[291]. *Ὁ.π.* σ. 16· *ὅ.π.*, σσ. 142-143: «Τοὺς τε ἀνθρώπους τὰς κεφαλὰς ὑγρὰς ἔχειν καὶ φλεγματώδεας»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 53.

ἐμφανίζει ἐνδυμικὲς διαταραχές, διότι τὸ φλέγμα ἀκολουθεῖ καθοδικὴ πορεία, ἀπὸ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω[292].

Ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικά τους χαρακτηριστικά, «τά τε εἴδεα ἐπὶ τὸ πλῆθος αὐτέων ἀτονώτερα εἶναι» ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὴ διατροφή τους «ἐσθίειν δ' οὐκ ἀγαθοὺς εἶναι οὐδὲ πίνειν»[293]. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ὁ συγγραφέας τοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου ἐπάγεται πὼς ἄνθρωποι ποὺ τὸ κεφάλι τους εἶναι ἀσθενὲς δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι πότες καθὼς «ἡ κραιπάλη μᾶλλον πιέζει»[294]. Ἐκτὸς ὅμως απὸ τὰ συγκεκριμένα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐμφανίζουν οἱ κάτοικοι τῶν ἐν λόγω περιοχῶν, παρουσιάζουν ροπὴ σὲ συγκεκριμένες ἀσθένειες, διαφορετικὲς σὲ γυναῖκες, παιδιὰ καὶ ἄνδρες[295], «εἶναι ὅμως ἐλαφρές, γιατὶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν εὐμετάβλητη κατάστασή τους καὶ τὸ περιβάλλον δὲν εἶναι ποτὲ πολὺ μεγάλη»[296].

Σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνθρώπους μεγάλης ἡλικίας, «ὁκόταν τὰ πεντήκοντα ἔτεα ὑπαρβάλλωσι, κατάρροοι ἐπιγενόμενοι ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου παραπληκτικοὺς ποιέουσι τοὺς ἀνθρώπους, ὁκόταν ἐξαίφνης ἡλιωθέωσι τὴν κεφαλὴν ἢ ῥιγώσωσι»[297]. Τὸ συγκεκριμένο

---

292. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τάς τε κοιλίας αὐτέων πυκνὰ ἐκταρράσεσθαι, ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ φλέγματος ἐπικαταρρέοντος».

293. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

294. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 3 [É. Littré, II, σσ. 16, 18]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 142-143· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 53.

295. Για πλήρη ἀναφορὰ τῶν ἀσθενειῶν πβ. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 3 [É. Littré, II, σ. 18]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 142-145: «Πρῶτον μὲν τὰς γυναῖκας νοσερὰς καὶ ῥοωδέας εἶναι · ἔπειτα πολλὰς ἀτόκους ὑπὸ νούσου, καὶ οὐ φύσει, ἐκτιτρώσκεσθαί τε πυκνά· τοῖσι τε παιδίοισιν ἐπιπίπτειν σπασμούς τε καὶ ἄσθματα καὶ ἃ νομίζουσι το τε θεῖον ποιέειν καὶ ἱερὴν νοῦσον εἶναι· τοῖσι δὲ ἀνδράσι δυσεντερίας καὶ διαρροίας καὶ ἠπιάλους καὶ πυρετοὺς πολυχρονίους χειμερινοὺς καὶ ἐπινυκτίδας πολλὰς καὶ αἰμορροΐδας ἐν τῇ ἕδρῃ».

296. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 53.

297. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 3 [É. Littré, II, σ. 18]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 144-145: «Τέλος, ὅταν πιὰ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔχουν περάσει τὰ πενήντα, ὑγρὰ ρέουν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλό τους

ἀπόσπασμα πέραν τῆς ἰατρικῆς του σημασίας τυγχάνει καὶ φιλολογικῆς ἔρευνας ἕνεκα τοῦ ρήματος *ὑπερβάλωσι* καὶ τῆς μετοχῆς *ἐπιγενόμενοι*. Ἡ χειρόγραφη παράδοση διασώζει τὸν ἐνεστώτα *ὑπερβάλωσι*, ἐνῶ ἡ ἀλλαγὴ σὲ ἀόριστο προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ καὶ ἔκτοτε τὴν ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ ἐκδότες τοῦ συγγράμματος, πλὴν τοῦ Littré, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τὸν ἐνεστώτα[298]. Ἡ διαφορὰ στὴν μετάφραση εἶναι ἐμφανής, καθὼς στὴν περίπτωση τοῦ ἀορίστου ἡ μετάφραση εἶναι «ὅταν περάσουν τὰ πενήντα τους χρόνια»[299], ἐνῶ σὲ αὐτὴ τοῦ ἐνεστώτα «κάθε φορὰ ποὺ παρουσιάζεται μία τέτοια περίπτωση, δηλαδὴ τὸ ἄτομο νὰ συμπληρώνει τὰ πενήντα του χρόνια»[300]. Σύμφωνα μὲ ἕνα μελετητή, ὁ ἐνεστώτας ποῦ ὑπάρχει στᾶ χειρόγραφα εἶναι ὀρθότερος διότι «εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου», καθὼς με τὸν ἐνεστώτα, ὅταν ὑπάρξουν οἱ κατάλληλες συνθῆκες, δηλώνεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια ἡ πρόγνωση, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει πραγματοποιηθεῖ μνεία ἄνωθεν[301]. Ἐξαιτίας τούτου, αὐτὸς ὁ ἐπαναληπτικὸς χαρακτήρας πρέπει νὰ συνεχιστεῖ καὶ στὴν ἑπόμενη πρόταση, «κατάρροι ἐπιγενόμενοι παραπληκτικοὺς ποιεῦσι τοὺς ἀνθρώπους», καθὼς διαπιστώνεται «μία σχέση συγχρονικὴ ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς προτάσεις, τὴν κύρια καὶ τὴ δευτερεύουσα· μία σχέση

πρὸς τὰ κάτω καὶ τοὺς προκαλοῦν ἀποπληξία, ἂν τύχει καὶ ἐκτεθεῖ ξαφνικὰ τὸ κεφάλι τους στὸν ἥλιο ἢ ἂν τους διαπεράσει δυνατὸ κρύο». Γιὰ τὰ στάδια τῆς ἡλικίας βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», σ. 68.

298. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 21.

299. *Ό.π.*, σ. 11 (σημ. 45): «Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δηλωθεῖ τὸ τετελεσμένο γεγονὸς (=ὅταν ἔχουν περάσει τὰ πενήντα τους χρόνια), θὰ περιμέναμε παρακείμενο (ὁκόταν … ὑπερβεβληκότες ὦσι), ὄχι ἀόριστο».

300. *Ό.π.*, σ. 21.

301. *Αὐτόθι*.

ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν προγνωστικὸ χαρακτήρα τῆς παρατήρησης ποὺ κάνει ἐδῶ ὁ συγγραφέας»[302].

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ μετοχὴ *ἐπιγενόμενοι* θὰ πρέπει να μας ἀπασχολήσει ἡ σχέση της μὲ τὸ ρῆμα *ποιεῦσι*, διότι ἂν χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἀόριστος, τότε «δηλώνεται μία προτερόχρονη πράξη ποὺ μόλις λήξει θὰ φανοῦν τὰ ἀποτελέσματά της», ἐνῶ ἐὰν ἀντικατασταθεῖ μὲ ἐνεστώτα, δηλαδὴ *ἐπιγινόμενοι*, θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε αὐτὸ ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ μετοχὴ σὰν αἰτία ποὺ ὅσο διαρκεῖ ἐπιφέρει καὶ τὰ ἀνάλογα ἀποτελέσματα[303]. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παρατήρηση πὼς ὁ Littré ἂν καὶ δέχεται τὸν ἀόριστο (ἐπιγενόμενοι) τὸν μεταφράζει ὡς ἐνεστώτα. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματογίας του ὁ ἀνωτέρω μελετητὴς ἐκθέτει καὶ χωρία ἄλλων ἱπποκρατικῶν ἔργων ὅπου πραγματοποιεῖται ἀνάλογη χρήση τοῦ ἐνεστωτικοῦ χρόνου στὸ ρῆμα *ἐπιγίγνομαι* καὶ συγκεκριμένα στὰ ἔργα *Περὶ ἱερῆς νούσου*[304] καὶ *Περὶ νουσῶν*[305].

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς πόλεις μὲ προσανατολισμὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες, ἄρα ἐκτεθειμένες στοὺς ψυχροὺς ἀνέμους καὶ πλήρως προστατευμένες από θερμὰ ρεύματα, τὰ ὕδατα εἶναι κατὰ

---

302. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 22.

303. *Αὐτόθι*: «Τὸ ἑπόμενο ἐρώτημα θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρεται στὴ σχέση τῆς μετοχῆς μὲ τὸ ρῆμα *ποιεῦσι*. Δηλώνεται μὲ αὐτὴν μία προτερόχρονη πράξη ποὺ μόλις λήξει θὰ φανοῦν τὰ ἀποτέλεσματα της; Θα καταλάβουμε δηλαση: «πέφτουν ὑγρὰ ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο καὶ αὐτὸ –ἀφοῦ τελειώσει– τοὺς προκαλεῖ ἀποπληξία»; Ἢ μήπως διορθώνοντας σὲ ἐνεστώτα, γράφοντας δηλαδὴ *ἐπιγινόμενοι*, θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε αὐτὸ ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ μετοχὴ σὰ μία αἰτία ποὺ ὅσο κρατάει φέρνει καὶ τὰ ἀνάλογα ἀποτελέσματα;».

304. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νούσου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, 13, σ. 384· πβ. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νοῦσου*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, σσ. 136-137: «Ἐπικαταρρεῖ δὲ καὶ ἐξ ἀδήλου φόβου *γινομένου*, καὶ ἢν δείσῃ βοήσαντός τινος, ἢ μεταξὺ κλαίων μὴ οἷός τε ᾖ τὸ πνεῦμα ταχέως ἀναλαβεῖν, οἷα *γίνεται* παιδίοισι πολλάκις».

305. Ἱπποκράτης, *Περὶ νοόσων*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Βασίλειος Μανδηλαράς. Ἀθήνα, Κάκτος, 1993, 2, σ. 24: «Αἱ μὲν οὖν νοῦσοι *γίνονται* ἅπασαι, τῶν μὲν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων […]».

κύριο λόγο «σκληρὰ καὶ ψυχρά»[306]. Οἱ κάτοικοι εἶναι νευρώδεις καὶ ἰσχνοὶ μὲ τοὺς περισσότερους νὰ παρουσιάζουν σφιχτὸ πεπτικὸ σύστημα στὸ κάτω μέρος του καὶ μαλακότερο στὸ πάνω[307]. Ἐν αντιθέσει μὲ τοὺς κατοίκους ποὺ εκτίθενται στοὺς θερμοὺς ἀνέμους, οἱ ἐν λόγω ἄνθρωποι «χολώδεάς τε μᾶλλον» παρὰ «φλεγματίαι εἶναι»[308]. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν κεφαλή τους, εἶναι ὑγιὴς καὶ σφιχτὴ ἀλλὰ «ῥηγματίαι τε εἰσὶν ἐπὶ τὸ πλῆθος»[309]. Οἱ ἀσθένειες οἱ ὁποῖες καταβάλλουν τοὺς κατοίκους τέτοιων περιοχῶν εἶναι οἱ «πλευρίτιδες» καὶ οἱ λεγόμενες «ὀξεῖαι νοῦσοι» ἕνεκα τοῦ σφιχτοῦ πεπτικοῦ τους συστήματος[310], ἐνῶ μεγάλο μέρος τῶν κατοίκων παρουσιάζουν ἐμπυήματα τὰ ὁποῖα «γίγνονται ἀπὸ πάσης προφάσιος»[311]. Γενεσιουργὸ αἰτία αὐτῶν ἀποτελεῖ ἡ ἔνταση τοῦ σώματός τους καὶ ἡ σκληρότητα τοῦ πεπτικοῦ τους συστήματος, μὲ τὸν συγγραφέα νὰ ἀναλύει πὼς «ἡ ξηρότης» τοῦ σώματος μαζί μὲ τὴ «ψυχρότητα τοῦ ὕδατος» εἶναι ἡ αἰτία τῶν τόσο συχνῶν ἐσωτερικῶν τραυματισμῶν[312]. Ἐξαιτίας τῆς ἰδιοσυγκρασίας τους καταναλώνουν μεγάλη ποσότητα

---

306. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 4 [É. Littré, II, σ. 18]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 144-145: «Ὁκόσαι δ' ἀντικέονται τουτέων πρὸς τὰ πνεύματα τὰ ψυχρὰ τὰ μεταξὺ τῶν δυσμέων τῶν θερινῶν τοῦ ἡλίου καὶ τῆς ἀνατολῆς τῆς θερινῆς, καὶ αὐτέῃσι ταῦτα τὰ πνεύματα ἐπιχώριά ἐστιν, τοῦ δὲ νότου καὶ τῶν θερμῶν πνευμάτων σκέπη, ὧδε ἔχει περὶ τῶν πολίων τουτέων. Πρῶτον μὲν τὰ ὕδατα σκληρά τε καὶ ψυχρὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλῆθος ἐγγίγνεται»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 52.

307. *Ὅ.π.* σσ. 18, 20· *ὅ.π.*, σσ. 145-147: «Τοὺς δὲ ἀνθρώπους ἐντόνους τε καὶ σκελιφροὺς ἀνάγκη εἶναι, τούς τε πλείους τὰς κοιλίας ἀτεράμνους ἔχειν καὶ σκληρὰς τὰς κάτω, τὰς δὲ ἄνω εὐροωτέρας».

308. *Ὅ.π.*, σ. 20· *ὅ.π.*, σσ. 146-147· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 53.

309. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 4 [É. Littré, II, σ. 20]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 146-147: «Τὰς δὲ κεφαλὰς ὑγιηρὰς ἔχουσι καὶ σκληράς· ῥηγματίαι τε εἰσὶν ἐπὶ τὸ πλῆθος».

310. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Νοσεύματα δὲ αὐτέοισιν ἐπιδημέει τάδε· πλευρίτιδές τε πολλαί, αἵ τε ὀξεῖαι νομιζόμενοι νοῦσοι».

311. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἀνάγκη δὲ ὧδε ἔχειν, ὁκόταν αἱ κοιλίαι σκληραὶ ἔωσιν· ἔμπυοί τε πολλοὶ γίγνονται ἀπὸ πάσης προφάσιος»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 53.

312. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τουτέου δὲ αἴτιόν ἐστι τοῦ σώματος ἡ ἔντασις, καὶ ἡ σκληρότης τῆς κοιλίης· ἡ γὰρ ξηρότης ῥηγματίας ποιέει εἶναι, καὶ τοῦ ὕδατος ἡ ψυχρότης»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σσ. 53-54.

φαγητοῦ καὶ μικρὴ ποτοῦ διότι «οὐ οἷόν τε ἅμα πολυβόρους τε εἶναι καὶ πολυπότας»[313]. Οἱ κάτοικοι ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένοι στὸ ἐν λόγω κλίμα ἔχουν αυξημένο προσδόκιμο ζωῆς σὲ σχέση μὲ τοὺς προηγούμενους καὶ τὰ τραύματα «οὐ φλεγματώδεα ἐγγίγνεσθαι, οὐδὲ ἀγριοῦσθαι»[314], ἐνῶ ὁ χαρακτήρας τους εἶναι τραχύς[315]. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς νόσους οἱ ὁποῖες προσβάλλουν τοὺς ἄνδρες, ὑπάρχουν ἔτερες ποὺ παρουσιάζονται στὶς γυναίκες καὶ στὰ παιδιὰ μὲ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς νὰ ὀφείλουν τὴν ὑπαρξή τους στὰ ὕδατα ποὺ εἶναι «σκληρά τε καὶ ἀτέραμνα καὶ ψυχρά»[316].

Ἐν συνεχεία, πραγματοποιεῖται ἀναφορὰ στὶς πόλεις ποὺ εἶναι προσανατολισμένες «πρὸς τὰ πνεύματα τὰ μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολέων τοῦ ἡλίου καὶ τῶν χειμερινῶν», καθὼς καὶ σὲ ἐκεῖνες μὲ τὸν ἀντίθετο προσανατολισμό[317]. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς προσανατολισμένες «πρὸς τὰς ἀνατολὰς τοῦ ἡλίου» πόλεις, εἶναι πιὸ ὑγιεὶς σὲ σχέση μὲ αὐτὲς ποὺ εἶναι στραμμένες πρὸς τὸν βορρὰ ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσες εἶναι στραμμένες «πρὸς τὰ θερμὰ [πνεύματα]» ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀπέχουν παραπάνω ἀπὸ ἕνα «στάδιο»[318]. Σχετικὰ μὲ τὴ

---

313. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἐδωδοὺς δὲ ἀνάγκη τὰς τοιαύτας φυσίας εἶναι , καὶ οὐ πολυπότας· οὐ γὰρ οἷόν τε ἅμα πολυβόρους τε εἶναι καὶ πολυπότας».

314. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 148-149: «Μακροβίους δὲ τοὺς ἀνθρώπους τουτέους μᾶλλον εἰκὸς εἶναι τῶν ἑτέρων· τά τε ἕλκεα οὐ φλεγματώδεα ἐγγίγνεσθαι, οὐδὲ ἀγριοῦσθαι».

315. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 4 [É. Littré, II, σσ. 20, 22]· *Αὐτόθι*: «Τά τε ἤθεα αγριώτερα ἢ ἡμερώτερα».

316. Γιὰ μια λεπτομερὴ ἀναφορὰ στὶς ἀσθένειες ποὺ προσβάλλουν τοὺς κατοίκους ποὺ ἐκτίθενται στοὺς ψυχροὺς ἀνέμους βλ. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 4 [É. Littré, II, σ. 22]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 148-151: «Τῇσι δὲ γυναιξῖ· πρῶτον μὲν στερίφαι πολλαὶ γίγνονται διὰ τὰ ὕδατα ἐόντα σκληρά τε καὶ ἀτέραμνα καὶ ψυχρά· αἱ γὰρ καθαρσίες οὐκ ἐπιγίγνονται τῶν ἐπιμηνίων ἐπιτήδειαι, ἀλλὰ ὀλίγαι καὶ πονηραί. Ἔπειτα τίκτουσι χαλεπῶς· ἐκτιτρωσκουσί τε οὐ σφόδρα».

317. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 150-151: «Ὁκόσαι δὲ κέονται πρὸς τὰ πνεύματα τὰ μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολέων τοῦ ἡλίου καὶ τῶν χειμερινῶν, καὶ ὁκόσαι τὸ ἐναντίον τουτέων, ὧδε ἔχει περὶ αὐτέων».

318. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὁκόσαι μὲν πρὸς τὰς ἀνατολὰς τοῦ ἡλίου κέονται, ταύτας εἰκὸς εἶναι ὑγιεινοτέρας τῶν πρὸς τὰς ἄρκτους ἐστραμμένων, καὶ τῶν πρὸς τὰ θερμά, ἢν καὶ στάδιον τὸ μεταξὺ ᾖ».

θερμοκρασία, ἐπικρατεῖ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸ «θερμὸ» καὶ στὸ «ψυχρό», ἐνῶ τὰ ὕδατα «ὁκόσα πρὸς τὰς τοῦ ἡλίου ἀνατολὰς» εἶναι «λαμπρά», «εὐώδεα», «μαλακὰ» καὶ «ἐρατινὰ»[319] ἕνεκα τοῦ ἡλίου ποὺ ἀκτινοβολεῖ ἀπὸ τὶς πρῶτες πρωινὲς ὧρες ὅταν στὰ ὑπόλοιπα μέρη επικρατεῖ ὀμίχλη[320]. Ὡς πρὸς τὴν ὄψη τους, «τά τε εἴδεα τῶν ἀνθρώπων εὔχροα» καὶ εἶναι εὔρωστοι, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μὴν ἔχει προσβληθεῖ ὁ ὀργανισμὸς ἀπὸ κάποια ἀσθένεια[321]. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων μὲ προσανατολισμὸ πρὸς τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου εἶναι «λαμπρόφωνοι, ὀργήν τε καὶ ξύνεσιν» συγκριτικὰ μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ὁποῖων οἱ οἰκισμοὶ εἶναι στραμμένοι «πρὸς βορέην» καὶ ἐν γένει κάθε τι ποὺ ευδοκιμεῖ στὶς ἐν λόγω περιοχὲς εἶναι καλύτερο[322]. Οἱ ἀσθένειες εἶναι «ἐλάσσοναι» καὶ «ἀσθενέστεραι» καὶ παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὶς νόσους ποὺ ὑφίστανται οἱ κάτοικοι στὶς πόλεις ποὺ βάλλονται ἀπὸ θερμοὺς ἀνέμους. Ὅπως εἶναι φυσικό, σὲ μία πόλη πὸυ καρποφοροῦν τὰ πάντα καὶ οἱ ἀσθένειες εἶναι ἐλάχιστες οἱ γυναῖκες «αὐτόθι ἀρικύμονές εἰσι σφόδρα, καὶ τίκτουσι ῥηϊδίως»[323]. Ἑπομένως, πόλεις μὲ τὸν συγκεκριμένο προσανατολισμὸ ὅπου

---

319. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Πρῶτον μὲν γὰρ μετριώτερον ἔχει τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν. Ἔπειτα τὰ ὕδατα ὁκόσα πρὸς τὰς τοῦ ἡλίου ἀνατολάς ἐστι, ταῦτα λαμπρά τε εἶναι ἀνάγκη καὶ εὐώδεα καὶ μαλακὰ καὶ ἐρατεινὰ ἐγγίγνεσθαι ἐν ταύτῃ τῇ πόλει».

320. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὁ γὰρ ἥλιος κωλύει ἀνίσχων καὶ καταλάμπων· τὸ γὰρ ἐωθινὸν ἐκάστοτε αὐτὸς ὁ ἠὴρ ἐπέχει ὡς ἐπὶ τὸ πουλύ»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 54.

321. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 5 [É. Littré, II, σσ. 22, 24]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 150-153: «Τά τε εἴδεα τῶν ἀνθρώπων εὔχροά τε καὶ ἀνθηρά τε ἐστι μᾶλλον ἤ ἀλλῃ, ἢν μή τις νοῦσος κωλύῃ».

322. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Λαμπρόφωνοί τε οἱ ἄνθρωποι, ὀργήν τε καὶ ξύνεσιν βελτίους εἰσὶ τῶν πρὸς βορέην, ᾗπερ καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐμφυόμενα ἀμείνω ἐστίν».

323. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 5 [É. Littré, II, σ. 24]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 152-153: «Τὰ τε νοσεύματα ἐλάσσω μὲν γίγνεται καὶ ἀσθενέστερα, ἔοικε δὲ τοῖσιν ἐν τῇσι πόλεσι γιγνομένοισι νοσεύμασι τῇσι πρὸς τὰ θερμὰ πνεύματα ἐστραμμένῃσιν. Αἱ τε γυναῖκες αὐτόθι ἀρικύμονές εἰσι σφόδρα, καὶ τίκτουσι ῥηϊδίως».

ἐπικρατεῖ εὐημερία ἕνεκα τοῦ κλίματος, θὰ μπορούσε νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν ἄνοιξη[324].

Στὸν ἀντίποδα βρίσκονται οἱ πόλεις ποὺ ἔχουν δυτικὸ προσανατολισμὸ καὶ οἱ ἀνατολικοὶ ἄνεμοι εἶναι ἐμποδισμένοι, μὴ μπορῶντας νὰ ἀσκήσουν καμία ἐπίδραση, ἐνῶ «τὰ θερμὰ πνεύματα παραρρεῖ καὶ τὰ ψυχρὰ ἀπὸ τῶν ἄρκτων»· ἀπόρροια αὐτῶν τῶν συνθηκῶν ἀποτελεῖ «τὰς πόλιας θέσιν κεῖσθαι νοσερωτάτην»[325]. Τὰ ὕδατα τῶν ἐν λόγω πόλεων «οὐ λαμπρὰ» εἶναι ἐξαιτίας τῆς ὀμίχλης ποὺ ἐμφανίζεται τὸ πρωὶ καὶ «κατέχει ὡς ἐπὶ τὸ πολύ», μὲ ἀπόληξη τὴ δημιουργία ἑνὸς ἀμαγάλματος ὀμίχλης καὶ νεροῦ ποὺ καταστρέφει τὴ διαύγεια ἐφόσον ὁ ἥλιος στὶς πόλεις αὐτὲς δὲν καταφέρνει νὰ ρίξει παντοῦ τὶς ἀκτίνες του[326].

Σχετικὰ μὲ τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ τὸ καλοκαίρι, τὸ πρωὶ «αὖραι ψυχραὶ πνέουσι καὶ δρόσοι πίπτουσι», ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας ὁ ἥλιος πυρώνει τοὺς κατοίκους μὲ ἐπακόλουθο οἱ ἄνθρωποι ποὺ διαμένουν σὲ τέτοιες πόλεις νὰ εἶναι ὠχροί, φιλάσθενοι καὶ «τῶν τε νοσευμάτων πάντων μετέχειν μέρος τῶν προειρημένων» ἐνῶ «οὐδὲν αὐτοῖσιν ἀποκέκριται[327]. Ἡ φωνή τους παρουσιάζει βραχνάδα, ἀπόληξη τοῦ ἀέρος ποὺ στὰ ἐν λόγω μέρη εἶναι «ἀκάθαρτος», «νοσώδης» καὶ ἔμπλεος ὑγρασίας διότι οἱ βόρειοι ἄνεμοι εἶναι ἀποκλεισμένοι μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται ἀδύνατον νὰ

---

324. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 54.

325. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 6 [É. Littré, II, σ. 24]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 202-203: «Περὶ μὲν τούτων ὧδε ἔχει. ὁκόσαι δὲ πρὸς τὰς δύσιας κέονται καὶ αὐτῇσίν ἐστι σκέπη τῶν πνευμάτων τῶν ἀπὸ τῆς ἠοῦς πνεόντων τά τε θερμὰ πνεύματα παραρρεῖ καὶ τὰ ψυχρὰ ἀπὸ τῶν ἄρκτων, ἀνάγκη ταύτας τὰς πόλιας θέσιν κεῖσθαι νοσερωτάτην».

326. *Αὐτόθι*· ὅ.π., σσ. 202-205: «Πρῶτον μὲν γὰρ τὰ ὕδατα οὐ λαμπρά· αἴτιον δὲ ὅτι ὁ ἠὴρ τὸ ἑωθινὸν κατέχει ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ὅστις τῷ ὕδατι ἐγκαταμιγνύμενος τὸ λαμπρὸν ἀφανίζει· ὁ γὰρ ἥλιος πρὶν ἄνω ἀρθῆναι οὐκ ἐπιλάμπει».

327. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* : «Τοῦ δὲ θέρεος ἕωθενμὲν αὖραι ψυχραὶ πνέουσι καὶ δρόσοι πίπτουσι, τὸ δὲ λοιπὸν ἥλιοςἀγκαταδύνων ὡς τὰ μάλιστα διέψει τοὺς ἀνθρώπους, διὸ καὶ ἀχρόους τε εἰκὸς εἶναι καὶ ἀρρώστους, τῶν τε νοσευμάτων πάντων μετέχειν μέρος τῶν προειρημένων· οὐδὲν γὰρ αὐτοῖσιν ἀποκέκριται».

καθαριστεῖ ἡ ἀτμόσφαιρα[328]. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου παραλληλίζει πόλεις μὲ τέτοιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ φθινόπωρο σχετικὰ μὲ τὶς καιρικὲς μεταβολὲς ποὺ παρατηροῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, καὶ μὲ τὴν διατύπωση τοῦ κειμένου, «ὅτι πολὺ τὸ μέσον γίνεται τοῦ τε ἑωθινοῦ καὶ τοῦ πρὸς τὴν δείλην»[329].

Συνεπῶς, κανένα κλιματολογικὸ χαρακτηριστικό, ὅπως ἡ ψυχρότητα, ἡ ζέστη, ἡ ξηρότητα, ἡ ὑγρασία, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ μόνο του ἀπόλυτα ὠφέλιμο ἢ βλαβερό. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὑγεία ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ μεταβολὴ τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀτόμου νὰ ἀντιστέκεται στὶς ἀλλαγὲς καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὶς ἀκολουθεῖ[330]. Ἐκεῖνον ποὺ τὸν ἐπηρεάζουν οἱ κλιματικὲς μεταβολὲς θὰ εἶναι φιλάσθενος, ἰδιαίτερα ἐὰν αὐτὲς εἶναι σημαντικές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐαν κάποιος ἔχει γερὴ ἰδιοσυγκρασία σπάνια θὰ νοσήσει ἀκόμη καὶ ἂν στὸν τόπο του οἱ συνθῆκες μεταβάλλονται[331].

Ἐν συνεχεία ὁ συγγραφέας ἀποδύεται σὲ μία ἐνδελεχὴ ἀνάλυση τῶν ὑδάτων προκειμένου νὰ παρουσιάσει ποιὰ νερὰ εἶναι «νοσώδεα» καὶ ποιὰ «ὑγιεινότατα», καθὼς καὶ τὶ κακὸ καὶ καλὸ πρέπει νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὰ ὕδατα διότι «πλεῖστον μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην»[332]. Ἀρχικὰ ἀναφέρεται στὰ ὕδατα ἑλῶν, λιμνῶν καὶ γενικὰ

---

328. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 6 [É. Littré, II, σσ. 24, 26]· *Αὐτόθι.*.

329. *Αὐτόθι*· πβ. Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 204-205: «Ἐπεὶ τοιαῦτα τὰ ἀπὸ τῆς ἑσπέρης πνεύματα. ἔοικε τε μετοπώρῳ μάλιστα ἡ θέσις ἡ τοιαύτη τῆς πόλιος κατὰ τὰς τῆς ἡμέρης ματαβολάς, ὅτι πολὺ τὸ μέσον γίνεται τοῦ τε ἑωθινοῦ καὶ τοῦ πρὸς τὴν δείλην»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 54.

330. Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 54.

331. *Ὅ.π.*, σσ. 55-56.

332. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σ. 26]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 152-153: «Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι, ἅ τέ ἐστι νοσώδεα, καὶ ἃ ὑγιεινότατα, καὶ ὁκόσα ἀφ' ὕδατος κακὰ εἰκὸς γίγνεσθαι, καὶ ὅσα ἀγαθά· πλεῖστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην».

στὰ «στάσιμα» καὶ ἐπάγεται πὼς τέτοια νερὰ εἶναι ἀναπόφευκτα θερμὰ τὴν θερινὴ περίοδο, παχύρρευστα καὶ κάκοσμα ἕνεκα τῆς στασιμότητάς τους καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ συνεχὴ προσθήκη τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς καὶ τοῦ καυτοῦ ἥλιου, τὰ ἐν λόγω ὕδατα «ἄχροά τε εἶναι καὶ πονηρὰ καὶ χολώδεα»[333]. Ἀντίθετα, τοὺς χειμερινοὺς μῆνες εἶναι παγωμένα καὶ θολὰ ἀπὸ τὸ χιόνι καὶ τοὺς πάγους μὲ ἐπακόλουθο τὴν αὔξηση τοῦ φλέγματος καὶ τὸ βράχνιασμα[334]. Ἀπόρροια τῶν ἐν λόγω συνθηκῶν εἶναι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν περιοχῶν νὰ εἶναι ἐπιρρεπεῖς στὸ φαγητὸ καὶ στὸ ποτό, μὲ τὰ ὄργανα τοῦ πεπτικοῦ τους συστήματος νὰ εἶναι «ξηρότατα καὶ τὰ ἄνω καὶ τὰ κάτω ἔχειν, ὥστε τῶν φαρμάκων ἰσχυροτέρων δέεσθαι»· αὐτὴ ἡ ἀσθένεια ἐμφανίζεται τακτικὰ τόσο τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες ὅσο καὶ τοὺς χειμερινούς[335]. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ νόσοι ποὺ ἐμφανίζονται ἀποκλειστικὰ τὸ καλοκαίρι καὶ ἔταιρες τὸν χειμώνα[336], ἐνὼ εἶναι διαφορετικὲς ἀνάλογα τὴν ἡλικία καὶ τὸ φύλο[337]. Ἐξαιτίας ὅλων

---

333. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 152-155: «Νερὰ ἑλῶν, λιμνῶν, καὶ γενικὰ νερὰ στάσιμα: τὰ νερὰ αὐτά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι τρεχούμενα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ καλοκαίρι ζεστά, παχύρρευστα καὶ κάκοσμα· καθὼς μάλιστα ἔρχονται συνεχῶς νὰ προστεθοῦν ἀπὸ πάνω τὰ νερὰ τῆς βροχῆς καὶ ὁ ἥλιος τὰ καίει ἀδιάκοπα, τὰ νερὰ αὐτὰ ἔχουν θαμπὸ χρῶμα, εἶναι βλαβερὰ καὶ ἐρεθίζουν τὴ χολή».

334. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 154-155: «Τοῦ δὲ χειμῶνος, παγετώδεά τε καὶ ψυχρὰ καὶ τεθολωμένα ὑπὸ τε χιόνος καὶ παγετῶν, ὥστε φλεγματωδέστατα εἶναι καὶ βραγχωδέστατα».

335. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σ. 28]· *Αὐτόθι*: «Τάς τε κοιλίας ξηροτάτας καὶ τὰς ἄνω καὶ τὰς κάτω ἔχειν, ὥστε τῶν φαρμάκων ἰσχυροτέρων δέεσθαι. Τοῦτο μὲν τὸ νούσημα αὐτέοισι ξύντροφόν ἐστι καὶ θέρεος καὶ χειμῶνος».

336. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 156-157: «Τὸ χειμώνα οἱ νέοι προσβάλλονται ἀπὸ περιπνευμονίες καὶ μανικὲς ἀρρώστιες, ἐνὼ στοὺς ἡλικιωμένους παρατηροῦνται καῦσοι, ποὺ ὀφείλονται στὴ σκληρότητα τῶν ὀργάνων τοῦ πεπτικοῦ τους συστήματος […]».

337. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 154-157: «Τὸ καλοκαῖρι δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ προσβάλλονται συχνὰ ἀπὸ δυσεντερίες, διάρροιες καὶ μακροχρονίους τεταρταίους πυρετούς: αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἀρρώστιες, ἂν κρατήσουν πολύ, κάνουν ὥστε οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ἄνθρωποι μὲ τέτοια ἰδιοσυγκρασία, νὰ καταλήξουν σὲ ὑδρωπικία, ποὺ τελικὰ τοὺς ὁδηγεῖ στὸ θάνατο. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀρρώστιες τους τὸ καλοκαῖρι».

αὐτῶν τῶν νοσῶν ὁ συγγραφέας προβαίνει στὸ συμπέρασμα πὼς «τὰ τοιαῦτα ὕδατα μοχθηρὰ εἶναι πρὸς ἅπαν χρῆμα»[338].

Τὰ ἀμέσως πιὸ ἐποβλαβὴ ὕδατα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ «αἱ πηγαὶ ἐκ πετρέων» ἢ «ἐκ γῆς ὅκου θερμὰ ὕδατά ἐστιν» ἢ «σίδηρος γίγνεται ἢ χαλκὸς ἢ ἄργυρος ἢ χρυσὸς ἢ θεῖον ἢ στυπτηρίτη ἢ ἄσφαλτον ἢ νίτρον»· ἡ παρουσία τους ὀφείλεται στὴν ὑψηλὴ θερμοκρασία[339]. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὕδατα ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τέτοια ἐδάφη εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι καλὰ διότι «σκληρὰ καὶ καυσώδεα, διουρέεσθαί τε χαλεπὰ καὶ πρὸς τὴν διαχώρησιν ἐναντία εἶναι»[340].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ νερὸ ποὺ πηγάζει «ἐκ μετεώρων χωρίων» καὶ «λόφων γεηρῶν» εἶναι ἄριστο· δὲν εἶναι μόνο ἡδὺ καὶ λαμπερὸ ἀλλὰ ἐπιπροσθέτως «τὸν οἶνον φέρειν ὀλίγον οἷά τε ἐστι»[341]. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐν λόγω ὑδάτων εἶναι πὼς τὸ καλοκαίρι εἶναι κρύα ἐνὼ τὸν χειμώνα θερμὰ καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «οὕτω γὰρ ἂν εἴη ἐκ βαθυτάτων πηγέων»[342]. Ἐν συνεχεία, ἕπεται ἀνάλυση σχετικὰ μὲ τὸ ποιὰ νερὰ εἶναι ἐπιζήμια καὶ ποιὰ ὄχι ἀλλὰ καὶ τὶ εἴδη πρέπει νὰ καταναλώνονται ἀνάλογα μὲ τὴν ἀσθένεια τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρῶτο σκέλος, ὁ συγγραφέας κατηγοριοποιεῖ τὰ ὕδατα ξεκινώντας ἀπὸ τὰ κάλλιστα καὶ καταλήγοντας στὰ χείριστα. Τὰ ὕδατα τῶν ὁποίων οἱ πηγὲς εἶναι προσανατολισμένες πρὸς τὴν ἀνατολή, «ταῦτα μὲν ἄριστα αὐτὰ

---

338. *Αὐτόθι· Αὐτόθι·* Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 56.

339. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σσ. 28, 30]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 156-159: «Τὰ μὲν τοιαῦτα ὕδατα νομίζω μοχθηρὰ εἶναι πρὸς ἅπαν χρῆμα· δεύτερα δέ, ὅσων εἶεν αἱ πηγαὶ ἐκ πετρέων· σκληρὰ γὰρ ἀνάγκη εἶναι· ἢ ἐκ γῆς ὅκου θερμὰ ὕδατά ἐστιν, ἢ σίδηρος γίγνεται ἢ χαλκὸς ἢ ἄργυρος ἢ χρυσὸς ἢ θεῖον ἢ στυπτηρίη ἃ ἄσφαλτον ἢ νίτρον· ταῦτα γὰρ πάντα ὑπὸ βίης γίγνονται τοῦ θερμοῦ».

340. *Ὅ.π.*, σ. 30· *ὅ.π.*, σσ. 158-159.

341. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἄριστα δὲ ὁκόσα ἐκ μετεώρων χωρίων ῥέει καὶ λόφων γεηρῶν· αὐτὰ τε γὰρ ἐστι γλυκέα καὶ λευκὰ καὶ τὸν οἶνον φέρειν ὀλίγον οἷά τε ἐστι».

342. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

ἑωυτέων», ἐνῶ ἔπονται «τὰ μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολέων ἐστὶ τοῦ ἡλίου καὶ δύσεων, καὶ μᾶλλον τὰς πρὸς τὰς ἀνατολάς»[343]. Ἐν συνεχεία, ἀκολουθοῦν τὰ ὕδατα ποὺ ρέουν ἀνάμεσα στὴ θερινὴ καὶ στὴ χειμερινὴ δύση, ἐνὼ τὰ χειρότερα εἶναι ὅσα ἔχουν κατεύθυνση πρὸς τὸν νότο «μεταξὺ τῆς χειμερινῆς ἀνατολῆς καὶ δύσιος». Μάλιστα ὁ ἰατρὸς ἐπισημαίνει πὼς τὰ ἐν λόγω ὕδατα εἶναι περισσότερο βλαβερὰ γιὰ ὅσους κατοικοῦν πρὸς τὸν νότο καὶ λιγότερο γιὰ ἐκείνους ποὺ μένουν πρὸς τὸν βορρά»[344].

Σχετικὰ μὲ τὶς ἰδιότητες τοῦ κάθε νεροῦ, οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶναι ἔμπλεοι ὑγείας ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ καταταλώνουν «αἰεὶ τὸ παρεόν», ἐνῶ ἀντίθετα ἐκείνοι ποὺ πάσχουν ἀπὸ κάποια νόσο πρέπει «τὸ ἐπιτηδειότατον πίνειν»[345]. Μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἐν λόγω ἱπποκρατικὸς ἰατρὸς ἔχει μελετήσει καὶ γνωρίζει ἄρδην τὶς ἰδιότητες τοῦ κάθε ὕδατος καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ διαφωτίσει καὶ τοὺς ὁμοτέχνους του γιὰ τὸ ποιὸ εἶναι τὸ κατάλληλο ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκάστοτε ἀσθένεια. Σὲ ὅσους λοιπὸν «αἱ κοιλίαι σκληραί εἰσι, καὶ ξυγκαίειν ἀγαθαί», πρέπει νὰ καταναλώνουν νερὰ ποὺ εἶναι «γλυκύτατα», «κουφότατα» καὶ «λαμπρότατα»[346], ἐνῶ ἐκείνοι ποὺ οἱ κοιλίες τους εἶναι «μαλακαί, ὑγραὶ» καὶ ἔμπλεες φλέγματος, «τουτέοισι δὲ τὰ σκληρότατα καὶ ἀτεραμνότατα καὶ τὰ ὑφαλικά»,

---

343. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σ. 30]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 158-161: «Ὁκόσων μὲν αἱ πηγαὶ πρὸς τὰς ἀνατολὰς ἔχουσι, ταῦτα μὲν ἄριστα αὐτὰ ἑωυτέων ἐστίν· δεύτερα δὲ τὰ μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολέων ἐστὶ τοῦ ἡλίου καὶ δύσεων, καὶ μᾶλλον τὰ πρὸς τὰς ἀνατολάς».

344. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 160-161: «Τρίτα δὲ τὰ μεταξὺ τῶν δυσμέων τῶν θερινῶν καὶ τῶν χειμερινῶν· φαυλότατα δὲ τὰ πρὸς τὸν νότον τὰ μεταξὺ τῆς χειμερινῆς ἀνατολῆς καὶ δύσιος, καὶ ταῦτα τοῖσι μὲν νοτίοισι πάνυ πονηρά, τοῖσι δὲ βορείοισιν ἀμείνω».

345. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σσ. 30, 32]· *Αὐτόθι*: «Τουτέοισι δὲ πρέπει ὧδε χρέεσθαι· ὅστις μὲν ὑγιαίνει τε καὶ ἔρρωται, μηδὲν διακρίνειν, ἀλλὰ πίνειν αἰεὶ τὸ παρεόν. Ὅστις δὲ νούσου εἵνεκα βούλεται τὸ ἐπιτηδειοτάτον πίνειν, ὧδε ἂν ποιέων μάλιστα τυγχάνοι τῆς ὑγιείης».

346. *Ὅ.π.*, σ. 32· *Αὐτόθι*: «Σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ τὰ ὄργανα τοῦ πεπτικοῦ τους συστήματος εἶναι σκληρὰ καὶ ἔχουν μία τάση νὰ φλογίζονται, κάνει καλὸ νὰ πίνουν νερὰ ὅσο γίνεται πιὸ γλυκά, πιὸ ἐλαφρὰ καὶ πιὸ διαυγή».

καθὼς ἔτσι θὰ ἀπορροφηθεῖ ἡ ὑγρασία[347]. Ὁ συγγραφέας στηλιτεύει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δὲν γνωρίζουν τὶς ἰδιότητες τῶν «ἀλμυρῶν ὑδάτων», διότι ἡ ἄγνοια τοὺς ὁδηγεῖ σὲ λανθασμένα συμπεράσματα ὅπως νὰ θεωροῦν ὅτι εἶναι «δαιχωρητικά», ἐνῶ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, εἶναι δυσκολοχώνευτα καὶ ἀκατάλληλα γιὰ οἰκιακὴ χρήση, ἐπομένως «καὶ ἡ κοιλίην ὑπ' αὐτέων στύφεσθαι μᾶλλον ἢ τήκεσθαι»[348].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὕδατα τῶν πηγῶν, ὑπάρχουν καὶ αὐτὰ ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὰ χιόνια. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρῶτο εἶδος, εἶναι «κουφότατο», «γλυκύτατο», «λεπτότατο» καὶ «λαμπρότατο», διότι ὁ ἥλιος ἀπομυζεῖ ἀπὸ τὰ ὕδατα τῆς γῆς τὰ πιὸ λεπτὰ καὶ ἐλαφρὰ συστατικά της[349]. Τὰ ὕδατα αυτὰ μπορεὶ νὰ εἶναι απὸ λίμνες, απὸ τὴ θάλασσα καὶ «ἐξ ἁπάντων ἐν ὁκόσοισιν ὑγρόν τι ἔνεστιν». Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ ἥλιος «ἄγει τὸ λεπτότατον τῆς ἰκμάδος καὶ κουφότατον»[350]. Ὅμως χαλάνε πιὸ γρήγορα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο εἶδος νεροῦ καὶ ἀποκτοὺν ἄσχημη ὀσμὴ διότι δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἕνωση καὶ τὴν ἀνάμειξη πολλῶν

---

347. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 7 [É. Littré, II, σ. 32]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 160-163: «Ἀντίθετα, σ' ἐκείνους ποὺ ἡ κοιλιά τους εἶναι μαλακή, ὑγρὴ καὶ γεμάτη ἀπὸ φλέγμα, κάνουν καλὸ τὰ πιὸ σκληρὰ καὶ τὰ πιὸ δυσκολοχώνευτα νερά, καθὼς καὶ τὰ ὑφάλμηρα: αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ ἀπορροφηθεῖ ἡ ὑγρασία».

348. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 162-163: «Ἀλλὰ γὰρ ψευσάμενοί εἰσιν οἱ ἄνθρωποι τῶν ἀλμυρῶν ὑδάτων πέρι δι' ἀπειρίην, καὶ ὅτι νομίζεται διαχωρητικά· τὰ δὲ ἐναντιώτατά ἐστι πρὸς τὴν διαχώρησιν· ἀτέραμνα γὰρ καὶ ἀνέψανα, ὥστε καὶ τὴν κοιλίην ὑπ' αὐτέων στύφεσθαι μᾶλλον ἢ τήκεσθαι».

349. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 208-211: «Καὶ περὶ μὲν τῶν πηγαίων ὑδάτων ὧδε ἔχει. περὶ δὲ τῶν ὀμβρίων καὶ ὁκόσα ἀπὸ χιόνος φράσω ὅκως ἔχει. τὰ μὲν ὄμβρια κουφότατα καὶ γλυκύτατά ἐστι καὶ λεπτότατα καὶ λαμπρότατα. Την τε γὰρ ἀρχὴν ὁ ἥλιος ἀνάγει καὶ ἀναρπάζει τοῦ ὕδατος τό τε λεπτότατον καὶ κουφότατον. δῆλον δὲ οἱ ἅλες ποιέουσι».

350. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 8 [É. Littré, II, σ. 34]· *Αὐτόθι*: «Καὶ δὲν εἶναι μόνο ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν λιμνῶν ποὺ τραβᾶ ὁ ἥλιος αὐτὰ τὰ στοιχεῖα· τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ κάθε τὶ ποὺ ἔχει μέσα του ὑγρασία - ὑγρασία ἔχει μέσα του τὸ κάθε τι. Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τραβᾶ ὁ ἥλιος τὸ πιὸ λεπτὸ καὶ τὸ πιὸ ἐλαφρὸ μέρος τῶν χυμῶν τους».

στοιχείων[351]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ νερὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ χιόνα ἢ πάγους εἶναι «πονηρὰ πάντα», διότι ἂν τὸ νερὸ παγώσει χάνει τὶς πρότερες ἰδιότητές του καθώς, «τὸ μὲν αὐτοῦ λαμπρὸν καὶ κοῦφον καὶ γλυκὺ ἐκκρίνεται καὶ ἀφανίζεται» καὶ ἀπομένει τὸ θολότερο καὶ βαρύτερο μέρος του[352]. Ὁ συγγραφέας πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ἀνάφερει ἕνα πείραμα ποὺ ἀποδεικνύει τὰ λεγόμενά του καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα, «ταύτῃ οὖν νομίζω πονηρότατα ταῦτα τὰ ὕδατα εἶναι τὰ ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλου καὶ τὰ τούτοισιν ἑπόμενα πρὸς ἅπαντα χρήματα»[353].

Ἡ ἐμφάνιση «λίθων», «νεφρίτιδων», «στραγγουρίων», «ἰσχιάδων» καὶ «κηλῶν» παρουσιάζεται σὲ ἀνθρώπους ποὺ καταναλώνουν ὕδατα «παντοδαπώτατα καὶ ἀπὸ ποταμῶν μεγάλων» ἀλλὰ καὶ νερὰ ποὺ τὰ φέρνουν ἀπὸ μακρινὲς ἀποστάσεις[354]. Ὁ συγγραφέας τεκμηριώνει τὴν ἄποψή του λέγοντας πὼς εἶναι εὔλογο νὰ διαφέρει τὸ κάθε νερὸ διότι τὸ ἕνα εἶναι ἡδύ, τὸ ἕτερο ἁλμυρὸ καὶ ἔμπλεο στύψης, ἐνὼ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ θερμὲς πηγές. Ὅταν πραγματοποιηθεῖ ἀνάμειξη ξεκινάει μία πάλη μεταξύ τους ἡ ὁποία θὰ ἀναδείξει νικητὴ τὸ

---

351. *Αὐτόθι·* πβ. Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 208-211: «Διὰ ταῦτα δὲ καὶ σήπεται τῶν ὑδάτων τάχιστα ταῦτα καὶ ὀδμὴν ἴσχει πονηρὴν [τὸ ὄμβριον], ὅτι ἀπὸ πλείστων συνῆκται καὶ συμμέμικται, ὥστε σήπεσθαι τάχιστα».

352. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 8 [É. Littré, II, σ. 36]· *ὅ.π.*, σσ. 212-213: «Ἀντίθετα, τὰ νερὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ χιόνι ἢ ἀπὸ πάγους εἶναι ὅλα βλαβερά. Γιατὶ ὅταν μιὰ φορὰ παγώση τὸ νερό, δὲν ξαναγυρίζει πιὰ στὶς παλαιές του ἰδιότητες: ὅ,τι καθαρό, ἐλαφρὸ καὶ γλυκὸ ὑπῆρχε μέσα του, αὐτὸ χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο καὶ χάνεται, καὶ μόνο τὸ πιὸ θολὸ καὶ τὸ πιὸ βαρὺ μέρος του μένει».

353. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 212-213, 215: «Ἂν θέλης, πάρε σὲ καιρὸ χειμώνος καὶ χύσε σ' ἕνα δοχεῖο νερὸ ποὺ νὰ τὸ ἔχης πρωτύτερα μετρήσει καὶ ἄφησέ το στὸ ὕπαιθρο, ὥστε νὰ παγώση τελείως· ὕστερα, τὴν ἄλλη μέρα φέρ' το στὴ ζεστασιά, ὅπου ὁ πάγος νὰ λιώσει πολὺ καλά· ὅταν πιὰ θὰ ἔχει λιώσει, μέτρησε τὸ νερὸ γιὰ δεύτερη φορά· θὰ τὸ βρῆς πολὺ λιγότερο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποδεικνύεται ὅτι μὲ τὴν πήξη ξυραίνεται καὶ χάνεται ἀπὸ τὸ νερὸ τὸ πιὸ ἐλαφρὸ καὶ τὸ πιὸ λεπτό του μέρος, ὄχι τὸ πιὸ βαρὺ καὶ τὸ πυκνότερο· αὐτὸ θὰ ἦταν βέβαια ἀδύνατο».

354. *Ὅπ.*, σσ. 36, 38· *Αὐτόθι*: «Λιθιῶσι δὲ μάλιστα ἄνθρωποι καὶ ὑπὸ νεφριτίδων καὶ στραγγουρίης ἁλίσκονται καὶ ἰσχιάδων καὶ κῆλαι γίνονται, ὅκου ὕδατα πίνουσι παντοδαπώτατα καὶ ἀπὸ ποταμῶν μεγάλων, ἐς οὓς ποταμοὶ ἕτεροι ἐμβάλλουσι, καὶ ἀπὸ λίμνης, ἐς ἣν ῥεύματα πολλὰ καὶ παντοδαπὰ ἀφικνεῦνται, καὶ ὁκόσι ὕδασιν ἐπακτοῖσι χρέονται διὰ μακροῦ ἀγομένοισι καὶ μὴ ἐκ βραχέος».

ἰσχυρότερο ὕδωρ ποὺ εἶναι κάθε φορὰ διαφορετικό, καθὼς «ἰσχύει δὲ οὐκ αἰεὶ τωὐτὸ» ἀλλὰ «ἄλλοτε ἄλλο κατὰ τὰ πνεύματα»[355]. Τὰ ἐν λόγω ὕδατα ἀφήνουν ὑποχρεωτικὰ στὸ κάτω μέρος τοῦ δοχείου λάσπη κὶ ἄμμο καὶ ὅταν καταπωθοῦν προκαλοῦν τὶς προαναφερθεῖσες νόσους ἄλλα ὄχι γενικευμένα, διότι ἄνθρωποι μὲ ἰσχυρὸ πεπτικό σύστημα καὶ «κύστη μὴ πυρετώδης μηδὲ στόμαχο τῆς κύστιος συμπέφρακται λίην» οὐροῦν εὐκολα καὶ στὴν κύστη τους δὲν δημιουργεῖται κανενὸς εἴδους συμπύκνωση ἐνὼ στὴν περίπτωση ποὺ εἶναι «ἡ κοιλίη πυρετώδης» ἀναπόφευκτα τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν κύστη[356].

Θὰ πρέπει ὅμως ὁ γιατρός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ὑδάτων, ἂν θέλει να προβλέψει πῶς θὰ εἶναι ἡ ἐρχόμενη χρονιά, πλούσια σὲ ἀρρώστιες ἢ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, νὰ μελετήσει τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους καὶ νὰ παρατηρήσει «ἢν μὲν κατὰ λόγον γένηται τὰ σημεῖα ἐπὶ τοῖσι ἄστροισι δύνουσί τε καὶ ἐπιτελλούσι, ἔν τε τῷ μετοπώρῳ ὕδατα γένηται, καὶ ὁ χειμὼν μέτριος, καὶ μήτε λίην εὔδιος, μήτε ὑπερβάλλων τὸν καιρὸν τῷ ψύχει, ἔν τε τῷ ἦρι ὕδατα γένηται ὡραῖα, καὶ ἐν τῷ θέρει, οὕτω τὸ ἔτος ὑγιεινότατον εἰκὸς εἶναι»[357]. Τὸ ἐν λόγω χωρίο ποὺ μόλις παρατέθηκε μας ἀπασχολεῖ πέραν τῆς ἰατρικῆς σημασίας του καὶ γιὰ τὰ ρήματα *γένηται* ποὺ ὑπάρχουν, καθὼς ἡ γραφὴ αὐτὴ διασώζεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ ὅταν παραθέτει τὸ

---

355. *Ὅπ.*, σ. 38· *Αὐτόθι*: «Πραγματικά, δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ ἕνα νερὸ νὰ μοιάζη μὲ τὸ ἄλλο· τὸ ἕνα εἶναι γλυκό, ἄλλο εἶναι ἅλμυρὸ καὶ καὶ περιέχει στύψη, ἄλλα ἔρχονται ἀπὸ θερμὲς πηγές: ὅταν ὅλα ἀναμειχθοῦν, ἀρχίζει ἀνάμεσά τους μιὰ πάλη, ὅπου πάντοτε νικᾶ τὸ ἰσχυρότερο. Ἰσχυρότεροὅμως δὲν εἶναι πάντοτε τὸ ἴδιο, ἀλλὰ τὴ μιὰ φορὰ τὸ ἕνα, τὴν ἄλλη κάποιο ἄλλο, ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀνέμους».

356. *Αὐτόθι*· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 212-215: «Ὁκόσων μὲν ἥ κοιλίη εὔροός τε καὶ ὑγιηρή ἐστι καὶ ἡ κύστις μὴ πυρετώδης μηδὲ ὁ στόμαχος τῆς κύστιος συμπέφρακται λίην, οὗτοι μὲν διουρεῦσι ῥηιδίως καὶ ἐν τῇ κύστει οὐδὲν συστρέφεται».

357. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σ. 42]· *ὅ.π.*, σσ. 163-165: «Περὶ δὲ τῶν ὡρέων ὧδε ἄν τις ἐνθυμεύμενος διαγιγνώσκει ὁκοῖόν τι μέλλει ἔσεσθαι τὸ ἔτος, εἴτε νοσερὸν εἴτε ὑγιηρόν».

ἐν λόγω χωρίο στὸ ὑπόμνημα του στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Ἀφορισμοί*[358]. Τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ ἀορίστου πρῶτος τὸν δέχτηκε ὁ Κοραῆς καὶ στὴ συνέχεια οἱ ὑπόλοιποι ἐκδότες τοῦ ἔργου[359]. Οἱ στίχοι αὐτοὶ δηλώνουν τὶ χαρακτηριστικὰ πρέπει νὰ ἔχει ὁ καιρὸς κάθε ἐποχὴ του ἔτους ὥστε ἡ ὑγεία τῶν κατοίκων νὰ μὴν διαταραχθεῖ ἀπὸ ἀρρώστιες. Ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο χωρίο ποὺ παρατέθηκε τονίζεται ὁ προγνωστικὸς χαρακτήρας τῆς παρατήρησης ποὺ κάνει ὁ συγγραφέας καὶ «δηλώνεται ἡ δυνατότητα ἐπανάληψης αὐτοῦ τοῦ φαινομένου»[360].

Ὁ συγγραφέας ἐν συνεχεία προβαίνει σὲ ἐνδελεχὴ ἀνάλυση τῶν νόσων ποὺ θὰ προκληθοῦν ἀνάλογα μὲ τὶς μὴ προσδιορίσιμες μεταβολὲς τοῦ καιροῦ, καθὼς «ἢν δὲ ὁ μὲν χειμὼν αὐχμηρὸς καὶ βόρειος γένηται, τὸ δὲ ἦρ ἔπομβρον καὶ νότιον, ἀνάγκη τὸ θέρος πυρετῶδες γίγνεσθαι καὶ ὀφθαλμίας καὶ δυσεντερίας ἐμποιέειν»[361]. Παρατηροῦμε ἐδῶ, ὅπως καὶ προηγουμένως, πὼς τὸ ρῆμα *γένηται* εἶναι στὸν ἀόριστο, ὅπως ὁμόφωνα διασώζεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση[362]. Κατὰ μία ἄποψη ὀρθὰ παραδόθηκε στὸ κείμενο ὁ ἀόριστος διότι «μετὰ τὸ γενικὸ μοντέλο ἐποχὲς - ἔτος ποὺ ἐκφράζεται μὲ ἐνεστώτα, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀκολουθοῦν τὰ μικρότερα ἐποχὴ - ἐποχὴ ποὺ ἐκφράζονται μὲ ἀόριστο. Κατὰ συνέπεια, τὸ *δὲ* στὸ *ἢν δὲ ὁ μὲν χειμὼν αὐχμηρὸς*… δὲν εἶναι μεταβατικό, ἀλλὰ ἀντιθετικό.

---

358. Ἱπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome . Paris, 1961 [Στὸ ἑξῆς: É. Littré]· Ἱπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2016, σσ. 522-562.

359. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 25.

360. *Αὐτόθι.*

361. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σ. 42]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 164-165: «Ἂν ὅμως ὕστερα ἀπὸ ἕναν χειμώνα κερὸ καὶ μὲ βόρειους ἀνέμους ἀκολουθήσει μία ἄνοιξη βροχερὴ καὶ μὲ νότιους ἀνέμους, τὸ καλοκαῖρι θὰ φέρει ἀναγκαστικοὺς πυρετοὺς καὶ θὰ προκαλέσει ὀφθαλμίες καὶ δυσεντερίες».

362. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 26.

Ἀντιθέτονται δύο πράγματα, τὸ γενικὸ καὶ τὸ μερικό· ὁ ἐνεστώτας μὲ τὸν ἀόριστο»[363].

Ὁ συγγραφέας συνεχίζει τὴν ἐπειχηρηματολογία του γιὰ τὶς μεταβολὲς τῶν ἐποχῶν καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στὴν ὑγεία τῶν κατοίκων, ἐκθέτοντας τὴν ἄποψη πὼς «ὁκόταν τὸ πνῖγος ἐπιγένηται ἐξαίφνης», ἐνὼ ἡ γῆ εἶναι ἀκόμη ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ προαναφερθέντος κλίματος τῆς ἄνοιξης, τότε αὐτὴ διπλασιάζεται, διότι ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ἡ ζέστη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ γῆ εἶναι «διάβροχη καὶ θερμὴ καὶ ὑπὸ τοῦ ἡλίου καίοντος», ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, «τῶν τε κοιλιῶν μὴ ξυνεστηκυιῶν τοῖσιν ἀνθρώποισι, μήτε τοῦ ἐγκεφάλου ἀνεξηρασμένου»[364]. Ἀπόρροια ὅλων αὐτῶν εἶναι οἱ κάτοικοι νὰ προσβάλλονται ἀπὸ ὑψηλοὺς πυρετοὺς καὶ ἰδιαίτερα τὰ φλεγματικῆς ἰδιοσυγκρασίας ἄτομα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυσεντερίες, σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ οἱ γυναῖκες καὶ ἐν γένει οἱ ἄνθρωποι μὲ ὑγρὴ χαρακτηροδομή[365].

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ ρῆμα *ἐπιγένηται* ποὺ μνημονεύσαμε λίγο παραπάνω, ὅλοι οἱ ἐκδότες δέχονται τὸν συγκεκριμένο χρόνο, καθὼς «ἡ παρουσία τοῦ ἐπιρρήματος *ἐξαίφνης* προσδιορίζει τὶ στιγμιαῖο τῆς πράξης καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀπαίτηση τοῦ κειμένου ἐδῶ γιὰ

---

363. *Ὅ.π.*, σ. 27.

364. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σσ. 42, 44]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 164-165: «Ἀπὸ τὴ μία εἶναι ἡ ζέστη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ γῆ, ἡ ὁποία εἶναι κάθυγρη καὶ θερμή – καίγεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸν ἥλιο–, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ κοιλιὰ τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι σφικτὴ καὶ ὁ ἐγκέφαλός τους δὲν ἔχει στεγνώσει – γιατὶ μὲ τέτοιου εἴδους ἄνοιξη δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ μὴν εἶναι τὸ σῶμα καὶ εἰδικότερα οἱ σάρκες πλαδαρὲς ἀπὸ τὴν ὑγρασία».

365. *Ὅ.π.*, σ. 44· *Αὐτόθι*: «Καὶ ἐὰν μὲν ἡ ἐπιτολὴ τοῦ Κυνὸς φέρει βροχὲς καὶ θύελλες καὶ ἀρχίσουν τὰ μελτέμια, μπορεῖ νὰ προβλέψει κανεὶς ὅτι οἱ ἀρρώστιες θὰ σταματήσουν καὶ τὸ φθινόπωρο θὰ εἶναι εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἡγεία τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλιῶς ὑπάρχει κίνδυνος οἱ ἀρρώστιες αὐτὲς νὰ ἀποβοῦν θανατηφόρες γιὰ τὰ παιδιὰ καὶ τὶς γυναῖκες (γιὰ τοὺς μεγάλους στὴν ἡλικία ὁ κίνδυνος εἶναι ἐλάχιστος)· γι’αὐτοὺς ποὺ θὰ ἐπιζήσουν, ὁ κίνδυνος εἶναι νὰ καταλήξουν σὲ τεταρταίους πυρετοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς τεταρταίους σὲ ὑδρωπικία».

ἀόριστο»[366]. Ἐὰν ὅμως ἀναλογιστοῦμε καὶ τὶς προηγούμενες ἐκφράσεις ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ὅπως «τὸ ἔτος ὑγιεινότατον εἰκὸς εἶναι», «ἀνάγκη τὸ θέρος πυρετῶδες γίγνεσθαι καὶ ὀφθαλμίας ἐμποιεῖν», θὰ διαπιστώσουμε πὼς ὅτι «μὲ αὐτὸν τὸν ἐκφραστικὸ τρόπο δηλώνεται ἡ ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποία συμβαίνουν τὰ διάφορα φυσικὰ φαινόμενα»[367]. Συνεπῶς, ἕνα τέτοιο φαινόμενο δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι προϊόν τύχης, ἀλλὰ «ἀποτέλεσμα φυσικῆς ἀναγκαιότητας», καθὼς ἐὰν ἕνα καλοκαῖρι ἐπιφέρει πυρετοὺς ἐνῶ ἡ χρονιὰ εἶναι ὑγιεινὴ μὲ ἔντονη ζέστη τότε σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσης οἱ ἀρρώστιες θὰ προέρχονται ἀπὸ ὁρισμένες αἰτίες[368].

Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἔπειτα ἀπὸ ἕναν ἥπιο χειμώνα, «νότιος γένηται καὶ ἔπομβρος καὶ εὔδιος» ἐπέλθει ξηρὴ ἄνοιξη «βόρειόν τε καὶ αὐχμηρὸν καὶ χειμέριον» ἐλοχεύει ὁ κίνδυνος γιὰ ὅσες ἔγκυες περιμένουν νὰ γεννήσουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νὰ ἀποβάλουν[369]. Τὰ τέκνα ποὺ θὰ ἔρθουν στὴ ζωὴ θὰ εἶναι «ἀκρατέα» καὶ «νοσώδεα» σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε εἴτε καταλήγουν ἀμέσως εἴτε «ζῶσι λεπτά τε ἐόντα καὶ ἀσθενέα καὶ νοσώδεα»[370]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν γενικὸ πληθυσμό, οἱ ἄνθρωποι ποὺ διαπνέονται ἀπὸ φλέγμα, θὰ εἶναι ἐπιρρεπεῖς στὶς δυσεντερίες καθὼς εἶναι ἔμπλεοι ὑγρασίας καὶ τὸ φλέγμα «ἐπικαταρρέει ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου»[371], ἐνῶ στὰ ἄτομα ποὺ

---

366. Ἀ. Π. Βασιλειάδης, «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*», σ. 27.

367. *Αὐτόθι.*

368. *Ό.π.*, σ. 28.

369. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σσ. 44, 46]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 166-167: «Ἢν δ' ὁ χειμὼν νότιος γένηται καὶ ἔπομβρος καὶ εὔδιος, τὸ δὲ ἦρ βόρειόν τε καὶ αὐχμηρὸν καὶ χειμέριον, πρῶτον μὲν τὰς γυναῖκας, ὁκόσαι ἂν τύχωσιν ἐν γαστρὶ ἔχουσαι, καὶ ὁ τόκος αὐτέῃσιν ἢ πρὸς τὸ ἦρ, ἐκτιτρώσκεσθαι».

370. *Ό.π.*, σ. 46· *Αὐτόθι*: «Ὅσες τελικὰ θὰ γεννήσουν, τὰ παιδιά τους γεννιοῦνται ἀδύναμα καὶ ἀρρωστιάρικα, τόσο ὥστε ἢ νὰ πεθαίνουν ἀμέσως ἢ νὰ ζοῦν μέν, εἶναι ὅμως ἀδύνατα, ἀδύναμα καὶ φιλάσθενα».

371. *Αὐτόθι*· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 166-169: «Τοῖσι μὲν οὖν φλεγματίῃσι τὰς δυσεντερίας εἰκὸς γίγνεσθαι, καὶ

ἐπικρατέστερος χυμὸς εἶναι ἡ χολὴ θὰ ἔχουν ξηροὺς ὀφθαλμοὺς διότι ἡ σάρκα τους εἶναι θερμὴ καὶ ξηρή[372].

Ὁ συγγραφέας συγκεφαλαιώνοντας ὅλα τὰ προαναφερθέντα, σημειώνει πὼς ἐὰν ὕστερα ἀπὸ ἕναν θερμὸ χειμώνα ὅπου οὔτε τὸ σῶμα ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ φλέβες ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ δέσουν, «τοῦ ἦρος ἐπιγενομένου βορείου καὶ αὐχμηροῦ καὶ ψυχροῦ»[373], τότε ὁ ἐγκέφαλος «πήζει» καὶ «δένει» ὑποχρεωτικὰ στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἄνοιξης, σὲ μία ἐποχὴ ποὺ ὁ ἐγκέφαλος «διαλύεσθαι καὶ καθαίρεσθαι ὑπὸ τε κορύζης καὶ βράγχων, τηνικαῦτα πήγνυταί τε καὶ ξυνίσταται, ὥστε ἐξαίφνης τοῦ θέρεος ἐπιγενομένου καὶ τοῦ καύματος, καὶ τῆς μεταβολῆς ἐπιγενομένης, ταῦτα τὰ νοσεύματα ἐπιπίπτειν»[374].

Σχετικὰ μὲ τὶς πόλεις ποὺ εἶναι ὀρθὰ προσανατολισμένες, ὡς πρὸς τὸν ἥλιο, τοὺς ἀνέμους καὶ ἔχουν ὕδατα καλῆς ποιότητος, τότε οἱ κάτοικοί τους αἰσθάνονται σὲ μικρότερο βαθμὸ τὶς καιρικὲς ματαβολὲς[375] ἐν ἀντιθέσει μὲ περιοχὲς ποὺ ἔχουν στάσιμα νερὰ ἀπὸ ἕλη «κέονταί τε μὴ καλῶς τῶν πνευμάτων καὶ τοῦ ἡλίου» τότε αὐτὲς γίνονται περισσότερο αἰσθητές[376]. Ἐὰν τὸ καλοκαίρι εἶναι ξηρό, τότε οἱ ἀρρώστιες σταματοῦν νωρὶς «ἢν δὲ ἔπομβρον, πολυχρόνιοι

τῆσι γυναιξί, φλέγματος ἐπικαταρρυέντος ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου, διὰ τὴν ὑγρότητα τῆς φύσιος».

372. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 168-169: «Τοῖσι δὲ χολώδεσιν ὀφθαλμίας ξηρὰς διὰ τὴν θερμότητα καὶ ξηρότητα τῆς σαρκός».

373. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὁκόταν γάρ, τοῦ χειμῶνος ἐόντος νοτίου καὶ θερμοῦ τὸ σῶμα μὴ ξυνίστηται μηδὲ αἱ φλέβες, τοῦ ἦρὸς ἐπιγενομένου βορείου καὶ αὐχμηροῦ καὶ ψυχροῦ».

374. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σσ. 46, 48]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 168-169: «Ὁ ἐγκέφαλος πήζει καὶ δένει –ἀναγκαστηκὰ στὴν ἀρχὴ τῆς ἄνοιξης, ἐπομένως σὲ μία ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ χαλαρώνει καὶ νὰ καθαρίζεται μὲ τὸ συνάχι καὶ τὸ βράχνιασμα· μόλις λοιπὸν ἀρχίσει ξαφνικὰ τὸ καλοκαίρι μὲ τὴ ζέστη του, ἡ μεταβολὴ αὐτὴ προκαλεῖ τὶς ἀρρώστιες γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα πρωτύτερα».

375. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σ. 48]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 168-171: «Καὶ ὁκόσαι μὲν τῶν πολίων κέονταί γε καλῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν πνευμάτων, ὕδασί τε χρέονται ἀγαθοῖσιν, αὗται μὲν ἧσσον αἰσθάνονται τῶν τοιουτέων μεταβολέων».

376. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 170-171: «Ὁκόσαι δὲ ὕδασί τε ἑλείοισι χρέονται καὶ λιμνώδεσι, κέονταί τε μὴ καλῶς τῶν πνευμάτων καὶ τοῦ ἡλίου, αὗται δὲ μᾶλλον».

γίγνονται» καὶ ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος ὅταν ἐμφανίζεται μία πληγὴ νὰ μετατρέπεται, «ἀπὸ πάσης προφάσιος», σὲ καρκίνωμα[377]. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ εἶναι βροχερὸ καὶ μὲ νότιους ἀνέμους καὶ μὲ τὸ φθινόπωρο νὰ παρουσιάζει τὴν ἴδια ὁμοιομορφία στὸ κλίμα, τότε «ὁ χειμώνας ἀνάγκη νοσερὸς εἶναι»[378]. Γιὰ τὰ ἄτομα φλεγματώδους χαρακτηροδομῆς καὶ γιὰ ὅσους ἔχουν ξεπεράσει τὸ τεσσαρακοστὸ ἔτος εἶναι ἐξαιρετικὰ πιθανὸ νὰ προσβληθοῦν ἀπὸ ὑψηλοὺς πυρετούς[379], ἐνῶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἐπικρατέστερο χυμὸ τὸ φλέγμα ἀπὸ «πλευρίτιδαι» καὶ «περιπλευμονίαι»[380]. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, τὸ θέρος νὰ εἶναι ξηρό, οἱ ἄνεμοι βόρειοι καὶ τὸ φθινόπωρο βροχερὸ μὲ νότια πνεύματα, εἶναι πιθανὸ νὰ παρουσιασθοῦν «κεφαλαλγίαι ἐς τὸν χειμῶνα καὶ σφακέλοι τοῦ ἐγκεφάλου καὶ προσέτι βράγχους καὶ κορύζας καὶ βῆχας»[381]. Ἐὰν ὅμως ἐπικρατήσει τὸ ἐνδεχόμενο ἡ πόλη νὰ εἶναι ὑπὸ τὴν ἐπήρεια βορείων ἀνέμων καὶ δὲν ἐπέλθουν βροχιές, τότε, οἱ ὑπάρχουσες καιρικὲς συνθῆκες «τοῖσιν μὲν φλεγματίῃσι φύσει ξυμφέρει μάλιστα», τοὺς ἀνθρώπους ὑγρὴς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τὶς γυναῖκες[382]. Ἀπεναντίας, στοὺς ἀνθρώπους χολώδους χαρακτηροδομῆς, ὁ ἐν λόγω

---

377. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Καὶ ἐὰν μὲν τὸ καλοκαίρι τύχει νὰ εἶναι ξερό, οἱ ἀρρώστιες σταματοῦν σχετικὰ γρήγορα· ἂν ὅμως εἶναι βροχερό, τότε παρατείνονται πολύ· ὑπάρχει ἐπίσης ὁ κίνδυνος, κάθε φορὰ ποὺ παρουσιάζεται πληγὴ νὰ μεταβάλλεται –μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ– σὲ καρκίνωμα. Στὸ τέλος τῆς ἀρρώστιας παρουσιάζονται ἐπίσης λειεντερίες καὶ ὑδρωπικίες, γιατὶ ἡ κοιλιὰ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων δὲν ξηραίνεται εὔκολα».

378. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἢν δὲ τὸ θέρος ἔπομβρον γένηται καὶ νότιον καὶ τὸ μετόπωρον, χειμῶνα ἀνάγκη νοσερὸν εἶναι».

379. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 10 [É. Littré, II, σσ. 48, 50]· *Αὐτόθι*: «Καὶ τοῖσι φλέγματίῃσι καὶ τοῖσι γεραιτέροισι τεσσαράκοντα ἐτέων καύσους γίγνεσθαι εἰκός».

380. *Ὅ.π.*, σ. 50· *Αὐτόθι*: «Τοῖσι δὲ χολώδεσι πλευρίτιδας καὶ περιπλευμονίας».

381. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἂν τὸ καλοκαίρι τύχει νὰ εἶναι ξερὸ καὶ μὲ βόρειους ἀνέμους καὶ τὸ φθινόπωρο βροχερὸ καὶ μὲ νότιους ἀνέμους, εἶναι πιθανὸ νὰ παρουσιασθοῦν τὸ χειμώνα κεφαλαλγίες καῖ γάγγραινες στὸν ἐγκέφαλο, καὶ κοντὰ σ'αὐτὰ βραχνάδες, συνάχι καὶ βῆχας· σὲ ὁρισμένα μάλιστα ἄτομα καὶ φθίση».

382. *Αὐτόθι*· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 170-173: «Ἢν δὲ βόρειόν τε ᾖ καὶ ἄνυδρον, καὶ μήτε ὑπὸ κύνα ἔπομβρον, μήτε ἐπὶ τῷ ἀρκτούρῳ, τοῖσι μὲν φλεγματίῃσι φύσει ξυμφέρει μάλιστα, καὶ τοῖσιν ὑγροῖσι τὰς φυσίας, καὶ τῇσι γυναιξίν».

καιρὸς ἐπιφέρει δυσάρεστα ἀποτελέσματα διότι «λίην ἀναξηραίνονται, καὶ ὀφθαλμίαι αὐτέοισιν ἐπιγίγνονται ξηραί, καὶ πυρετοὶ ὀξέες καὶ πολυχρόνιοι», ἐνῶ ἐνδέχεται νὰ πάσχουν καὶ ἀπὸ μελαγχολία[383].

Ὁ συγγραφέας ἐπεξηγεῖ αὐθωρεὶ τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τῶν διαφορετικῶν ἀποτελεσμάτων στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων ἀνάλογα μὲ τὸν χυμὸ ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν ὀργανισμό τους. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, τὰ ἄτομα ποὺ διακατέχονται ἀπὸ τὸ φλέγμα, τους ὀφελεῖ νὰ ἐκτίθενται στὸν ἐν λόγω καιρὸ διότι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπέρχεται ξηρασία στὸν ὀργανοσμό τους, μὲ αποτέλεσμα «ἐς τὸν χειμῶνα ἀφικνέονται οὐ πλαδῶντες, ἀλλὰ ἀνεξηρασμένοι»[384]. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ κυρίαρχος χυμὸς εἶναι ἡ χολή, αυτὲς οἱ κλιματικὲς συνθῆκες ἔχουν ὡς συνέπεια «τῆς γὰρ χολῆς τὸ μὲν ὑγρότατον καὶ ὑδαρέστατον ἀναξηραίνεται καὶ ἀναλίσκεται», ἐνῶ «τὸ παχύτατον καὶ δριμύτατον λείπεται· ὅμοια συμβαίνει καὶ μὲ το αἷμα· ἀπόρροια αὐτῶν εἶναι ἡ παρουσία τῶν μνημονευθέντων ἀσθενειῶν[385].

Ὁ ἰατρὸς ὅμως, ὀφείλει νὰ δίνει ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ στὶς «μεταβολὰς τῶν ὡρέων» καὶ εἰδικὰ στὶς «μεγίστας» καὶ νὰ μὴν χορηγεῖ καθαρτικά, ἂν δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη, οὔτε νὰ πραγματοποιεῖ καυτηριασμοὺς καὶ τομὲς στὴν κοιλιὰ «πρὶν παρέλθωσιν ἡμέραι δέκα ἢ καὶ πλείονες»[386]. Οἱ περίοδοι ποὺ

---

383. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 172-173: «Ἀπεναντίας, εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετες γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀτόμων χολώδους ἰδιοσυγκρασίας, γιατὶ τὰ ἄτομα αὐτὰ ξηραίνονται τότε ὑπερβολικὰ καὶ προσβάλλονται ἀπὸ ξηρὲς ὀφθαλμίες, ἀπὸ πυρετοὺς ὀξεῖς καὶ πολυχρόνιους, μερικοὶ μάλιστα καὶ ἀπὸ μελαγχολία».

384. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Γιὰ τὰ φλεγματικῆς ὅμως ἰδιοσυγκρασίας ἄτομα ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ ὠφέλιμα, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ξηραίνονται, μὲ ἐποτέλεσμα νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸ χειμῶνα μὲ τὸ σῶμα τους ὄχι πλαδαρὸ ἀπὸ τὴν ὑγρασία ἀλλὰ ξερό».

385. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τὸ πιὸ ὑγρὸ καὶ τὸ πιὸ ὑδαρὲς μέρος τῆς χολῆς ξηραίνεται καὶ ἀναλίσκεται, ἐνῶ τὸ παχύτερο καὶ τὸ πιὸ ἀψύ της μέρος μένει· τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὸ αἷμα· σὰν συνέπεια ἔρχονται τότς αὐτὲς οἱ ἀρρώστιες».

386. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 11 [É. Littré, II, σ. 50, 52]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 220, 223: «Κατὰ ταῦτά τις ἐννοεύμενος καὶ σκοπεύμενος

ἐμφανίζουν μέγιστη ἐπικινδυνότητα εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, «οἱ δύο τροπὲς τοῦ ἡλίου, ἰδιαίτερα ἡ θερινή, καὶ οἱ δύο ἰσημερίες, ὅπως τὶς λένε, ἰδιαίτερα ἡ φθινοπωρινή»[387]. Ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον πρέπει νὰ ἐστιαστεῖ «καὶ τῶν ἄστρων τὰς ἐπιτολὰς καὶ μάλιστα τοῦ κυνός, ἔπειτα ἀρκτούρου, καὶ ἔτι πληϊάδων δύσιν»[388]. Μὲ τὴν πάροδο τῶν μεταβολῶν οἱ ἀσθένειες λήγουν εἴτε μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἀρρώστου εἴτε ἀλλάζουν μορφὴ εἶτε ἐξαλείφονται[389].

προειδείη ἂν τὰ πλεῖστα τῶν μελλόντων ἔσεσθαι ἀπὸ τῶν μεταβολέων. φυλάσσεσθαι δὲ χρὴ μάλιστα τὰς μεταβολὰς τῶν ὡρέων τὰς μεγίστας καὶ μήτε φάρμακον διδόναι ἑκόντα μήτα καίειν ὅ τι ἐς κοιλίην μήτε τάμνειν, πρὶν παρέλθωσιν ἡμέραι δέκα ἢ καὶ πλείονες».

387. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σ. 223: «Μέγισται δὲ εἰσιν αἵδε καὶ ἐπικινδυνόταται· ἡλίου τροπαὶ ἀμφότεραι καὶ μᾶλλον αἱ θεριναὶ καὶ αἱ ἰσημερίαι νομιζόμεναι εἶναι ἀμφότεραι, μᾶλλον δὲ αἱ μετοπωριναί».

388. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* : «Πρέπει ἐπίσης νὰ δίνη κανεὶς προσοχὴ καὶ στὶς ἐπιτολὲς τῶν ἄστρων, καὶ μάλιστα πρῶτα τοῦ Κυνός, ὕστερα τοῦ Ἀρκτούρου, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴ δύση τῶν Πλειάδων».

389. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τά τε γὰρ νοσεύματα μάλιστα ἐν ταύτῃσι τῇσιν ἡμέρῃσιν κρίνεται, καὶ τὰ μὲν ἀποφθίνει, τὰ δὲ λήγει, τὰ δὲ ἄλλα πάντα μεθίσταται ἐς ἕτερον εἶδος καὶ ἑτέρην κατάστασιν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ἡ περὶ τῶν «τεσσάρων χυμῶν» θεωρία

Τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο ποὺ πραγματεύεται λεπτομερῶς τοὺς τέσσερεις «χυμοὺς» τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τὶς διάφορες ἀσθένειες ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν διατάραξη τῶν ἰσορροπιῶν τῶν τεσσάρων αὐτῶν στοιχείων εἶναι τὸ *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἐν λόγω κειμένου ἀρχίζει τὸ ἔργο του μὲ τὴ διευκρίνηση πὼς ἡ ἐν λόγω πραγματεία ἀφορᾶ στὴν ἀνθρώπινη φύση ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ὅστις μὲν εἴωθεν ἀκούειν λεγόντων ἀμφὶ τῆς φύσιος τῆς ἀνθρωπίνης προσωτέρω ἢ ὁκόσον αὐτέης ἐς ἰητρικὴν ἐφήκει, τουτέῳ μὲν οὐκ ἐπιτήδειος ὅδε ὁ λόγος ἀκούειν»[390] καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «οὔτε γὰρ τὸ πάμπαν ἠέρα[391] λέγω τὸν ἄνθρωπον εἶναι, αὔτε πῦρ[392], οὔτε ὕδωρ[393], οὔτε γῆν[394], οὔτ' ἄλλο οὐδὲν ὅ, τι μὴ φανερόν ἐστιν ἐνεὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ»[395]. Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς

---

390. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 1 [É. Littré, IV, σ. 32]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 640-641: «Ὅποιος ἔχει συνηθίσει νὰ παρακολουθεῖ πραγματεῖες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση ποὺ προχωροῦν πέρα ἀπὸ ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴν ἰατρική, αὐτὸς δὲν θὰ βρεῖ ἀσφαλῶς κανένα ἐνδιαφέρον στὴν παρούσα πραγματεία».

391. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σ. 678 (σημ. 1): «Γιὰ τὸν *ἀέρα ὡς στοιχεῖον* καὶ *ἀρχὴν* πρωτομίλησε ὁ Μιλήσιος Ἀναξιμένης (6ος αἰ. π.Χ.)· στὴ διδασκαλία αὐτὴ ἐπανῆλθε ἀργότερα ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης (5ος αἰ. π.Χ.)».

392. *Ὅ,π.*, σ. 678 (σημ. 2): «Γιὰ τὸ *πῦρ ὡς στοιχεῖον* καὶ *ἀρχὴν* πρωτομίλησε ὁ Ἐφέσιος Ἡράκλειτος (± 500 π.Χ.)».

393. *Ὅ.π.*, σ. 678 (σημ. 3): «Γιὰ τὸ *ὕδωρ ὡς στοιχεῖον* καὶ *ἀρχὴν* πρωτομίλησε ὁ Μιλήσιος Θαλῆς (6ος αἰ. π.Χ.) , ὁ «ἀρχηγὸς» τῆς Ἰωνικῆς φιλοσφίας».

394. *Ὅ.π.*, σ. 678 (σημ. 4): «Δὲν θὰ ξέραμε νὰ ποῦμε ποιὸς ἦταν ὁ πρῶτος φιλόσοφος ποὺ πρότεινε τὴν *γῆν* ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο, βρίσκουμε ὅμως τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα τρία στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀκραγαντινοῦ Ἐμπεδοκλῆ (γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.)».

395. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 1 [É. Littré, IV, σ. 32]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 640-641: «Εγώ, βλέπεις, καθόλου δὲν λέω πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀέρας ἢ πῦρ ἢ νερὸ ἢ γῆ ἢ ὅ, τι ἄλλο δὲν εἶναι φανερὸ συστατικὸ τοῦ ἀνθρώπου· τέτοιες διαβεβαιώσεις τὶς ἀφήνω σ' ἐκείνους τοὺ τοὺς ἀρέσει νὰ τὶς κάνουν»· Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σ. 168.

ιατρούς, όρισμένοι θεωροῦν πὼς ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ αἷμα, ἄλλοι ἀπὸ χολὴ καὶ ἄλλοι ἀπὸ φλέγμα, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ καταλήγουν στὸ ἴδιο συμπέρασμα μεταξύ τους ὅτι ὑπάρχει μία βασικὴ οὐσία «καὶ τοῦτο ἕν ἐὸν μεταλάσσειν τὴν ἰδέην καὶ τὴν δύναμιν» μὲ τὴν ἐπίδραση πού της ἀσκεῖ τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρό, «καὶ γίνεσθαι γλυκὺ καὶ πικρὸν καὶ λευκὸν καὶ μέλαν καὶ παντοῖόν τι ἄλλο»[396].

Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου διαφωνεῖ καὶ μὲ αύτὴ τὴ θεωρία, διότι κατὰ τὴν ἄποψή του ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖτο μόνο ἀπὸ μία οὐσία, δὲν θὰ ἀντιμετώπιζε πόνους, καθὼς δὲν θὰ ὑπῆρχε κάτι γιὰ νὰ τὸ προκαλέσει ἀφοὺ θὰ ἦταν ὅλος ἀπὸ μία οὐσία. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση πόνου, «ἀνάγκη καὶ τὸ ἰώμενον ἓν εἶναι» ἐνῶ τώρα ὑπάρχουν πολλοὶ διαφορετικοὶ τρόποι ἴασης[397]. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ἀναφέρεται καὶ στὴ γένεση ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀπὸ ἕνα μόνο στοιχεῖο, διότι «πῶς γὰρ ἂν ἕν γ' ἐόν τι γεννήσειεν, εἰ μά τινι μιχθείη;»[398] καὶ ἐπίσης δὲν ἀρκεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἕνωση ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο εἶδος καὶ νὰ ἔχουν τὶς ἴδιες ἰδιότητες[399]. Ἐπιπλέον, ἐὰν τὰ τέσσερα στοιχεῖα, θερμό, ψυχρό, ξηρὸ καὶ ὑγρό, «μετρίως πρὸς ἄλληλα ἕξι καὶ

---

396. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 2 [É. Littré, IV, σ. 34]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 644-645: «Ὑποστηρίζουν δηλαδὴ ὅτι ὑπάρχει μία βασικὴ οὐσία –ὁ καθένας τους διαλέγει ὅποια λέξη θέλει γιὰ νὰ τὴν ὀνοματίσει– καὶ ὅτι αὐτή, ὄντας μία, ἀλλάζει μορφὴ καὶ ἰδιότητες μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ ἐπάνω της τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται γλυκιά, πικρή, ἄσπρη, μαύρη καὶ ὅ, τι ἄλλο».

397. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 2 [É. Littré, IV, σσ. 34-36]: «Ἐμοὶ δὲ οὐδὲ ταῦτα δοκέει ὧδε ἔχειν· οἱ μὲν οὖν πλεῖστοι τοιαῦτά τινα καὶ ἔτι ἐγγύτατα τουτέων ἀποφαίνονται. Ἐγὼ δὲ φήμι, εἰ ἓν ἦν ὁ ἄνθρωπος, οὐδέποτ' ἂν ἤλγεεν· οὐδὲ γὰρ ἂν ἦν ὑφ' ὅτου ἀλγήσειεν ἕν ἐών· εἰ δ' οὖν καὶ ἀλγήσειεν, ἀνάγκη καὶ τὸ ἰώμενον ἓν εἶναι· νυνὶ δὲ πολλά».

398. *Ὅ.π.*, σ. 36· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 648-649: «Τὸ πρῶτο λοιπὸν ποὺ ἔχω νὰ πῶ εἶναι πῶς γένεσηἀπὸ τὸ ἕνα ὑποχρεωτικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει: πὼς θὰ μποροῦσε τὸ ἕνα, ἔτσι μοναχό του, νὰ γεννήσει, ἂν δὲν ἐνωθεῖ μὰ κάτι ἄλλο;».

399. *Ὅ.π.*, σ. 38: «Ἔπειτα οὐδ', ἐὰν ὁμόφυλα ἐόντα μίσγηται καὶ τὴν αὐτὴν ἔχοντα δύναμιν, γεννᾷ, οὐδ' ἂν ταῦτα ἡμῖν ξυντελέοιτο».

ἴσως», ἀλλὰ τὸ ἕνα ὑπερτερεῖ τοῦ ἄλλου τότε, «ἡ γένεσις οὐκ ἂν γένοιτο»[400].

Στὸ σῶμα, λοιπόν, τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν τὸ αἷμα, τὸ φλέγμα, ἡ κίτρινη καὶ μαύρη χολή, «καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτέῳ ἡ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει καὶ ὑγιαίνει»[401]. Ὁ ἄνθρωπος ἐπομένως εἶναι ὑγιὴς ὅταν τὰ τέσσερα ἀυτὰ στοιχεῖα εἶναι «ἀναμειγμένα μὲ σωστὴ ἀναλογία ἰδιοτήτων καὶ ποσότητας καὶ ὅταν ἡ ἀνάμειξη εἶναι τέλεια»[402], ἐνῶ ὅταν κάποιο συστατικὸ εἶναι «ἔλασσον» ἢ «πλέον» ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἢ «χωρισθῇ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ᾗ τοῖσι ξύμπασιν» τότε ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἄλγη[403]. Ὁ Ἱπποκράτης παρακινούμενος ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων θεωροῦσε τὸ μείγμα τῶν τεσσάρων «χυμῶν» τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, «ὡς παράγοντα προσδιοριστικὸ γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀκόμη γιὰ τὴν ψυχοσωματική του σύσταση, ἢ καὶ γιὰ τὶς ἠθικές του ἰδιότητες»[404].

---

400. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

401. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 4 [É. Littré, IV, σσ. 38, 40]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 650-651: «Τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μέσα του αἷμα, φλεγμα, κίτρινη καὶ μαύρη χολή: αὐτὰ συνιστοῦν τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ σ' αὐτὰ ἔχουν τὴν ἀρχή τους ὁ πόνος καὶ ἡ ὑγεία»· Γεώργιος Μερίκας, «Ἱπποκρατικὲς ὑποθῆκες περὶ διαίτης», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 25-26 (1995-1996), Ἀθήνα, σ. 85· Ἀντώνιος Δ. Παπανικολάου, «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», σ. 168· G. E. R. Lloyd, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*, σ. 67· Παν. Γ. Παναγιωτάκου, *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι. Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς παλιγγενεσία*, σ. 33.

402. Ἱπποκράτης, , *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* 4 [É. Littré, IV, σ. 40]: «Ὑγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὁκόταν μετρίως ἔχῃ ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθεος, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ᾖ».

403. *Αὐτόθι·* Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 650-651: «Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται πόνους, ὅταν κάποιο ἀπὸ τὰ συστατικὰ αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἢ ὅταν ξεχωρίσει μέσα στὸ σῶμα του καὶ δὲν εἶναι πιὰ ἀναμειγμένο μὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα»· Γεώργιος Μερίκας, «Ἱπποκρατικὲς ὑποθῆκες περὶ διαίτης», σ. 85.

404. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 15.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατηροῦμε πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς μεσότητας[405] τὴν ὁποία ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*[406] καὶ μάλιστα δίνει καὶ τὸν ὁρισμό της καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «τὸ δ' ἴσον μέσον τι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως»[407]. Καθὼς ὅπως ἤδη ἔχει μνημοτευτεῖ ὅταν τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ σώματος βρίσκονται ὅλα στὴν ἴδια ποσότητα τὸ ἄτομο εἶναι ὑγιές, ἐνῶ μὲ τὴν ἀνισορροπία τῶν στοιχείων ἐπέρχεται ἡ νόσος[408].

Στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου ὁ συγγραφέας μνημονεύει τοὺς τέσσερεις χυμοὺς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς τέσσερες ποιότητες, ξηρό, ὑγρό, θερμὸ καὶ ψυχρό, ποὺ ὡς σκοπὸ ἔχουν νὰ «λειτουργήσουν ὡς αἰτιοκρατικὸ μοντέλο ἐξήγησης τῆς ἀσθένειας καὶ τῆς ὑγείας», διότι κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους διακρίνεται γιὰ τὴν κυριαρχία «ἑνὸς ζεύγους ποιοτήτων ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ συγκεκριμένο χυμό»[409]. Ἡ ποσότητα λοιπὸν τοῦ φλέγματος εἶναι μεγαλύτερη στὸ σῶμα τὸ χειμώνα καθὼς εἶναι τὸ πιὸ συγγενικὸ μὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ χρόνου διότι εἶναι «ψυχρότατον»[410]. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ὁ συγγραφέας ἀναφέρει, «ὅτι δὲ ὁ χειμὼν πληροῖ τὸ σῶμα φλέγματος, γνοίης ἂν τοῖσδε· οἱ ἄνθρωποι πτύουσί τε καὶ ἀπομύσονται φλεγματωδέστατον τοῦ χειμῶνος, καὶ τὰ οἰδήματα αὐτέοισι

---

405. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς μεσότητας στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη πβ. Γεώργιος Π. Κουσουλάκος, «Μεσότης καὶ μέτρον ἐν τῇ ἑλληνικὴ διανοήσει. Μετ' ἐξειρέσεως τῆς περὶ μεσότητος διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους», *Ξένιον*, Athen – Freiburg / Br. – Köln, Ch. Katsikalis Verlag, 1973, σσ. 203-265.

406. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Ed. Immanuelis Bekkeri. Tome II, Berolini, Academia Regia Borussica, 1960· πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Βιβλία Α'-Δ'. Εἰσαγ., Μετάφρ., Δημήτριος Λυπουρλῆς. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2006.

407. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106a 30-31.

408. Γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς «μείξεως» καὶ «κράσεως» στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Ἀριστοτέλους πβ. Νικόλαος – Ἰωάννης Μπούσουλας, «Μελέτες πάνω στὴν ἀρχαία φιλοσοφία», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 12 (1973), σσ. 269-277.

409. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», σ. 67· πβ. Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 74· πβ. Δαμιανὸς Τσεκουράκης, *Ἡ Δίαιτα στὸν Ἱπποκράτη*, σ. 59.

410. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 7 [É. Littré, IV, σ. 46]: «Αὔξεται δὲ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μὲν φλέγμα τοῦ χειμῶνος· τοῦτο γὰρ τῷ χειμῶνι κατὰ φύσιν ἐστὶ μάλιστα τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων, ψυχρότατον γάρ ἐστιν»· πβ. Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 74.

λευκὰ γίνεται μάλιστα ταύτην τὴν ὥρην, καὶ τἄλλα νοσήματα φλεγματώδεα»[411]. Τὴν ἄνοιξη τὸ φλέγμα συνεχίζει νὰ εἶναι ἰσχυρὸ στὸ σῶμα μας ἀλλὰ συγχρόνως αὐξάνεται καὶ ἡ ποσότητα τοῦ αἵματος, διότι «τά τε ψύχεα ἐξανίει, καὶ τὰ ὕδατα ἐπιγίνεται»[412]. Τὸ αἷμα, μὲ τὶς βροχὲς καὶ τὸν ζεστὸ καιρὸ γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο καθὼς αὐτὴ ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους, ποὺ εἶναι ὑγρὴ καὶ ζεστή, προσιδιάζει ὅσο καμία ἄλλη στὴ φύση του[413]. Ὡς ἀπόδειξη ἀναφέρει τὶς δυσεντερίες οἱ ὁποῖες προσβάλλουν τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι «καὶ ἐν τῶν ῥινέων τὸ αἷμα ῥεῖ αὐτέοισι, καὶ θερμότατοί εἰσι καὶ ἐρυθροί»[414].

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ καλοκαίρι, ὁ χυμὸς τοῦ αἵματος ὀξύνεται ἀλλὰ παράλληλα ἐμφανίζεται καὶ ἡ χολὴ ὡς τὸ φθινόπωρο[415]. Τὸ φθινόπωρο «τὸ μὲν αἷμα ὀλίγον γίνεται, ἐναντίον γὰρ αὐτέου τὸ φθινόπωρον τῇ φύσει ἐστίν· ἡ δὲ χολὴ τὴν θερίην κατέχει τὸ σῶμα καὶ τὸ φθινόπωρον»[416]. Ἡ ἀπόδειξη στὰ λεγόμενα τοῦ συγγραφέος εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ χωρὶς τὴ βοήθεια φαρμάκου βγάζουν χολὴ στὸν ἐμετό τους, «καὶ ἐν τῇσι

---

411. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 7 [É. Littré, IV, σ. 46]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 660-661: «Ὅτι ὁ χειμώνας γεμίζει τὸ σῶμα μας μὲ φλέγμα, μπορεῖς νὰ τὸ καταλάβεις ἀπὸ τὰ ἐξῆς: τὰ πτύελα τῶν ἀνθρώπων καθὼς καὶ τὰ ὑγρὰ ποὺ τρέχουν ἀπὸ τὶς μῦτες τους εἶναι τὸ χειμώνα πλουσιότατα σὲ φλέγμα· τὰ οἰδήματα ἐπίσης κυρίως σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ γίνονται ἄσπρα, καὶ γενικὰ οἱ ἀρρώστιες παρουσιάζουν τότε τὰ συμπτώματα ποὺ ὀφείλονται στὸ φλέγμα».

412. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 662-663: «Ὁ λόγος εἶναι ὅτι τὰ κρύα ἀρχίζουν νὰ ὑποχωροῦν, ἐνῶ παράλληλα ἀρχίζουν οἱ βροχές»· Γ. Α. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 74.

413. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 7 [É. Littré, IV, σσ. 46, 48]: «Τὸ δὲ αἷμα κατὰ ταῦτα αὔξεται ὑπό τε τῶν ὄμβρων καὶ τῶν θερμημεριῶν· κατὰ φύσιν γὰρ αὐτέῳ ταῦτά ἐστι μάλιστα τοῦ ἐνιαυτοῦ· ὑγρόν τε γὰρ ἐστι καὶ θερμόν».

414. *Ὅ.π.*, σ. 48· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 662-663.

415. *Αὐτόθι*: «Τοῦ δὲ θέρεος τό τε αἷμα ἰσχύει ἔτι, καὶ ἡ χολὴ ἀείρεται ἐν τῷ σώματι καὶ παρατείνει ἐς τὸ φθινόπωρον»· πβ. Γ. Α. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 74.

416. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 7 [É. Littré, IV, σ. 48]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 662-663: «Τὸ φθινόπωρο τὸ αἷμα λιγοστεύει (γιατὶ τὸ φθινόπωρο εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴ φύση του), ἐνῶ ἡ χολὴ ἔχει τὴν ὑπεροχὴ στὸ σῶμα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ τοῦ φθινοπώρου».

φαρμακοποσίῃσι χωλοδέστατα καθαίρονται»[417]. Ἡ μαύρη χολὴ παρουσιάζει τὸ φθινόπωρο τὴν πιὸ μεγάλη ποσότητά της καὶ τὴ μεγαλύτερη δύναμή της, ἀλλὰ μόλις ἐπέλθει ὁ χειμώνας «ἥ τε χολὴ ψυχόμενη ὀλίγη γίνεται» ἐνῶ τὸ φλέγμα «αὔξεται πάλιν ὑπό τε τῶν ὑετῶν τοῦ πλήθεος καὶ τῶν νυκτῶν τοῦ μήκεος»[418]. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὅπως οἱ ἐποχὲς τοῦ ἔτους διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὸ ἀνθρώπινο σῶμα τὸν χειμώνα ὑπερισχύει τὸ φλέγμα, τὴν ἄνοιξη τὸ αἷμα, τὸ καλοκαίρι ἡ κίτρινη χολὴ ἐνῶ τὸ φθινόπωρο ἡ μαύρη[419]. Ὡς ἀπόδειξη τῶν λεγομένων φέρει τὸ παράδειγμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἀν τοῦ δώσουν τὸ ἴδιο φάρμακο τέσσερις φορὲς τὸ χρόνο «ἐμέεταί σοι τοῦ μὲν χειμῶνος φλεγματωδέστατα, τοῦ δὲ ἦρος ὑγρότατα, τοῦ δὲ θέρεος χολωδέστατα, τοῦ δὲ φθινοπώρου μελάντατα»[420].

Γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο καὶ οἱ τροφὲς ποὺ προσλαμβάνουν οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ διαφέρουν κάθε ἐποχή[421], καθὼς σύμφωνα μὲ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς*[422] «τοῦ μὲν χειμῶνος ἐσθίειν ὡς πλεῖστα, πίνειν δ' ὡς ἐλάχιστα, εἶναι δὲ τὸ πόμα οἶνον ὡς ἀκρητέστατον, τὰ δὲ σιτία ἄρτον

---

417. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

418. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 664-665: «Ἀντίθετα, ἡ μαύρη χολὴ παρουσιάζει τὸ φθινόπωρο τὴν πιὸ μεγάλη της ποσότητα καὶ τὴ μεγαλύτερη ισχύ της. Μόλις ὅμως ἐνσκήψει ὁ χειμώνας, ἡ χολὴ ψύχεται καὶ λιγοστεύει, ἐνῶ τὸ φλέγμα ἀρχίζει πάλι νὰ περισσεύει μὲ τὶς πολλὲς βροχὲς καὶ τὶς μεγάλες νῦχτες».

419. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 7 [É. Littré, IV, σ. 50]: «Ἰσχύει δὲ ἐν τῷ ἐνιαυτῷ τοτὲ μὲν ὁ χειμὼν μάλιστα, τοτὲ δὲ τὸ ἦρ, τοτὲ δὲ τὸ θέρος, τοτὲ δὲ τὸ φθινόπωρον· οὕτω δὲ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τοτὲ μὲν τὸ φλέγμα ἰσχύει, τοτὲ δὲ τὸ αἷμα, τοτὲ δὲ ἡ χολή, πρῶτον μὲν ἡ ξανθή, ἔπειτα δ' ἡ μέλαινα καλεομένη».

420. *Ὅ.π.*, σ. 48· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 666-667: «Ἂν θέλεις, δῶσε στὸν ἴδιο ἄνθρωπο τὸ ἴδιο φάρμακο τέσσερις φορὲς τὸ χρόνο· θὰ δεῖς τὸν ἐμετὸ τοῦ χειμώνα νὰ εἶναι ἐντελῶς φλεγματώδης, τὴν ἄνοιξη ὑγρότατος, τὸ καλοκαίρι ἐντελῶς χολώδης, τὸ φθινόπωρο κατάμαυρος».

421. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὴν δίαιτα πρὶν ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη βλ. ἐνδεικτ., Γεώργιος Μερίκας, «Ἱπποκρατικὲς ὑποθῆκες περὶ διαίτης», σσ. 83-85.

422. Ἱπποκράτης, *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 72-87. [Στὸ ἑξῆς: É. Littré]· πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 690-703.

καὶ τὰ ὄψα ὀπτὰ πάντα, λαχάνοισι δὲ ὡς ἐλαχίστοισι χρέεσθαι κατὰ ταύτην τὴν ὥρην»[423]. Μὲ αὐτὴ τὴ διατροφὴ τὸ σῶμα θὰ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ξηρὸ και θερμό. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἄνοιξης ὅμως ἡ ποσότητα τοῦ ποτοῦ πρέπει νὰ αὐξηθεῖ ἀλλὰ νὰ εἶναι ἀραιωμένο μὲ νερὸ καὶ νὰ πίνεται σταδιακὰ σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ ἡ τροφὴ νὰ εἶναι πιὸ μαλακὴ καὶ λιγότερη[424]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ καλοκαίρι, οἱ ἄνθρωποι πρέπει «τῇ τε μάζῃ μαλακῇ τρέφεσθαι καὶ τῷ ποτῷ ὑδαρέι καὶ πολλῷ καὶ τοῖσιν ὄψοισι πᾶσιν ἑφθοῖσιν»[425]. Μὲ αὐτὴ τὴ διατροφὴ τὸ σῶμα τους θὰ διατηρεῖται ψυχρὸ καὶ μαλακὸ καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἡ ὥρη θερμή τε καὶ ξηρή, καὶ ποιέει τὰ σώματα καυματώδεα καὶ αὐχμηρά· δεῖ οὖν τοῖσιν ἐπιτηδεύμασι τουτέοισιν ἀλέξασθαι»[426]. Τέλος, τὸ φθινόπωρο, ἡ τροφὴ πρέπει ξανὰ νὰ αὐξηθεῖ καὶ νὰ γίνει ξηρότερη καὶ τὸ ἴδιο νὰ συμβεῖ καὶ στὰ κρεατικὰ καὶ τὸ ποτὸ πρέπει νὰ μειωθεῖ καὶ νὰ εἶναι «πιὸ ἄκρατο». Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶναι πιὸ ὑγιεῖς καὶ θα ἀρρωσταίνουν ἐλάχιστα, «ἡ γὰρ ὥρη ψυχρή τε καὶ ὑγρή»[427].

Ἐν συνεχεία ἀσκεῖται μνεία στὶς ἀρρώστιες οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι οἱ ἴδιες ὅλο τὸ χρόνο, καθὼς ἐπίσης νόσοι ποὺ ἐμφανίζονται τὴν ἄνοιξη θὰ περάσουν τὸ φθινόπωρο καὶ ἀντίστοιχα οἱ ἀρρώστιες τοῦ φθινοπώρου τὴν

---

423. *Ὅ.π.*, σ. 72· *ὅ.π.*, σσ. 690-691: «Τὸν χειμώνα νὰ τρῶνε ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο καὶ νὰ πίνουν ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερο. Τὸ ποτό τους νὰ εἶναι κρασὶ ὅσο γίνεται πιὸ ἄκρατο καὶ ἡ τροφή τους ψωμὶ καὶ ὅλα τὰ κρέατα ψητά. Λαχανικὰ νὰ καταναλώνουν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ὅσο το δυνατόν λιγότερα. Ἔτσι τὸ σῶμα τους θὰ εἶναι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ξηρὸ καὶ θερμό»· Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σσ. 74-75.

424. *Ὅ.π.*, σ. 72· *ὅ.π.*, σσ. 690-693· Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 75.

425. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 692-693: «Τὸ καλοκαίρι νὰ τρέφονται μὲ μαλακὸ κριθαρένιο ψωμί, τὸ κρασί τους νὰ εἶναι νερωμένο καὶ ἄφθονο καὶ τὰ κρεατικὰ νὰ τὰ τρῶνε ὅλα βραστά».

426. Ἱπποκράτης, *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς*, 1 [É. Littré, IV, σ. 74]· *Αὐτόθι* : «Ἡ ἐποχή, βλέπεις, εἶναι ζεστὴ καὶ ξερὴ καὶ, ἐπομένως, ὑπερθερμαίνει τὰ σώματα καὶ τὰ ξεραίνει· ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ καταπολεμοῦνται μὲ ἕναν τέτοιο τρόπο ζωῆς»· Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 75.

427. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 694-695· Γ. Ἀ. Λέκκας, «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», σ. 75.

ἄνοιξη[428]. Ἐὰν ὅμως «ὅ, τι τὰς ὥρας ταύτας ὑπερβάλλῃ νούσημα, εἰδέναι χρὴ ὡς ἐνιαύσιον αὐτὸ ἐσόμενον»[429]. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο πρέπει ὁ ἰατρὸς νὰ θεραπεύει τὶς νόσους «ὡς ἑκάστου τουτέων ἰσχύοντος ἐν τῷ σώματι κατὰ τὴν ὥρην τὴν αὐτῷ κατὰ φύσιν ἐοῦσαν μάλιστα»[430].

Σχετικὰ μὲ τὶς φλέβες, «αἱ παχύταται» διακρίνονται σὲ τέσσερα ζευγάρια μὲ τὸ πρῶτο νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ἕως «διὰ τῶν κνυμέων ἐπὶ τῶν σφυρῶν τὰ ἔξω καὶ ἐς τοὺς πόδας διήκει»[431]. Ἄρα οἱ φλεβοτομίες γιὰ τοὺς πόνους τῆς πλάτης καὶ τῶν γοφῶν πρέπει νὰ γίνονται «ἀπὸ τῶν ἰγνύων ποιέεσθαι καὶ ἀπὸ τῶν σφυρῶν ἔξωθεν»[432]. Τὸ δεύτερο ζευγάρι φλεβῶν ξεικινάει ἀπὸ τὸ κεφάλι στὴν περιοχὴ τῶν αὐτιῶν, «αἱ σφαγίτιδες καλεόμεναι, ἔσωθεν παρὰ τὴν ῥάχιν ἑκατέρωθεν φέρουσι παρὰ τὰς ψόας ἐς τοὺς ὄρχιας καὶ ἐς τοὺς μηρούς, καὶ διὰ τῶν ἰγνύων ἐκ τοῦ ἔσωθεν μέρεος, ἔπειτα διὰ τῶν κνημέων παρὰ τὰ σφυρὰ τὰ ἔσωθεν καὶ ἐς τοὺς πόδας»[433]. Στὴν τρίτη κατηγορία ἀνήκει τὸ ζευγάρι τῶν φλεβῶν ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τοὺς κροτάφους, διασχίζει τὸν αὐχένα, περνάει

---

428. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 8 [É. Littré, IV, σ. 50]: «Ὀφείλει οὖν, τουτέων ὧδε ἐχόντων, ὁκόσα μὲν τῶν νουσημάτων χειμῶνος αὔξεται, θέρεος λήγειν, ὁκόσα δὲ θέρεος αὔξεται, χειμῶνος λήγειν, ὁκόσα μὴ αὐτέων ἐν περιόδῳ ἡμερέων ἀπαλάσσεται· τὴν δὲ περίοδον αὖθις φράσω τὴν τῶν ἡμερέων. Ὁκόσα δὲ ἦρος γίνεται νουσήματα, προσδέχεσθαιχρὴ φθινοπώρου τὴν ἀπάλλαξιν ἔσεσθαι αὐτέων· ὁκόσα δὲ φθινοπωρινὰ νουσήματα τουτέων τοῦ ἦρὸς ἀνάγκη τὴν ἀπάλλαξιν γενέσθαι».

429. *Ό.π.*, σσ. 50, 52· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 666-667: «Ἀρρώστια ποὺ θὰ ξεπεράσει τὸ ὅριο τῶν ἐποχῶν ποὺ εἶπα, πρέπει νὰ ξέρουμε ὅτι θὰ κρατήσει ἕναν ὁλόκληρο χρόνο».

430. *Ό.π.*, σσ. 52· *ὅ.π.*, σσ. 666-667, 669.

431. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 11 [É. Littré, IV, σ. 58]: «Αἱ παχύταται δὲ τῶν φλεβῶν ὧδε πεφύκασιν· τέσσαρα ζεύγεά ἐστιν ἐν τῷ σώματι, καὶ ἓν μὲν αὐτέων ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ὄπισθεν διὰ τοῦ αὐχένος, ἔξωθεν ἐπὶ τὴν ῥάχιν ἔνθεν τε καὶ ἔνθεν παρὰ τὰ ἰσχία ἀφικνέεται καὶ ἐς τὰ σκελέα, ἔπειτα διὰ τῶν κνημέων ἐπὶ τῶν σφυρῶν τὰ ἔξω καὶ ἐς τοὺς πόδας διήκει».

432. *Αὐτόθι*· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 668-669.

433. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 668-669, 671: «Τὸ δεύτερο ζευγάρι φλεβῶν ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ κεφάλι μας στὴν περιοχὴ τῶν αὐτιῶν, διασχίζει τὸν αὐχέν –εἶναι οἱ λεγόμενες σφαγίτιδες φλέβες–, συνεχίζει ἐσωτερικὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς σπονδυλικῆς στήλης, παρακολουθώντας τοὺς μῦς τῶν γοφῶν φτάνει στοῦς ὄρχεις καὶ στοὺς μηρούς, περνᾶ ἀπὸ τὸ μέσα μέρος τῶν γονάτων και, διασχίζοντας τὶς κνῆμες, καταλήγει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν σφυρῶν καὶ στὰ πέλματα τῶν ποδιῶν μας».

κάτω ἀπὸ τὶς ὠμοπλάτες καὶ ἐν συνεχεία οἱ δύο φλέβες συναντιοῦνται στοὺς πνεύμονες μὲ κατεύθυνση ἡ δεξιὰ φλέβα πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἡ ἀριστερὴ πρὸς τὰ δεξιά»[434]. Ἡ δεξιὰ τώρα, «ἀφικνέεται ἐκ τοῦ πλεύμονος ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸν σπλῆνα καὶ ἐς τὸν νεφρόν, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐς τὰ δεξιὰ ἐκ τοῦ πλεύμονος ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸ ἧπαρ καὶ ἐς τὸν νεφρόν, τελευτῶσι δὲ ἐς τὸν ἀρχὸν αὗται ἑκάτεραι»[435]. Τέλος, τὸ τελευταῖο ζεῦγος φλεβῶν ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ὕστερα ἀπὸ μία μεγάλη διαδρομὴ καταλήγουν καὶ οἱ δύο φλέβες στὸ αἰδοῖο[436]. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀυτὰ ζεύγη χοντρῶν φλεβῶν ὑπάρχουν καὶ πολλῶν ἄλλων εἰδῶν φλέβες «ἀνὰ τὸ σῶμα καὶ δι᾽ ὧν ἡ τροφὴ τὸ σώματι ἔρχεται. Φέρουσι δὲ καὶ ἀπὸ τῶν παχεῶν φλεβῶν ἐς τὴν κοιλίην καὶ ἐς τὸ ἄλλο σῶμα καὶ ἀπὸ τῶν ἔξω καὶ ἀπὸ τῶν εἴσω, καὶ ἐς ἀλλήλας διαδιδόασιν αἵ τε εἴσωθεν ἔξω καὶ αἱ ἔξωθεν εἴσω»[437].

Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς πυρετοὺς οἱ περισσότεροι σχετίζονται μὲ τὴν χολή. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἐν λόγω ἱπποκρατικοῦ ἔργου διακρίνει τέσσερα εἶδη πυρετῶν τὸν σύνοχο, τὸν ἀμφημερινό, τὸν τριταῖο καὶ τὸν τεταρταῖο. Ὁ πρῶτος τύπος πυρετοῦ, ὁ σύνοχος, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο «γίνεται ἀπὸ πλείστης χολῆς καὶ ἀκρητεστάτης, καὶ τὰς κρίσιας ἐν ἐλαχίστῳ χρόνῳ ποιέεται· τὸ γὰρ σῶμα οὐ διαψυχόμενον οὐδένα χρόνου συντήκεται ταχὲως, ἅτε ὑπὸ πολλοῦ τοῦ θερμοῦ θερμαινόμενον[438]». Ὁ ἀμφημερινὸς

---

434. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 670-671.

435. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 11 [É. Littré, IV, σσ. 58-60]· *Αὐτόθι*: «Ἡ δεξιὰ συνεχίζοντας ἀπὸ τὸν πνεύμονα, φτάνει, περνώντας κάτω ἀπὸ τὸν μαστό, στὴ σπλήνα καὶ στὸ νεφρό, ἐνῶ ἡ ἀριστερή, προχωρώντας ἀπὸ τὸν πνεύμονα πρὸς τὰ δεξιά, περνᾶ κάτω ἀπὸ τὸν μαστὸ καὶ φτάνει στὸ ἧπαρ καὶ στὸ νεφρό· καὶ οἱ δύο φλέβες καταλήγουν στὸ ἀπευθυσμένο ἔντερο καὶ στὸν πρωκτό».

436. *Ὅ.π.*, σ. 60· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 670-673.

437. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 672-673.

438. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 15 [É. Littré, IV, σ. 66]· *ὅ.π.*, σσ. 674-675: «Ὁ λεγόμενος σύνεχος πυρετός α) γεννιέται ὅταν ἡ χολὴ εἶναι πάρα πολλὴ καὶ τελείως

πυρετός, ὕστερα ἀπὸ τὸν σύνοχο, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ γεννιέται ἀπὸ ὑπερβολικὴ ποσότητα χολῆς, «ἀπαλλάσσεται τάχιστα τῶν ἄλλων» ἀλλὰ διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸν σύνοχο διότι «ἀπὸ ἐλάσσονος γίνεται χολῆς» καὶ «ὅτι ἔχει ἀνάπαυσιν τὸ σῶμα», ἐνῶ στὸ σύνοχο πυρετὸ τὸ σῶμα δὲν ξεκουράζεται καθόλου[439].

Σχετικὰ μὲ τὸν τριταῖο, εἶναι μεγαλύτερης διάρκειας ἀπὸ τὸν ἀμφημερινὸ καὶ δημιουργεῖται ὅταν ἡ ποσότητα χολῆς εἶναι μικρότερη· «ὁκόσῳ δὲ πλείονα χρόνον ἐν τῷ τριταίῳ ἢ ἐν τῷ ἀμφημερινῷ τὸ σῶμα διαναπαύεται, τοσούτῳ χρονιώτερος οὗτος ὁ πυρετὸς τοῦ ἀμφημερινοῦ ἐστιν»[440]. Τέλος, οἱ τεταρταῖοι προσιδιάζουν στοὺς τριταίους πυρετοὺς ἀλλὰ ἔχουν μεγαλύτερη διάρκεια, καθὼς σχετίζονται λιγότερο μὲ τὴ χολὴ ποὺ προκαλεῖ θερμότητα καὶ γιατὶ «τοῦ τε διαψύχεσθαι τὸ σῶμα πλέον μετέχουσιν»[441]. Ἡ μεγάλη του διάρκεια ὀφείλεται στὴ μαύρη χολὴ διότι εἶναι «ἡ πιὸ γλοιώδης ἀπὸ ὅλους τοὺς χυμοὺς τοῦ σώματος, καὶ ἐπομένως ἐκεῖνος ποὺ μένει κολλημένος καὶ ἀμετακίνητος στὴ θέση του γιὰ περισσότερο χρόνο»[442]. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς «οἱ τεταρταῖοι πυρετοὶ μετέχουσι τοῦ μελαγχολικοῦ· φρινοπώρου γὰρ μάλιστα οἱ ἄνθρωποι ἁλίσκονται ὑπὸ τῶν τεταρταίων καὶ ἐν τῇ ἡλικίῃ τῇ ἀπὸ πέντε καὶ εἴκοσιν ἐτέων ἕως τῶν πέντε καὶ τεσσαράκοντα, ὅτι καὶ ἡ ἡλικιη αὕτη ὑπὸ μελαίνης χολῆς κατέχεται μάλιστα πασέων τῶν ἡλικιῶν,

---

ἀμιγής, β) ἡ κρίση του γίνεται σὲ ἐλάχιστο χρόνο· πράγματι, καθὼς τὸ σῶμα δὲν περνᾶ περιόδους ψύξης, φθείρεται γρήγορα, δεδομένου ὅτι θερμαίνεται ἀπὸ τὴν πολὺ ζέστη».

439. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

440. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 15 [É. Littré, IV, σσ. 66, 68]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 674-677: «Ὁ τριταῖος διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀμφημερινὸ καὶ γεννιέται ὅταν ἡ ποσότητα τῆς χολῆς εἶναι μικρότερη: δεδομένου ὅτι στὸν τριταῖο τὸ σῶμα ἔχει μεγαλύτερη περιόδο ἀνάπαυσης ἀπὸ ὅ, τι στὸν ἀμφημερινό, ὁ πυρετὸς αὐτὸς διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀμφημερινό».

441. *Ὅ.π.*, σ. 68· *ὅ.π.*, σσ. 676-677: «Οἱ δὲ τεταρταῖοι τὰ μὲν ἄλλα κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, χρονιώτεροι δὲ μάλα τῶν τριταίων εἰσίν, ὁκόσῳ ἔλασσόν τι μέρος μετέχουσι χολῆς τῆς τὴν θερμασίην παρεχούσης, τοῦ τε διαψύχεσθαι τὸ σῶμα πλέον μετέχουσιν».

442. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Προσγίνεται δὲ αὐτέοισιν ἀπὸ μελαίνης χολῆς τὸ περισσὸν τοῦτο καὶ δυσαπάλακτον· μέλαινα γὰρ χολὴ τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων χυμῶν γλισχρότατον, καὶ τὰς ἕδρας χρονιωτάτας ποιέεται».

ἥ τε φθινοπωρινὴ ὥρη μάλιστα πασέων τῶν ὡρέων ἐπιτηδειοτάτη»[443]. Ἐὰν λοιπὸν προσβληθεῖ κάποιος ἀπὸ τὸν ἐν λόγω πυρετὸ ἄλλη ἀπὸ τὴν μνημονευθείσα ἐποχὴ καὶ ἡλικία, τότε ὁ πυρετὸς θὰ εἶναι βραχύς, ἔκτος ἐὰν ὁ ἀσθενὴς προσβληθεῖ καὶ ἀπὸ κάποια ἄλλη νόσο[444].

Τὶς ἀσθένειες ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* καὶ ὁ πυθαγόρειος φιλόσοφος Φιλόλαος τὶς ἀποδίδει στὴ χολή, στὸ αἷμα καὶ στὸ φλέγμα[445]. Τὸ αἷμα σημειώνει, «παχὺ μὲν ἔσω παραθλιβομένης τῆς σαρκός, λεπτὸν δὲ γίνεσθαι διαιρουμένων τῶν ἐν τῇ σαρκὶ ἀγγείων»[446], ενῶ τὸ φλέγμα ἔχει ὑδάτινη σύσταση καὶ παρόλο ποὺ οἱ περισσότεροι λένε ὅτι εἶναι ψυχρό, ἐκεῖνος ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι φύσει θερμὸ καὶ ὀνομάζεται φλέγμα ἀπὸ τὸ ρῆμα φλέγω, δηλαδὴ καίω[447]. Σχετικὰ μὲ τὴν χολή, «ἰχῶρα εἶναι τῆς σαρκός. παράδοξόν τε αὐτὸς ἀνὴρ ἐπὶ τούτου κινεῖ· λέγει γὰρ μηδὲ τετάχθαι ἐπὶ τῷ ἥπατι χολήν, ἰχῶρα μέντοι τῆς σαρκὸς εἶναι τὴν χολήν»[448]. Τὰ τρία ἀυτὰ στοιχεῖα λοιπὸν

---

443. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* .

444. Ἱπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 15 [É. Littré, IV, σ. 60]· *Αὐτόθι*: «Ὁκόσοι δ' ἂν ἁλῶσιν ἔξω τῆς ὥρης ταύτης καὶ τῆς ἡλικίης ὑπὸ τεταρταίου, εὖ χρὴ εἰδέναι μὴ χρόνιον ἐσόμενον τὸν πυρετόν, ἢν μὴ ἄλλο τι κακουργῆται ὥνθρωπος».

445. Φιλόλαος, DK. A27· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 765: «Λέγει δὲ γίνεσθαι τὰς νόσους διά τε χολὴν καὶ αἷμα καὶ φλέγμα, ἀρχὴν δὲ γίνεσθαι τῶν νόσων ταῦτα»· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 76.

446. Φιλόλαος, DK. A27· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 765: «Τὸ αἷμα, λέει, γίνεται πηχτό, ὅταν ἡ σάρκα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος συνθλίβεται, ἐνῶ ἀραιώνει, ὅταν διαιροῦνται τὰ ἀγγεῖα μέσα στὴ σάρκα».

447. Φιλόλαος, DK. A27· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 765: «Τὸ τ' αὖ φλέγμα τῶν πλείστων ψυχρὸν εἶναι λεγόντων αὐτὸς θερμὸν τῇ φύσει ὑποτίθεται. ἀπὸ γὰρ τοῦ φλέγειν φλέγμα εἰρῆσθαι· ταύτῃ δὲ καὶ τὰ φλεγμαίνοντα μετοχῇ τοῦ φλέγματος φλεγμαίνει».

448. Φιλόλαος, DK. A27· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 765: «Λέει ἀκόμη ὅτι ἡ χολὴ εἶναι τὰ δύσοσμα ὑγρὰ τῆς σάρκας. Καὶ εἶναι περίεργο ὅτι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος γιὰ τὸ ἴδιο θέμα δίνει ἄλλη ἑρμηνεία· λέει δηλαδὴ ὅτι ἡ χολὴ τοποθετεῖται πάνω στὸ συκώτι, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶναι τὰ δύσοσμα ὑγρὰ τῆς σάρκας».

θεωρεῖ ὁ Φιλολαος ὑπαίτια γιὰ τὶς νόσους, σὲ συνδιασμὸ ὅμως μὲ τὶς ὑπερβολὲς στὴ θερμοκρασία, στὴν τροφὴ καὶ στὸ ψύχος[449].

Κατὰ τὸν Ἀλκμαίωνα τὸν Κροτωνιάτη ἡ ὑγεία στηρίζεται στὴν ἰσορροπία τῶν ἀντίθετων δυνάμεων, δηλαδὴ τοῦ ὑγροῦ μὲ τὸ ξηρό, τοῦ ψυχροῦ μὲ τὸ θερμό, τοῦ πικροῦ μὲ τὸ γλυκὺ κ.ἀ., ἐνῶ ἡ ὑπερίσχυση μίας μόνο δύναμης εἶναι ἡ αἰτία τῶν ἀσθενειῶν, ἐπομένως ἡ ἐπικράτηση μίας μόνο δύναμης καταστρέφει καὶ τὴν ἴδια ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντίθετή της[450]. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, «καὶ νόσον συμπίπτειν ὡς μὲν ὑφ' οὗ διὰ πλῆθος τροφῆς ἢ ἔνδειαν, ὡς δ' ἐν οἷς ἢ αἷμα ἢ μύελον ἢ ἐγκέφαλον. ἐγγίνεσθαι δὲ τούτοις ποτὲ κἀκ τῶν ἔξωθεν αἰτιῶν, ὑδάτων ποιῶν ἢ χώρας ἢ κόπων ἢ ἀνάγκης ἢ τῶν τούτοις παραπλησίων. τὴν δὲ ὑγείαν τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν»[451]. Συνεπῶς, «εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἡ *ἰσονομία* τῶν δυνάμεων ἢ τῶν ποιοτήτων διασφαλίζει τὴν ὑγεία, ἐνῶ ἡ *μοναρχία* προκαλεῖ τὴν νόσον καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὅροι *ἰσονομια* – *μοναρχία* ἀνήκουν στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο φανερώνει τὴ συνάφεια ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ καὶ πολιτικῆς κοινότητας»[452].

---

449. Φιλόλαος, DK. A27· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 765: «Καὶ ταῦτα μὲν δὴ ἀρχὰς τῶν νόσων ὑποτίθεται, συνεργὰ δὲ ὑπερβολάς τε θερμοκρασίας, τρφῆς, καταψύξεως καὶ ἐνδείας <τούτων ἢ> τῶν τούτοις παραπλησίων».

450. Ἀλκμαίων, DK. B4· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 424: «Ἀλκμαίων τῆς μὲν ὑγείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων, ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκέος καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δ' ἐν αὐτοῖς μοναρχίαν νόσου ποιητικήν· φθοροποιὸν γὰρ ἑκατέρου μοναρχίαν»· Ἀνδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, σ. 105· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 74.

451. Ἀλκμαίων, DK. B4· πβ. H. Diels – W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Α', σ. 424: «Ἔτσι ἀποδίδεται ἡ αἰτία κάθε νόσου ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος σὲ ὑπερβολικὴ θερμότητα ἢ σὲ ὑπερβολικὸ ψύχος, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο σὲ ὑπερβολὴ ἢ ἔλλειψη τροφῆς, καὶ τελικὰ ἐντοπίζεται ἢ στὸ αἷμα ἢ στὸ νωτιαῖο μυελὸ ἢ στὸν ἐγκέφαλο· κάποτε εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλοῦνται σ' αὐτὰ ἀσθένειες ἀπὸ ἐξωτερικὲς αἰτίες, π.χ. ἀπὸ ὁρισμένη ποιότητα νεροῦ ἢ ἀπὸ μία περιοχὴ ἢ ἀπὸ κάματο ἢ ἀπὸ βασανισμὸ ἢ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες παρόμοιες μ' αὐτά. Ἡ ὑγεία ὅμως στηρίζεται στὴ σύμμετρη ἀνάμιξη τῶν ποιοτήτων».

452. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», σ. 61.

Μὲ τὴν ἐν λόγω θεωρητικὴ προσέγγιση συναρτᾶται ἄμεσα ἡ ἐξέχουσα σημασία ποὺ ἀπέδιδαν οἱ Πυθαγόρειοι στὸν τετραγωνικὸ ἀριθμὸ τέσσερα[453], «ὡς σύνθεμα δύο ἀντίθετων συνωρίδων δυνάμεων, ὁ ὁποῖος διαδραματίζει καθοριστικὸ ρόλο στὸν σχηματισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ δέκα, τῆς *τετρακτύος*, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν τεσσάρων πρώτων ἀριθμῶν, ἡ ὁποία συνιστᾶ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων[454], καὶ ἡ διαγνωστική – ἐμπειρικὴ ἐπισήμανση τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τῶν ἱπποκρατικῶν ἰατρῶν γιὰ τὴν παρουσία τῶν τεσσάρων χυμῶν στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό», δηλαδὴ τὸ *αἷμα*, τὸ *φλέγμα*, ἡ *μέλαινα* καὶ ἡ *ξανθὴ χολή*, «προβάλλονται ὡς συστατικοὶ χυμοὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος […] ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὰ τέσσερα ριζώματα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ: στὸν *ἀέρα* ἀντιστοιχεῖ τὸ *αἷμα*, στὸ *ὕδωρ* τὸ *φλέγμα*, στὸ *πῦρ* ἡ *ξανθὴ χολὴ* καὶ στὴ *Γῆ* ἡ *μέλαινα χολή*»[455].

---

453. Γιὰ τὴ θεωρία τῶν Ἀριθμῶν στὸ κοσμολογικὸ σύστημα τοῦ Πυθαγόρα βλ. ἐνδεικτ., Κ. Ζέγκελης, «Ποιὰ ἡ ἀληθὴς ἑρμηνεία τῆς κοσμογονικῆς θεωρίας τῶν ἀριθμῶν τοῦ Πυθαγόρα», *Πρακρικὰ τῆς Ἀκαδημίας ἀθηνῶν*, 8 (1933), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1933, σσ. 158-163· πβ. Μάρω Κ. Παπαθανασίου, «Ἡ πυθαγορικὴ διανόηση καὶ τὰ μαθηματικά», *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση*. Τόμος Γ'. 7 (1986), σσ. 15-26.

454. Χαράλαμπος Χ. Σπυρίδης, «Πυθαγόρειες ἀναλογικότητες (μεσότητες): Οἱ γεννήτορες τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς διαστηματικῆς», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 31 (1996-1997), Ἀθήνα, 1997, σ. 216: «Ὁ Πυθαγόρας καὶ οἱ Πυθαγόρειοι θεωροῦσαν πὼς ἡ ἁρμονία τῆς ψυχῆς, ἡ ἁρμονία τῶν ἤχων καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἁρμονία τοῦ σύμπαντος σχετίζεται μὲ τὸν τέλειο ἀριθμό, τὴν ἱερὴ τετρακτὺν (1+2+3+4=10), τῆς ὁποίας ἐνσαρκωτὲς εἶναι οἱ ἀριθμοὶ 1,2,3,4».

455. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», σσ. 61-62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ἡ ἐπενέργεια τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στὴ διαμόρφωση τῶν ἀνθρωπολογικῶν γνωρισμάτων

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ὁ ἱπποκρατικὸς ἰατρὸς θὰ ἐπιχειρήσει νὰ συγκρίνει τὴν Εὐρώπη μὲ τὴν Ἀσία μὲ στόχο νὰ ἀναδείξει τὸ πόσο διαφέρουν πνευματικὰ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικά τους χαρακτηριστικά[456]. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Λιβύη, «πολὺ γὰρ καλλίονα καὶ μείζονα πάντα γίγνεται» καὶ «ἥ τε χώρη τῆς χώρης ἡμερώτερη, καὶ τὰ ἤθεα τῶν ἀνθρώπων ἠπιώτερα καὶ εὐοργητότερα»[457]. Ἡ αἰτία εἶναι τὸ εὔκρατο κλίμα διότι «τοῦ ἡλίου ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολέων κέεται πρὸς τὴν ἠῶ», καθὼς καὶ «τοῦ τε ψυχροῦ πορρωτέρω»[458]. Ὁ συγγραφέας ἐπεξηγεῖ πὼς ἡ εὐδοκίμηση καὶ ἡ ἡμερότητα εἶναι χαρακτηριστικὰ χωρῶν ποὺ δὲν ἐπιβάλλεται βίαια ἕνα στοιχεῖο ἀλλὰ πρυτανεύει ἡ ἰσορροπία[459]. Ἂν καὶ δὲν ἐπικρατοῦν σὲ ὅλη τὴν Ἀσία οἱ ἴδιες συνθῆκες ἐμφανίζει ὁμοιομορφία καθὼς ὅλες ἐκεῖνες οἱ περιοχὲς εἶναι «εὐκαρπόταται», «εὐδενδρόταται» καὶ «εὐδιαστάται», ἀλλὰ καὶ τὰ ὕδατα, αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ὅσα πηγάζουν ἀπὸ τὴ γῆ[460].

---

456. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 12 [É. Littré, II, σ. 52]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 172-173: «Βούλομαι δὲ περὶ τῆς Ἀσίης καὶ τῆς Εὐρώπης δεῖξαι ὁκόσον διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐς τὰ πάντα καὶ περὶ τῶν ἐθνέων τῆς μορφῆς, ὅτι διαλλάσσει καῖ μηδὲν ἔοικεν ἀλλήλοισιν»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 56.

457. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 174-175: «Πράγματι, στὴν Ἀσία τὰ πάντα γεννιοῦνται πολὺ πιὸ ὄμορφα καὶ πολὺ πιὸ μεγάλα· ἡ μία περιοχὴ εἶναι πιὸ ἥμερη ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι πιὸ ἤπιοι καὶ πιὸ καλόκαρδοι».

458. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 12 [É. Littré, II, σσ. 52, 54]· *Αὐτόθι:* «Ἡ αἰτία γιὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι τὸ εὔκρατο κλίμα: ἡ Ἀσία βρίσκεται στὴν Ἀνατολή, στὴ μέση ἀκριβῶς ἀνάμεσα στὴ μιὰ (τὴ χειμερινὴ) καὶ τὴν ἄλλη (τὴ θερινὴ) ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, καὶ ἐπιπλέον σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ψυχρὲς περιοχές».

459. *Ὅ.π.*, σ. 54· *Αὐτόθι:* «Τὴν δὲ αὔξησιν καὶ ἡμερότητα παρέχει πλεῖστον ἁπάντων, ὁκόταν μηδὲν ᾖ ἐπικρατέον βιαίως, ἀλλὰ παντὸς ἰσομοιρίη δυναστεύῃ».

460. *Αὐτόθι·* πβ. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 174-177: «Ἔχει δὲ κατὰ τὴν Ἀσίην οὐ πανταχῆ ὁμοίως, ἀλλ' ὅση

Ὁπωσδήποτε σὲ μία τέτοια περιοχή, ποὺ δὲν παρουσιάζει ἀκρότητες ἀναφορικὰ μὲ τὰ καιρικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ πρυτανεύει ἡ μεσότητα[461], καθίσταται εὔλογο, τὰ ἀγαθὰ νὰ ἀφθονοῦν ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους[462], τὰ ζώα «τά τε ἐντρεφόμενα εὐθηνέειν εἰκός, καὶ μάλιστα τίκτειν τε πυκνότατα καὶ ἐκτρέφειν κάλλιστα»[463] καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι εὔρωστοι, εὐειδεῖς καὶ μὲ ἀλάχιστες διαφορὲς ὁ καθένας ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἐξωτερικά τους χαρακτηριστικά[464] γι᾽ αὐτὸ ὁ συγγραφέας παραλληλίζει τὴν ἐν λόγω χώρα μὲ τὴν ἄνοιξη «κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν μετριότητα τῶν ὡρέων»[465]. Σὲ τόσο εὐνοϊκὲς συνθῆκες ὅμως δὲν καθίσταται ἐφικτὸ «τὸ ἀνδρεῖον καὶ τὸ ταλαίπωρον καὶ τὸ ἔμπονον καὶ τὸ θυμοειδὲς» οὔτε ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἦρθαν γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση[466]. Ἡ ἡδονὴ βασιλεύει καὶ κατευθύνει τὰ πάντα, «διότι πολύμορφα γίνεται τὰ ἐν τοῖσι θηρίοισιν»[467].

Ἐν συνεχεία ἀσκεῖται μνεία στοὺς λαοὺς «περὶ τῶν ἐν δεξιῇ τοῦ ἡλίου τῶν ἀνατολέων τῶν θερινῶν μέχρι Μαιώτιδος λίμνης[468]»[469] οἱ

μὲν τῆς χώρης ἐν μέσῳ κέεται τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, αὕτη μὲν εὐκαρποτάτη ἐστὶ καὶ εὐδενδροτάτη καὶ εὐδιεστάτη, καὶ ὕδασι καλίστοισι κέχρηται τοῖσί τε οὐρανίοισι καὶ τοῖσιν ἐκτῆς γῆς».

461. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 176-177: «Πράγματι, ἡ περιοχὴ αὐτὴ οὔτε ἀπὸ τὴ ζέστη φλέγεται ὥστε νὰ στεγνώσει ἀπὸ τὴν ξηρασία καὶ τὴ λειψυδρία οὔτε ἀπὸ τὸ κρύο ὑποφέρει ἢ τὴν ὑπερβολικὴ ὑγρασία ποὺ φέρνουν οἱ πολλὲς βροχὲς καὶ τὰ χιόνια».

462. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τά τε ὡραῖα αὐτόθι πολλὰ εἰκὸς γίγνεσθαι, ὅσα τε ἀπὸ σπερμάτων, καὶ ὁκόσα αὐτὴ ἡ γῆ ἀναδιδοῖ φυτά, ὧν τοῖσι καρποῖσι χρέονται ἄνθρωποι, ἡμεροῦντες ἐξ ἀγρίων καὶ ἐς ἐπιτήδειον μεταφυτέοντες».

463. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

464. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Τούς τε ἀνθρώπους εὐτραφέας εἶναι, καὶ τὰ εἴδεα καλλίστους, καὶ μεγέθεα μεγίστους, καὶ ἥκιστα διαφόρους ἐς τά τε εἴδεα αὐτέων καὶ τὰ μεγέθεα»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 57.

465. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 12 [É. Littré, II, σ. 56]· *Αὐτόθι.*

466. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἡ ἀνδρεία ὅμως, ἡ ἀντοχὴ στὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς, ἡ ἐργατικότητα καὶ ἡ ὁρμητικότητα δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, οὔτε στοὺς ντόπιους κατοίκους οὔτε στοὺς ξένους ποὺ ἦρθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σσ. 56-57.

467. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* .

468. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, (σημ. 26): «Ἡ σημερινὴ Ἀζοφικὴ θάλασσα».

ὁποῖοι, συγκριτικὰ μὲ τοὺς προαναφερθέντες λαούς, παρουσιάζουν πολὺ μαγαλύτερες μεταξύ τους διαφορές. Ἡ αἰτία ἔγγυται «στὰς μεταβολὰς τῶν ὡρέων καὶ τῆς χώρης τὴν φύσιν», διότι ὅ, τι συμβαίνει μὲ τοὺς ἀνθρώπους, αὐτόθι γίνεται καὶ μὲ τὴ γῆ· στὰ μέρη ποὺ παρουσιάζονται μεγάλες καὶ συχνὲς κλιματικὲς ἀλλαγὲς ὁ τόπος εἶναι «ἀγριώτατος» καὶ «ἀναμαλώτατος»[470]. Τὰ μέρη ὅμως ποὺ ἡ διαδοχὴ τῶν ἐποχῶν δὲν ἐπιφέρει μεγάλες καιρικὲς μεταβολές εἶναι ὁμαλὰ ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου «εἰσὶ γὰρ φύσιες αἱ μὲν ὄρεσιν ἐοικυῖαι δενδρώδεσί τε καὶ ἐφύδροισι, αἱ δὲ λεπτοῖσί τε καὶ ἀνύδροισιν, αἱ δὲ λειμακεστέροισί τε καὶ ἑλώδεσιν, αἱ δὲ πεδίῳ τε καὶ ψιλῇ καὶ ξηρῇ γῇ»[471].

Ἐν συνεχεί ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σὲ ἀνατολικοὺς λαοὺς ποὺ ἔχουν μεγάλες διαφορὲς «ἢ φύσει ἢ νόμῳ»[472]. Πρῶτα κάνει μνεία στοὺς Μακροκέφαλους καθὼς «τούτων οὐκ ἔστιν ἄλλο ἔθνος ὁμοίας τὰς κεφαλὰς ἔχον οὐδέν»[473]. Ἀρχικά, ὑπαίτιος γιὰ τὸ ἐν λόγω χαρακτηριστικὸ ἦταν ἡ συνήθεια, «νῦν δὲ καὶ ἡ φύσις συμβάλλεται τῷ νόμῳ»[474]. Καθὼς σὲ ἐκείνη τὴ χώρα θεωροῦνταν σύμβολο ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς τὸ μακρὺ κεφάλι, χρησιμοποιοῦσαν

---

469. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 13 [É. Littré, II, σ. 56]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 178-179.

470. *Ὅ.π.*, σσ. 56, 58· *Αὐτόθι*: «Ἔχει δὲ καὶ κατὰ τὴν γῆν ὁμοίως ἅπερ καὶ κατὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ὅκου γὰρ αἱ ὥραι μεγίστασμεταβολὰς ποιέονται καὶ πυκνοτάτας, ἐκεῖ καὶ ἡ χώρη ἀγριωτάτη καὶ ἀνωμαλοτάτη ἐστίν».

471. *Ὅ.π.*, σ. 58· *Αὐτόθι*: «Ὑπάρχουν πράγματι ἰδιοσυγκρασίες ποὺ μοιάζουν μὲ βουνὰ γυμνὰ καὶ ἄνυδρα· ὑπάρχουν ἐπίσης ἰδιοσυγκρασίες ποὺ θυμίζουν περιοχὲς μὲ ἄφθονα λιβάδια καὶ ἕλη, καὶ ἄλλες ποὺ θυμίζουν πεδιάδα καὶ τόπο φαλακρὸ καὶ ξερὸ».

472. *Αὐτόθι*· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 224, 227: «Καὶ ὁκόσα μὲν ὀλίγον διαφέρει τῶν ἐθνέων παραλείψω, ὁκόσα δὲ μεγάλα ἢ φύσει ἢ νόμῳ, ἐρέω περὶ αὐτῶν ὡς ἔχει».

473. *Αὐτόθι* · *ὅ.π.*, σσ. 224, 226-227.

474. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 14 [É. Littré, II, σσ. 58, 60]· *Αὐτόθι*: «Δὲν ὑπάρχει ἄλλος λαὸς μὲ κεφάλια σὰν τὰ δικά τους. Στὴν ἀρχὴ βέβαια ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ μῆκος τῆς κεφαλῆς τους ἦταν ἡ συνήθεια ποὺ εἶχαν, σήμερα ὅμως ἔρχεται νὰ βοηθήσει τὴ συνήθεια καὶ ἡ φύση».

διάφορες τεχνικὲς στὰ βρέφη μὲ σκοπὸ νὰ μεγαλώσει σὲ μῆκος[475] ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο «νῦν δὲ ὁμοίως οὐκέτι γίνονται ᾗ πρότερον· ὁ γὰρ νόμος οὐκέτι ἰσχύει διὰ τὴν ὁμιλίην τῶν ἀνθρώπων»[476].

Ἕνας ἄλλος λαὸς ἄξιος ἀναφορᾶς εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τοῦ Φάση, διότι ὁ ἐν λόγω τόπος εἶναι «ἑλώδης», «θερμός», «ὑδάτεινος» καὶ «δασώδης» μὲ πολλὲς καὶ ραγδαῖες βροχὲς νὰ πέφτουν ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους[477]. Τὰ ὕδατα εἶναι θερμὰ καὶ στάσιμα «πίνουσιν ὑπό τε τοῦ ἡλίου σηπόμενα καὶ ὑπὸ τῶν ὄμβρων ἐπαυξόμενα»[478], ἐνῶ οἱ καρποὶ δὲν ὡριμάζουν καὶ εἶναι μαλακοὶ ἕνεκα τῆς μεγάλης ποσότητος νεροῦ[479]. Ἐξαιτίας τῶν μνημονευθέντων κλιματικῶν συνθηκῶν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τοῦ Φάση παρουσιάζουν ὁρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου «τά τε γὰρ μεγέθεα μεγάλοι, τὰ πάχεα δ' ὑπερπάχητες· ἄρθρον τε κατάδηλον οὐδέν, οὐδὲ φλέψ· τήν τε χροιὴν ὠχρὴν ἔχουσιν, ὥσπερ ὑπὸ ἰκτέρου ἐχόμενοι»[480]. Καθὼς ὁ ἀέρας ποὺ ἀναπνέουν δὲν εἶναι διαυγής, ἀλλὰ ἔμπλεος ὑγρασίας, ἡ φωνὴ τοὺς εἶναι πολὺ βαριὰ καὶ γενικὰ σὲ αὐτὸ τὸν τόπο δὲν ὑπάρχουν ἔντονες κλιματικὲς μεταβολὲς καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ «εἶναι ἐλάχιστα πρόθυμοι γιὰ σωματικὲς ταλαιπωρίες»[481].

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας μεταξύ τους, ἔχουν καὶ ὁρισμένες ὁμοιότητες ὅπως ὅτι εἶναι

---

475. *Ὅ.π.*, σ. 58· *Αὐτόθι*: «Τὸ παιδίον ὁκόταν γένηται τάχιστα, τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἔτι ἁπαλὴν ἐοῦσαν μαλακοῦ ἐόντος ἀναπλάσσουσι τῇσι χερσὶ καὶ ἀναγκάζουσιν ἐς τὸ μῆκος αὔξεσθαι δεσμά τε προσφέροντες καὶ τεχνήματα ἐπιτήδεια, ὑφ' ὧν τὸ μὲν σφαιροειδὲς τῆς κεφαλῆς κακοῦται, τὸ δὲ μῆκος αὔξεται».
476. *Ὅ.π.*, σ. 60· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 226-227.
477. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 180-181.
478. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*
479. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* .
480. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 15 [É. Littré, II, σ. 62]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 182-183.
481. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* .

«ἄψυχοι» καὶ «ἄνανδροι»[482]. Μία ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ κάνει τοὺς ἀσιατικοὺς λαοῦς πιὸ ἀπὸλεμους καὶ μαλακούς, ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα, ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ φύλα εἶναι τὸ κλίμα ποὺ δὲν παρουσιάζει μεγάλες μεταβολές[483]. Ἕνεκα τούτου, «οὐ γίνονται ἐκπλήξιες τῆς γνώμης, οὔτε μετάστασις ἰσχυρὴ τοῦ σώματος, ἀφ' ὅντων εἰκὸς τὴν ὀργὴν ἀγριοῦσθαί τε, καὶ τοῦ ἀγνώμονος καὶ θυμοειδέος μετέχειν μᾶλλον ἢ ἐν τῷ αὐτέῳ αἰεὶ ἐόντα» διότι οἱ ἀλλαγὲς εἶναι ἐκεῖνες ποὺ διεγείρουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ τὴν διατηροῦν σὲ ἐγρήγορση[484]. Ἕνας δεύτερος λόγος εἶναι ἡ πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Ἀσία, καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου «τῆς γὰρ Ἀσίης τὰ πολλὰ βασιλεύεται»[485]. Ὁ συγγραφέας προβαίνει αὐθωρεὶ στὴν αἰτιολόγηση τῆς ἄποψής του καὶ ἐπάγεται πὼς οἱ ἄνθρωποι ποὺ βρίσκονται ὑπὸ δεσποτικὰ καθεστῶτα ὄχι μόνο ἀδιαφοροῦν πλήρως νὰ ἀσκηθοῦν στὴν τέχνη τοῦ πολέμου ἀλλὰ καταβάλλουν προσπάθειες νὰ μὴν φανεῖ ἡ πολεμικὴ τους ἱκανότητα[486]. Ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἐν λόγω κατάσταση εἶναι πὼς οἱ κάτοικοι πὸυ κυριαρχοῦνται ἀπὸ ἄλλους «ὁκόσα μὲν ἂν χρηστὰ καὶ ἀνδρεῖα ἐργάσωνται, οἱ δεσπόται ἀπ' αὐτέων αὔξονταί τε καὶ ἐκφύονται· τοὺς δὲ κινδύνους καὶ θανάτους αὐτοὶ καρποῦνται» καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀκόμη καὶ ἐὰν κάποιος διαπνέεται ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῆς

---

482. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

483. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Περὶ δὲ τῆς ἀθυμίης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνανδρείης, ὅτι ἀπολεμώτεροί τε εἰσι τῶν Εὐρωπαίων οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἤθεα αἱ ὧραι αἴτιαι μάλιστα, οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιεύμεναι οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσιαι».

484. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 16 [É. Littré, II, σ. 62, 64]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 184-185.

485. *Ὅ.π.*, σ. 64· *Αὐτόθι*.

486. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὅκου δὲ μὴ αὐτοὶ ἑωυτέων εἰσὶ καρτεροὶ ἄνθρωποι μηδὲ αὐτόνομοι, ἀλλὰ δεσπόζονται, οὐ περὶ τουτέου αὐτέοισιν ὁ λόγος ἐστίν, ὅκως τὰ πολέμια ἀσκήσωσιν, ἀλλ' ὅκως μὴ δόξωσι μάχιμοι εἶναι»· Παναγιώτης Ἰ. Κυριακόπουλος, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*, σ. 199.

ἀνδρείας καὶ τῆς γενναιότητας ἡ πολιτικὴ κατάσταση «διώχνει ἀπὸ τὴν ψυχή του τὴ διάθεση νὰ δείξει αὐτὲς τὶς ἀρετές[487].

Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ αυτὴ τὴν κατάσταση ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στοὺς Ἕλληνες ἢ στοὺς βαρβάρους τῆς Ἀσίας ποὺ δροῦν αὐτόνομα καὶ ὄχι σὲ κάποιον ἄλλον «καὶ ἑωυτέοισι ταλαιπωρεῦσιν, οὗτοι μαχιμώτατοί εἰσι πάντων»[488]. Ἡ ἀνδρεία τους ἔγγειται στὸ γεγονὸς πὼς τοὺς κινδύνους ποὺ ἀντιμετωπίζουν τοὺς ἀναλαμβάνουν γιὰ τοὺς ἴδιους καὶ ὄχι γιὰ κάποιον ἄρχοντα, ὅπως καὶ τὰ βραβεῖα γιὰ τὴν ἀνδρεῖα τους ἢ ἀντίθετα τὴν τιμωρία γιὰ τὴν δειλία τους[489]. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ὁ κάθε ἀσιατικὸς λαὸς παρουσιάζει διαφορές, ἀκόμη καὶ στῆν ἀνδρεῖα, οἱ ὁποῖες σχετίζονται σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ μὲ τὶς μεταβολὲς τοῦ κλίματος[490].

Μεταβαίνοντας στὴν Εὐρώπη, ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὸ σκυθικὸ φύλο ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερική τους ἐμφάνιση, τὸν τρόπο ζωῆς τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ κλίμα τῆς περιοχῆς. Οἱ Σκύθες παρουσιάζουν ὁμοιότητες μεταξύ τους καὶ διαφέρουν κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους καθὼς βρίσκονται ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ κρύου[491]. Ὁ ἐν λόγω λαὸς καλεῖται Νομάδες, διότι «οὐκ ἔστιν οἰκήματα, ἀλλ' ἐν ἁμάξῃσιν οἰκεῦσιν» καὶ τρέφονται μὲ «κρέα ἑφθὰ» καὶ «γάλα ἵππων»[492]. Εἶναι ἐλάχιστα γόνιμη φυλὴ καὶ ὑπάρχουν στὸν τόπο τους λίγα καὶ μικρόσωμα ἄγρια ζῶα· αὐτὰ ὀφείλονται στὴν τοποθεσία,

---

487. *Αὐτόθι·* Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 186-187.

488. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὁκόσοι γὰρ ἐν τῇ Ἀσίῃ Ἕλληνες ἢ βάρβαροι μὴ δεσπόζονται, ἀλλ' αὐτόνομοί εἰσι καὶ ἑωυτέοισι ταλαιπωρεῦσιν, οὗτοι μαχιμώτατοί εἰσι πάντων».

489. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 16 [É. Littré, II, σσ. 64, 66]· *Αὐτόθι* .

490. *Ὅ.π.*, σ. 66· *Αὐτόθι*: «Εὑρήσεις δὲ καὶ τοὺς Ἀσιηνοὺς διαφέροντας αὐτοὺς ἑωυτέων, τοὺς μὲν βελτίονας, τοὺς δὲ φαυλοτέρους ἐόντας· τουτέων δὲ αἱ μεταβολαὶ αἴτιαι τῶν ὡρέων, ὥσπερ μοι εἴρηται ἐν τοῖσι προτέροισιν».

491. *Ὅ.π.*, σ. 68· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 230, 233: «Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν Σκυθέωντῆς μορφῆς, ὅτι αὐτοὶ ἑωυτοῖσιν ἐοίκασι καὶ οὐδαμῶς ἄλλοις, ὠυτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων, πλὴν ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ εἰσι βεβιασμένοι, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ».

492. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 230, 232-233.

καθώς, ἡ χώρα τους βρίσκεται «πολὺ ψηλὰ πρὸς τὸ βορρᾶ, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ Ριππαῖα ὄρη, ἀπὸ ὅπου φυσᾶ ὁ βοριάς»[493]. Ἄνεμοι ἀπὸ θερμὲς περιοχὲς σπάνια φυσοῦν πρὸς τὰ ἐκεῖ καὶ ὅταν γίνεται εἶναι ἀδύναμοι, «ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἄρκτων αἰεὶ πνέουσι πνεύματα ψυχρὰ ἀπὸ τε χιόνος καὶ κρυστάλλου καὶ ὑδάτων πολλῶν[494].

Ὁ συγκεκριμένος τόπος δὲν ὑφίσταται μεγάλες κλιματικὲς μεταβολές, καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «αἱ δὲ μεταβολαὶ τῶν ὡρέων οὔκ εἰσι μεγάλαι οὐδὲ ἰσχυραί, ἀλλ' ὁμοῖαι καὶ ὀλίγον μεταλλάσσουσαι»[495]. Αὐτὴ εἶναι καὶ μία ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ οἱ Σκύθες μοιάζουν μεταξύ τους, καθὼς οἱ ὑπόλοιπες ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν, ἐφόσον ὁ ἀέρας εἶναι «ὑγρὸς» καὶ «πυκνός», ἐνὼ τὰ ὕδατα πρὸς πόσιν προέρχονται ἀπὸ χιόνια καὶ πάγους[496]. Ὡς πρὸν τὸν χαρακτῆρα τους, εἶναι ἀρκετὰ εὐέξαπτοι ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία*[497]. Ἐπίσης ἀποφεύγουν κάθε εἴδους σωματικὴ κούραση διότι «οὐ γὰρ οἷόν τε τὸ σῶμα ταλαιπωρεῖσθαι οὐδὲ τὴν ψυχήν, ὅκου μεταβολαὶ μὴ γίνονται ἰσχυραί»[498]. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ποὺ μνημονεύσαμε, τὰ

---

493. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 19 [É. Littré, II, σ. 70]· *ὅ.π.*, σσ. 232, 235: «Τὰ μὲν ἐς τὴν δίαιταν αὐτῶν οὕτως ἔχει καὶ τοὺς νόμους· περὶ δὲ τῶν ὡρέωνκαὶ τῆς μορφῆς, ὅτι πολὺ ἀπήλλακται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὸ Σκυθικὸν γένος καὶ ἔοικεν αὐτὸ ἑωυτῷ ὥσπερ τὸ Αἰγύπτιον καὶ ἥκιστα πολύγονόν ἐστι, καὶ ἡ χώρη ἐλάχιστα θηρία τρέφει κατὰ μέγεθος καὶ πλῆθος».

494. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Οἱ ἄνεμοι ποὺ φυσοῦν ἀπὸ θερμὲς περιοχὲς σπάνια φτάνουν ὡς ἐκεῖ, καὶ τότε ἀδύναμοι· ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ βορρᾶ φυσοῦν συνεχῶς ἄνεμοι παγωμένοι ἀπὸ τὰ χιόνια, τοὺς πάγους καὶ τὰ πολλὰ νερά».

495. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 19 [É. Littré, II, σ. 72]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 234-235.

496. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* .

497. Πλάτων, *Πολιτεία*, 435e 1-7, 436a 1-3: «Ἆρ' οὖν ἡμῖν, ἦν δ' ἐγῶ, πολλὴ ἀνάγκη ὁμολογεῖν ὅτι γε τὰ αὐτὰ ἐν ἑκάστῳ ἔνεστιν ἡμῶν εἴδη τε καὶ ἤθη ἅπερ ἐν τῇ πόλει; Οὐ γὰρ που ἄλλοθεν ἐκεῖσε ἀφῖκται. γελοῖον γὰρ ἂν εἴη εἴ τις οἰηθείη τὸ θυμοειδὲς μὴ ἐκ τῶν ἰδιωτῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐγγεγονέναι, οἵ δὴ καὶ ἔχουσι ταύτην τὴν αἰτίαν, οἷον οἱ κατὰ Θράκην τε καὶ Σκυθικὴν καὶ σχεδὸν τι κατὰ τὸν ἄνω τόπον, ἢ τὸ φιλομαθές, ὃ δὴ τὸν παρ' ἡμῖν μάλιστ' ἂν τις αἰτιάσαιτο τόπον, ἢ τὸ φιλοχρήματον τὸ περὶ τούς τε Φοίνιας εἶναι καὶ τοὺς κατὰ Αἴγυπτον φαίη τις ἂν οὐχ ἥκιστα».

498. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 19 [É. Littré, II, σ. 72]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 234-235: «Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ οἱ Σκύθες μοιάζουν μεταξύ

σώματά τους εἶναι κατ᾽ ἀνάγκη ὑγρὰ καὶ πλαδαρά, χοντρὰ καὶ σαρκώδη, μὲ τὸ πεπτικό τους σύστημα νὰ εἶναι ἄκρως ὑγρὸ στὸ κάτω του μέρος ἕνεκα τοῦ κλίματος[499]. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅλοι παχύσαρκοι μὲ ἄτριχο δέρμα γι᾽ αὐτὸ μοιάζουν ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερική τους ἐμφάνιση διότι «τῶν ὡρέων παραπλησίων ἐουσέων φθοραὶ οὐκ ἐγγίνονται οὐδὲ κακώσιες ἐν τῇ τοῦ γόνου συμπήξει, ἢν μὴ τινος ἀνάγκη βιαίου τύχῃ ἢ νόσου».

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους, «εὑρήσεις κεκαυμένους τούς τε ὤμους καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς καρποὺς τῶν χειρῶν καὶ τὰ στήθεα καὶ τὰ ἰσχία καὶ τὴν ὀσφὺν δι᾽ ἄλλ᾽ οὐδὲν ἢ διὰ τὴν ὑγρότητα τῆς φύσιος καὶ τὴν μαλακίην»[500]. Πράγματι, καθὼς τὸ σῶμα τους εἶναι ὑγρὸ καὶ πλαδαρὸ ἀδυνατοῦν νὰ τεντώσουν τὸ τόξο οὔτε νὰ ρίξουν τὸ ἀκόντιο μὲ ὅλη τὴ δύναμη τοῦ ὤμου τους[501]. Ὅταν ὅμως κάνουν καυτηριασμοὺς ἡ πολλὴ ὑγρασία ξηραίνεται καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς ἀρθρώσεις καὶ «ἐντονώτερα μᾶλλον γίνεται καὶ τροφιμώτερα καὶ ἠρθρωμένα τὰ σώματα μᾶλλον»[502]. Ἄνθρωποι μὲ τέτοια χαρακτηροδομὴ δὲν εἶναι πολὺ γόνιμοι διότι οἱ ἄντρες καθὼς εἶναι ἔμπλεοι ὑγροῦ στοιχείου καὶ μὲ μαλακὴ καὶ ψυχρὴ τὴν κοιλιακή

τους· ἐκτὸς αὐτοῦ τρῶν τὴν ἴδια τροφὴ καὸ φοροῦν τὰ ἴδια ροῦχα χειμώνα καλοκαίρι, ὁ ἀέρας ποὺ ἀναπνέουν εἶναι ὑγρὸς καὶ πυκνός, τὰ νερὰ ποὺ πίνουν εἶναι ἀπὸ χιόνια καὶ πάγους· τέλος ἀποφεύγουν κάθε κούραση· γιατὶ σὲ μέρη ὅπου δὲν παρατηροῦνται βίαιες κλιματικὲς μεταβολές, τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπομένουν μὲ εὐχαρίστηση τὴν κούραση».

499. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

500. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 20 [É. Littré, II, σ. 74]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 234, 237: «Στοὺς περισσότερους Σκύθες, ὁπωσδήποτε σὲ ὅλους τοὺς Νομάδες, μπορεῖ κανεὶς νὰ κάμη τὴ διαπίστωση ὅτι ἔχουν τοὺς ὤμους τους, τοὺς βραχίονές τους, τοὺς καρποὺς τῶν χεριῶν τους, τὰ στήθη τους, τὴν ὀσφὺ καὶ τὰ ἰσχία τους κατάστικτα, ὄχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο ἀλλὰ ἀκριβῶς γιατὶ εἶναι ἄνθρωποι μὲ ὑγρὴ καὶ μαλθακὴ ἰδιοσυγκρασία».

501. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

502. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὅταν ὅμως κάνουν τοὺς διάφορους αὐτοὺς καυτηριασμούς, ξηραίνεται ἡ πολλὴ ὑγρασία καὶ φεύγει ἀπὸ τὶς ἀρθρώσεις τους, καὶ τότε τὸ σῶμα τους γίνεται ζωηρότερο, ὑγιέστερο καὶ πιὸ σφιχτοδεμένο».

τους χώρα, «ἀφ' ὅτων ἥκιστα εἰκὸς ἄνδρα οἷόν τε λαγνεύειν»[503]. Ἀκόμη μία αἰτία εἶναι ὁ συνεχὴς τρανταγμὸς τους ἀπὸ τὰ ἄλογα πού τους «ἀφαιρεῖ τὴ δύναμη γιὰ συνουσία»[504]. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς γυναῖκες, ὁ λόγος ποὺ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γόνιμες ἔγγειται στὸ γεγονὸς πὼς τὸ σῶμα τους εἶναι παχὺ καὶ ὑγρὸ καὶ γι' αὐτὸ «οὐ γὰρ δύνανται ἔτι συναρπάζειν αἱ μῆτραι τὸν γόνον»[505]. Ὁ συγγραφέας γιὰ νὰ παγιώσει τὴν ἄποψή του πὼς ὁ σκυθικὸς λαὸς δὲν εἶναι πολὺ γόνιμος, ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη του τὶς σκλάβες οἱ ὁποῖες εἶναι πολὺ γόνιμες διότι ἕνεκα τῆς χειρωνακτικῆς τους ἐργασίας τὸ σῶμα τους διατηρεῖται πάντοτε ἰσχνό[506].

Στὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* σημειώνεται πὼς μία μερίδα τῶν ἀντρῶν τοῦ σκυθικοῦ λαοῦ εἶναι «εὐνουχίαι», «γυναικεία ἐργάζονται» ἀλλὰ καὶ «ὡς αἱ γυναῖκες διαιτεῦνται διαλέγονταί τε ὁμοίως» καὶ ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἄντρες Ἀναριεῖς[507]. Οἱ κάτοικοι ἀποδίδουν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐν λόγω συμπεριφορὰ σὲ κάποια θεότητα καὶ δείχνουν σεβασμὸ στὸ πρόσωπό τους ἀπὸ φόβο μὴν συμβεῖ καὶ σὲ αὐτούς[508]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τὴν δική του ἄποψη γιὰ ὅλες τὶς νόσους καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἐμοὶ δὲ καὶ αὐτῷ δοκεῖ ταῦτα τὰ πάθεα θεῖα εἶναι καὶ τἄλλα πάντα» διότι σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο δὲν ὑπάρχουν ἀρρώστιες πιὸ θεϊκὲς ἢ πιὸ ἀνθρώπινες ἀπὸ ἄλλες[509]. Ὅλες οἱ νόσοι εἶναι ἴδιες καθὼς

---

503. *Αὐτόθι·* Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 236-237.
504. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*
505. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 21 [É. Littré, II, σ. 76]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 236-237, 239.
506. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 236, 239: «Ὑπὸ τούτων τῶν ἀναγκέων οὐ πολύγονόν ἐστι τὸ γένος τὸ Σκυθικόν. μέγα δὲ τεκμήριον αἱ οἰκέτιδες ποιέουσιν· οὐ γὰρ φθάνουσι παρὰ ἄνδρα ἀφικνεύμεναι καὶ ἐν γαστρὶ ἴσχουσι διὰ τὴν ταλαιπωρίην καὶ ἰσχνότητα τῆς σαρκός».
507. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*
508. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Οἱ μὲν οὖν ἐπιχώριοι τὴν αἰτίην προστιθέασι θεῷ καὶ σέβονται τούτους τοὺς ἀνθρώπους καὶ προσκυνέουσι, δεδοικότες περὶ ἑωυτῶν ἕκαστοι».
509. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 22 [É. Littré, II, σσ. 76, 78]· *Αὐτόθι.*

καὶ θεϊκὲς καὶ κάθε μία ἔχει τὴν δική της αἰτία ἀλλὰ «οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίνεται»[510].

Ἐν συνεχεία ἀναζητᾶ τὴν γενεσιουργὸ αἰτία τῆς νόσου θεωρώντας πὼς σχετίζεται μὲ τὴν ἱππασία, διότι αὐτὴ προκαλεῖ «οἰδήματα στὶς ἀρθρώσεις, ἐπειδὴ τὰ πόδια κρέμονται συνεχῶς ἀπὸ τὰ ἄλογα»[511]. Ὅσοι ὑποτροπιάσουν, γίνονται χωλοὶ καὶ οἱ γοφοί τους εἶναι γεμάτοι πληγὲς καὶ γιὰ νὰ γιατρευτοῦν ἀπὸ τὴ νόσο σχίζουν πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά τους μία φλέβα καὶ ὅταν ἐκείνη πάψει νὰ αἱμοραγεῖ νιώθουν ἀδυναμία καὶ ἀποκοιμοῦνται καὶ ὅταν ξυπνήσουν κάποιοι εἶναι πλέον ὑγιεῖς καὶ ἄλλοι ὄχι[512]. Ὁ ἱπποκρατικὸς ἰατρὸς πιστεύει πὼς αὐτὴ ἡ θεραπευτικὴ μέθοδος εἶναι ποὺ καταστρέφει τὸ σπέρμα καὶ ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος «εἰσὶ γὰρ παρὰ τὰ ὦτα φλέβες, ἃς ἐὰν τις ἐπιτάμῃ, ἄγονοι γίνονται οἱ ἐπιτμηθέντες· ταύτας τοίνυν μοι δοκέουσι τὰς φλέβας ἐπιτάμνειν»[513]. Ἡ ἐν λόγω νόσος προσβάλλει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τοὺς οἰκονομικὰ εὔρωστους Σκύθες καὶ σὲ πολὺ μικρότερο ποσοστὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὰ κατώτερα κοινωνικὰ

---

510. Γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ Ἱπποκράτη πὼς καμία νόσος δὲν εἶναι πιὸ θεϊκὴ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες βλ. διεξοδικὰ Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νούσου*, [É. Littré, IV, σσ. 352-397· πβ. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἱερῆς νοῦσου*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, σσ. 351-395· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, σ. 232· Νικόλαος Χρόνης, «Ἡ ἐμπειρικὴ ἰατρικὴ καὶ ἡ διαμάχη περὶ τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΚΖ' (1979), Ἀθήνα, 1980, σ. 402. Γιὰ μία φιλολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου βλ. ἐνδεικτ., Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς, «Κριτικὰ καὶ ἑρμηνευτικά. Ἀριστοτελικὰ Β'. Ἱπποκρατικὰ Α'», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 11 (1969), Θεσσαλονίκη, σσ. 279-296· G. E. R. Lloyd, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*, σσ. 61-62· Ἰ. Π. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, σ. 115.

511. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 22 [É. Littré, II, σ. 78]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 238-239: «Καὶ τοῦτο τὸ πάθος ὥς μοι δοκεῖ γίνεσθαι φράσω. ὑπὸ τῆς ἱππασίης αὐτοὺς κέδματα λαμβάνει, ἅτε αἰεὶ κρεμαμένων ἀπὸ τῶν ἵππων τοῖσι ποσίν».

512. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ὁκόταν γὰρ ἄρχηται ἡ νοῦσος, ὄπισθεν τοῦ ὠτὸς ἑκατέρου φλέβα τάμνουσιν· ὁκόταν δὲ ἀπορρυῇ τὸ αἷμα, ὕπνος ὑπολαμβάνει ὑπὸ ἀσθενείης καὶ καθεύδουσιν· ἔπειτα ἀνεγείρονται, οἱ μὲν τινες ὑγιέες ἐόντες, οἱ δ' οὔ».

513. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἐγὼ λοιπὸν πιστεύω πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ θεραπευτικὴ ἀγωγὴ εἶναι ποὺ τοὺς καταστρέφει τελικὰ τοὺ σπέρμα. Ὑπάρχουν πράγματι δίπλα στὰ αὐτιὰ ὁρισμένες φλέβες ποὺ ἂν τὶς κόψης, ἀμέσως οἱ ἄντρες ποὺ ἔχουν ὑποστῆ αὐτὴν τὴν τομὴ γίνονται ἀνίκανοι· αὐτὲς πιστεύω πὼς εἶναι οἱ φλέβες ποὺ κοβουν».

στρώματα, διότι ὅσοι ἔχουν οἰκονομικὴ εὐμάρια κάνουν πολλὴ ἱππασία[514].

Ὁ συγγραφέας πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ὅτι ἡ προέλευση τῆς νόσου δὲν εἶναι περισσότερο θεϊκὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἀναφέρει πὼς ἐὰν συνέβαινε κάτι τέτοιο τότε δὲν θὰ προσέβαλε μία μόνο μερίδα των Σκυθῶν, τοὺς πιὸ πλούσιους, ἀλλὰ ὅλους ἄνευ κοινωνικῆς τάξεως ἢ τουλάχιστον ὅσους δὲν εἶναι πλούσιοι, «εἰ δὴ τιμώμενοι χαίρουσιν οἱ θεοὶ καὶ θαυμαζόμενοι ὑπ' ἀνθρώπων καὶ ἀντὶ τούτων χάριτας ἀποδιδόασιν»[515]. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ οἰκονομικὰ εὔρωστοι Σκύθες ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ προσφέρουν στοὺς θεοὺς μεγαλοπρεπεῖς θυσίες καὶ ἀφιερώματα σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ ἐκείνους ποῦ ἀνήκουν σὲ κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις[516]. Καθὼς ὅμως ἡ ἐν λόγω νόσος δὲν εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ θεϊκὴ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ἀλλὰ ὅλες ἀφείλονται σὲ μία γενεσιουργὸ αἰτία, καὶ αὐτὴ ἀποδίδεται στὴν πολλὴ ἱππασία ποὺ ἐπιδίδονταν οἱ Σκύθες, καθὼς «ὅκου ἱππάζονται μάλιστα καὶ πυκνότατα, ἐκεῖ πλεῖστοι ὑπὸ κεδμάτων καὶ ἰσχιάδων καὶ ποδαγριῶν ἁλίσκονται καὶ λαγνεύειν κάκιστοί εἰσι»[517]. Πράγματι, ὁ σκυθικὸς λαὸς προσβάλλεται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους γιὰ τοὺς λόγους ποὺ μνημονεύσαμε ἀλλὰ καὶ γιατὶ «ἀναξυρίδας ἔχουσιν αἰεὶ και εἰσιν ἐπὶ

---

514. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 22 [É. Littré, II, σσ. 78, 80]· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 238, 241: «Τοῦτο δὲ πάσχουσι Σκυθέων οἱ πλούσιοι, οὐχ οἱ κάκιστοι, ἀλλ' οἱ εὐγενέστατοι καὶ ἰσχὺν πλείστην κεκτημένοι, διὰ τὴν ἱππασίην, οἱ δὲ πένητες ἧσσον».

515. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Θὰ ἔπρεπε ὅμως, ἀφοῦ ἡ ἀρρώστια αὐτὴ εἶναι πιὸ θεϊκὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες, νὰ μὴν προσβάλλη μόνο τοὺς πιὸ ἀρχοντογεννημένους Σκύθες καὶ τοὺς πλουσιότερους, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ὅλους, περισσότερο μάλιστα αὐτοὺς ποὺ ἔχουν μικρὴ περιουσία, ἂν εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ θεοὶ χαίρονται ὅταν τιμοῦν καὶ τοὺς θαυμάζουν καὶ πὼς γι' αὐτὸ τοὺς πληρώνουν ὕστερα μὲ τὴν εὔνοιά τους».

516. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 22 [É. Littré, II, σ. 80]· *Αὐτόθι* .

517. *Αὐτόθι·* Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 240-241: «Πράγματι, ὅπου οἱ ἄνθρωποι κάνουν πολλὴ ἱππασία καὶ πολὺ συχνά, ἐκεῖ πάρα πολλοὶ προσβάλλονται ἀπὸ οἰδήματα στὶς ἀρθρώσεις, ἀπὸ ἰσχιαλγίες καὶ ποδάγρες καὶ εἶναι πολὺ κακοὶ ἐραστές».

τῶν ἵππων τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου, ὥστε μήτε χειρὶ ἅπτεσθαι τοῦ αἰδοίου ὑπὸ τε τοῦ ψύχεος καὶ τοῦ κόπου ἐπιλήθεσθαι τοῦ ἱμέρου καὶ τῆς μίξιος, καὶ μηδὲν παρακινεῖν πρότερον ἢ ἀνανδρωθῆναι»[518].

Καθὼς πραγματοποιήθηκε ἐκτενὴς μνεία γιὰ τὸν σκυθικὸ λαό, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἐν γένει στὰ εὐρωπαϊκὰ φύλα τὰ ὁποία παρουσιάζουν «διάφορον αὐτὸ ἑωυτῷ» καὶ ὅσον ἀφορᾶ «τὸ μέγεθος» ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς «τὰς μορφάς»[519]. Ἡ αἰτία ἔγγειται στὶς μεγάλες καὶ συχνὲς κλιματικὲς μεταβολές, διότι ὕστερα ἀπὸ ἕνα θερμὸ καλοκαίρι ἕπεται ἕνας κρύος χειμῶνας μὲ πολλὲς βροχὲς καὶ ἕπονται μακροχρόνιες ξηρασίες καὶ ἄνεμοι[520]. Ὅλες αὐτὲς οἱ συχνὲς μεταβολὲς ἐπηρεάζουν καὶ τὴ λειτουργία ἀναπαραγωγῆς «ἐν τῇ συμπήξει τοῦ γόνου», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάζονται διαφορὲς ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο ἄτομο ἀπὸ χειμῶνα σὲ καλοκαίρι[521]. Αὐτὲς εἶναι οἱ αἰτίες, κατὰ τὸν συγγραφέα, ποὺ οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ παρουσιάζουν μεγαλύτερες διαφορὲς μεταξύ τους ἀναφορικὰ μὲ τοὺς Ἀσιάτες[522]. Οἱ συχνὲς κλιματικὲς ἀλλαγὲς ἐπηρεάζουν καὶ τὴ συμπεριφορά, καθὼς τὸ «ἄγριον», τὸ «ἄμικτον» καὶ τὸ «θυμοειδὲς» γεννιοῦνται σὲ τέτοιες συνθῆκες καὶ «αἱ γὰρ ἐκπλήξεις πυκναὶ γινόμεναι τῆς γνώμης τὴν

---

518. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 22 [É. Littré, II, σσ. 80, 82]· *Αὐτόθι*: «Ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν πράγματι γιὰ τοὺς Σκύθες, καὶ εἶναι αὐτοὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ προσβάλλονται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ἀνικανότητα· αὐτὸ συμβαίνει καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποῦ ἀνέφερα ἀλλὰ καὶ γιατὶ φοροῦν πάντοτε βράκες καὶ εἶναι τὸν περισσότερο καιρὸ καβάλα στὰ ἄλογα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν πιάνουν καθόλου μὲ τὰ χέρια τὰ αἰδοῖα τους, ἐνῶ τὸ κρύο καὶ ἡ κούραση τοὺς ἀπομακρύνουν τελείως τὸ μυαλὸ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἕνωση μὲ τὸ ἄλλο φύλο· ἔτσι, μὴ φτάνοντας ποτὲ σὲ ὀργασμό, χάνουν στὸ τέλος τὸν ἀνδρισμό τους».

519. *Ό.π.*, σ. 82· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 240, 243.

520. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* : «Τὸ δὲ λοιπὸν γένος τὸ ἐν τῇ Εὐρώπῃ διάφορον αὐτὸ ἑωυτῷ ἐστι καὶ κατὰ τὸ μέγεθος καὶ κατὰ τὰς μορφὰς διὰ τὰς μεταλλαγὰς τῶν ὡρέων, ὅτι μεγάλαι γίνονται καὶ πυκναί, καὶ θάλπεά τε ἰσχυρὰ καὶ χειμῶνες καρτεροὶ καὶ ὄμβροι πολλοὶ καὶ αὖτοις αὐχμοὶ πολυχρόνιοι καὶ πνεύματα, ἐξ ὧν μεταβολαὶ καὶ παντοδαπαί»· Laurent Ayache, *Ὁ Ἱπποκράτης*, σ. 57.

521. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 23 [É. Littré, II, σ. 84]· *Αὐτόθι* : «Τούτων εἰκὸς αἰσθάνεσθαι καὶ τὴν γένεσιν ἐν τῇ συμπήξει τοῦ γόνου ἄλλοτε ἄλλην καὶ μὴ τῷ αὐτῷ τὴν αὐτὴν γίνεσθαι ἔν τε τῷ θέρει καὶ τῷ χειμῶνι μηδὲ ἐν ἐπομβρίῃ καὶ αὐχμῷ».

522. *Αὐτόθι· Αὐτόθι.*

ἀγριότητα ἀντιθέασι» καὶ συγχρόνως ἀφανίζονται οἱ ἀρετὲς τῆς πραότητας καὶ μειλιχιότητας[523]. Αὐτὴ εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης εἶναι περισσότερο ἀνδρείοι ἀπὸ αὐτοὺς τῆ Ἀσίας καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου «ἐν μὲν γὰρ τῷ αἰεὶ παραπλησίῳ αἱ ῥαθυμίαι ἔνεισιν, ἐν δὲ τῷ μεταβαλλομένῳ αἱ ταλαιπωρίαι τῷ σώματι καὶ τῇ ψυχῇ» καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «καὶ ἀπὸ μὲν ἡσυχίης καὶ ῥαθυμίης ἡ δειλίη αὔξεται, ἀπὸ δὲ τῆς ταλαιπωρίης καὶ τῶν πόνων αἱ ἀνδρείαι»[524].

Ένας ἀκόμη παράγοντας γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀπὸ τοὺς ἀσιατικοὺς λαοὺς εἶναι ἡ πολιτικὴ κατάσταση καθὼς οἱ πρῶτοι δὲν ζοῦν σὲ δεσποτικὰ καθεστῶτα ὅπως οἱ ἕτεροι. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἄνρωποι ποὺ βρίσκονται ὑπὸ τὴν ἐξουσία ἑνὸς ἄρχοντα εἶναι κατ' ἀνάγκην δειλοὶ καὶ «αἱ γὰρ ψυχαὶ δεδούλωνται καὶ οὐ βούλονται παρακινδυνεύειν ἑκόντες εἰκῇ ὑπὲρ ἀλλοτρίης δυνάμιος»[525]. Ἐν ἀντιθέσει, οἱ λαοὶ ποὺ δὲν κυβερνοῦνται ἀπὸ κανέναν ἀλλὰ ὁρίζουν οἱ ἴδιοι τὴ ζωή τους, εἶναι ἀνδρείοι καθὼς τοὺς κινδύνους ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψουν τοὺς ἀναλαμβάνουν γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους διότι «τὰ ἀριστεῖα τῆς νίκης αὐτοὶ φέρονται»[526].

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας ὑπάρχουν ἀνομοιομορφίες καὶ ἀνάμεσα στὰ εὐρωπαϊκὰ φῦλα, ὡς πρὸς τὸ «ἀνάστημα», τὴ «μορφὴ»

---

523. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Περὶ τε τῶν ἠθέων ωὐτὸς λόγος· το τε ἄγριον καὶ τὸ ἄμικτον καὶ τὸ θυμοειδὲς ἐν τῇ τοιαύτῃ φύσει ἐγγίνεται».

524. *Αὐτόθι·* Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 242-243: «Τὸ πάντοτε ἴδιο φέρνει τὴν ἀποχαύνωση, ἐνῶ ἡ ἀλλαγὴ δίνει στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ τὴ δύναμη νὰ ἀντέχη· καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἠρεμία καὶ τὴν νωχέλεια τρέφεται ἡ δειλία, ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ δουλειὰ καὶ τὸ μόχθο τρέφεται ἡ παληκαριὰ καὶ ὅλες οἱ ἀντρικὲς ἀρετές».

525. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 23 [É. Littré, II, σσ. 84, 86]· *Αὐτόθι*: «Πράγματι, ὅπου οἱ ἄνθρωποι βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἑνὸς ἀφέντη, ἀναγκαστικὰ εἶναι πολὺ δειλοὶ - μίλησα γι' αὐτὸ καὶ πρωτύτερα· γι' αὐτὸ οἱ ψυχές τους εἶναι εἶναι ψυχὲς δούλων, καὶ δὲν εἶναι καθόλου πρόθυμοι νὰ βάλουν σὲ κίνδυνο τὴ ζωή τους θελληματικὰ καὶ χωρὶς πολλὴ σκέψη, γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὴ δύναμη ἑνὸς ἄλλου».

526. *Ό.π.*, σ. 86· Δ. Λυπουρλῆς, *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 242, 245.

καὶ τὶς «ἰδιότητες ποὺ χαρακτηρίζουν ἕναν ἄνδρα», οἱ ὁποῖες ὀφείλονται στὶς κλιματικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ἐκάστοτε τοποθεσία[527]. Οἱ ἄνθρωποι λοιπόν ποὺ κατοικοῦν σὲ ὀρεινό, τραχύ, μὲ μαγάλο ὑψόμετρο καὶ εὔυδρο «καὶ αἱ μεταβολαὶ αὐτέοισι γίγνονται τῶν ὡρέων μέγα διάφοροι», εἶναι εὔλογο νὰ ἔχουν μεγάλα σώματα ποὺ ἀντέχουν στὶς κακουχίες καὶ νὰ εἶναι ἀνδρεῖοι καθὼς «καὶ το τα ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἱ τοιαῦται φύσιες οὐχ ἥκιστα ἔχουσιν»[528]. Ἀντίθετα, οἱ κάτοικοι τῶν κοιλάδων, ἐκεῖνοι ὅπου ζοῦν σὲ τόπους ὅπου οἱ ἄνεμοι ποὺ φυσοῦν εἶναι ὡς ἐπὶ τῶν πλείστων θερμοὶ παρὰ ψυχροί, τὸ νερὸ ποὺ καταναλώνουν ζεστό, δὲν γίνεται αὐτοὶ νὰ εἶναι ψηλοὶ καὶ εὐθυτενεῖς ἀλλὰ εὔσωμοι μὲ μαῦρα μαλλιά, σκούρα ἐπιδερμίδα καὶ ἡ χαραχτηροδομή τους προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ χολὴ παρὰ ἀπὸ τὸ φλέγμα[529]. Σὲ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἀνδρεία δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται ἐκ φύσεως, ὅπως στὸν λαὸ ποῦ μνημονεύσαμε, μπορεὶ ὅμως νὰ ὑπάρξει ἂν δημιουργηθοῦν οἱ κατάλληλες πολιτικὲς συνθῆκες[530]. Καὶ συνεχίζοντας τὴν ἀναφορὰ μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ἀνάλογα μὲ τὸ κλίμα τοῦ τόπου τους ο συγγραφέας συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «καὶ εἰ μὲν ποταμοὶ ἐνείησαν ἐν τῇ χώρῃ, οἵτινες ἐκ τῆς χώρης ἐξοχετεύουσι το τε στάσιμον καὶ τὸ

---

527. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 188-189: «Τὸ μὲν οὖν ὅλον καὶ τὸ ἅπαν οὕτως ἔχει περί τε τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίης. Ἔνεσι δὲ καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ φῦλα διάφορα ἕτερα ἑτέροισι καὶ τὰ μεγέθεα καὶ τὰς μορφὰς καὶ τὰς ἀνδρείας· τὰ δὲ διαλάσσοντα ταῦτά ἐστιν, ἃ καὶ ἐπὶ τῶν πρότερον εἴρηται».

528. *Αὐτόθι· Αὐτόθι* : «Ὁκόσοι μὲν χώρην ὀρεινήν τε οἰκέουσι καὶ τρηχείην καὶ ὑψηλὴν καὶ εὔυδρον, καὶ αἱ μεταβολαὶ αὐτέοισι γίγνονται τῶν ὡρέων μέγα διάφοροι, ἐνταῦθα εἰκὸς εἴδεα μεγάλα εἶναι, καὶ πρὸς τὸ ταλαίπωρον καὶ τὸ ἀνδρεῖον εὖ πεφυκότα· καὶ τὸ ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἱ τοιαῦται φύσιες οὐχ ἥκιστα ἔχουσιν».

529. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 24 [É. Littré, II, σσ. 86, 88]· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 188-191: «Ὁκόσοι δὲ κοῖλα χωρία καὶ λειμακώδεα καὶ πνιγηρὰ καὶ τῶν θερμῶν πνευμάτων πλέον μέρος μετέχουσιν ἢ τῶν ψυχρῶν, ὕδασί τε χρέονται θερμοῖσιν, οὗτοι δὲ μεγάλοι μὲν οὐν ἂν εἴησαν οὐδὲ κανονίαι, ἐς εὖρος δὲ πεφυκότες καὶ σαρκώδεες καὶ μελανότριχες, καὶ αὐτοὶ μέλανες μᾶλλον ἢ λευκότεροι, φλεγματίαι τε ἧσον ἢ χολώδεες».

530. *Ὅ.π.*, σ. 88· *ὅ.π.*, σσ. 190-191.

ὄμβριον, οὗτοι ἂν ὑγιηροί τε εἴησαν καὶ λαμπροί»[531], ἐνὼ ἂν δὲν ὑπάρχουν στὸν τόπο τους ποταμοὶ καὶ καταναλώνουν στάσιμα νερὰ ἀπὸ λίμνες καὶ ἕλη, «ἀνάγκη τὰ τοιαῦτα εἴδεα προγαστρότερα εἶναι καὶ σπληνώδεα»[532]. Ὅσοι ζοῦν ὑψήπεδα, ὅπου φυσοῦν ἄνεμοι καὶ ὑπάρχουν ἄφθονα ὕδατα, οἱ κάτοικοι εἶναι μεγαλόσωμοι καὶ μοιάζουν μεταξύ τους, ἀλλὰ ὁ χαρακτήρας τους εἶναι ἤπιος καὶ δὲν εἶναι τόσο ἀρρενωποί»[533]. Τέλος, ἐκεῖνοι ποῦ κατοικοῦν σὲ τόπο «λεπτό», «ἄνυδρο» καὶ «ψιλό», ὅπου «μεταβολῇσι τῶν ὡρέων οὐκ εὔκρητα», εἶναι φυσικὸ τὰ σωματά τους νὰ εἶναι «σκληρὰ» καὶ «ἔντονα», τὸ χρῶμα τους ξανθὸ παρὰ σκοῦρο, «καὶ τὰ ἤθεα καὶ τὰς ὀργὰς αὐθάδεάς τε καὶ ἰδιογνώμονας»[534].

Αὐτοὶ εἶναι λοιπὸν οἱ σπουδαιότεροι παράγοντες ποὺ διαφοροποιοῦν τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰδιοσυγκρασίας, «ἔπειτα δὲ καὶ ἡ χώρη ἐν ᾗ ἂν τις τρέφηται καὶ τὰ ὕδατα»[535]. Ὕστερα ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν παραγόντων ποὺ συντελοῦν στὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνθρώπων, ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο ποὺ κατοικοῦν, ὁ ἱπποκρατικὸς ἰατρὸς ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα πὼς πράγματι ὁ χαρακτῆρας καὶ ἡ σωματικὴ κατασκευὴ τοῦ κάθε

---

531. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Καὶ ἂν μὲν διασχίζουν τὸν τόπο τους ποτάμια ποὺ νὰ συμπαρασύρουν τὰ στάσιμα καὶ τὰ βρόχινα νερά, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι ὑγιεῖς καὶ μὲ λαμπερὴ ὄψη».

532. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Ἂν ὅμως δὲν ὑπάρχουν στὸν τόπο τους ποτάμια καὶ αὐτοὶ πίνουν στάσιμα νερὰ ἀπὸ λίμνες καὶ ἕλη, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποκτοῦν στὸ τέλος ἐξογκωμένο στομάχι καὶ πρησμένη σπλήνα».

533. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 24 [É. Littré, II, σ. 90]· *Αὐτόθι*: «Ὁκόσοι δὲ ὑψηλὴν οἰκέουσι χώρην καὶ λείην καὶ ἀνεμώδεα καὶ εὔυδρον, εἶεν ἂν εἴδεα μεγάλοι καὶ ἑωυτέοισι παραπλήσιοι· ἀνανδρότεραι δὲ καὶ ἡμερώτεραι τουτέων αἱ γνῶμαι».

534. *Αὐτόθι*· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 190-193: «Τέλος, ὅσοι ζοῦν σὲ τόπο λεπτό, ἄνυδρο καὶ φαλακρό, ὅπου τὸ κλίμα δὲν εἶναι εὔκρατο, εἶναι φυσικὸ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων νὰ εἶναι στὸν τόπο αὐτὸ στεγνὰ καὶ ρωμαλέα, τὸ χρῶματους μᾶλλον ξανθὸ παρὰ σκοῦρο, ἐνῶ στὸν χαρακτήρα καὶ στὰ φυσικά τους εἶναι ἄνθρωποι μὲ αὐτοπεποίθεση καὶ ἀνεξαρτησία γνώμης».

535. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 192-193: «Αὐτοὶ εἶναι λοιπὸν οἱ σπουδαιότεροι παράγοντες ποὺ διαφοροποιοῖν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἰσιοσυγκρασίας· ἀμέσως μετὰ ἔρχεται ὁ τόπος ὅπου ζεῖ κανεὶς καὶ μεγαλώνει, καθὼς καὶ τὰ νερά».

ἀνθρώπου ἀλληλεπιδρᾶ μὲ τὸν τόπο κατοικίας του, διότι «ὅκου μὲν ἡ γῆ πίειρα καὶ μαλακὴ καὶ εὔυδρος», μὲ τὶς πηγὲς τῶν ὕδάτων πολὺ κοντὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, «καὶ τῶν ὡρέων καλῶς κέεται», σὲ ἐκεῖνα τὰ μέρη οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀναπόφευκτα παχύσαρκοι, ὑγροί, χωρὶς καθόλου ἀντοχὴ «καὶ τὴν ψυχὴν κακοὶ ὡ ἐπὶ τὸ πουλύ»[536]. Εἶναι ἐπίσης ράθυμοι καὶ δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν οξύνειά τους[537] σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κατοικοῦν σὲ τόπους ποὺ δὲν ἔχουν βλάστηση, εἶναι ἄνυδροι καὶ δύσβατοι καὶ μὲ μεγάλες κλιματικὲς ἀλλαγές· ἐκεῖ οἱ κάτοικοι εἶναι «σκληροὶ τε καὶ ἰσχνοὶ καὶ διηρθρωμένοι καὶ ἐντόνους καὶ δασέας ἂν ἴδοις»[538]. Ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τους, διακρίνονται γιὰ τὴν αὐτοπεποίθεση καὶ τὴν ἀνεξαστησία τους καὶ «τοῦ τε ἀγρίου μᾶλλον μετέχοντας ἢ τοῦ ἡμέρου»[539]. Στὶς τέχνες, καὶ στὰ ἐπαγγέλματα εἶναι ἔξυπνοι καὶ εὔστροφοι ἀλλὰ καὶ πολεμοχαρεῖς. Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων μὲ τὶς μεγαλύτερες μεταξύ τους διαφορὲς καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου «ἀπὸ δὲ τουτέων τεκμαιρόμενος τὸ λοιπὰ ἐνθυμέεσθαι, καὶ οὐχ ἁμαρτήσῃ»[540].

---

536. Ἱπποκράτης, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 24 [É. Littré, II, σσ. 90, 92]· *Αὐτόθι*: «Εὔκολα, πράγματι, μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει τὴ διαπίστωση ὅτι στὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα ἑνὸς τόπου ἀντιστοιχεῖ κατὰ κανόνα καὶ ἡ σωματικὴ κατασκευὴ καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν κατοίκων του: ὅπου ἡ γῆ εἶναι παχιά, μαλακὴ καὶ μὲ ἄφθονα νερά, μὲ τὶς πηγὲς μάλιστα τῶν νερῶν πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (ὥστε τὰ νερὰ νὰ εἶναι ζεστὰ τὸ καλοκαῖρι καὶ κρῦα τὸ χειμώνα), καὶ μὲ εὐχάριστες κλιματικὲς συνθῆκες, ἐκεῖ καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι παχύσαρκοι –σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ νὰ μὴ διακρίνονται οἱ ἀρμοὶ τοῦ σωματός τους–, ὑγροί, χωρὶς καθόλου ἀντοχή, καὶ στὴν ψυχὴ δειλοὶ κατὰ κανόνα».

537. *Ὅ.π.*, σ. 92· Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 192-195: «Το τε ῥᾴθυμον καὶ τὸ ὑπνηρόν ἐστιν ἐν αὐτέοισιν ἰδεῖν· ἔς τε τὰς τέχνας παχέες καὶ οὐ λεπτοὶ οὐδ' ὀξέες».

538. *Αὐτόθι· ὅ.π.*, σσ. 194-195.

539. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Το τε ἐργατικὸν ἐνεὸν ἐν τῇ φύσει τῇ τοιαύτῃ καὶ τὸ ἄγρυπνον, τά τε ἤθεα καὶ τὰς ὀργὰς αὐθάδεας καὶ ἰδιογνώμονας, τοῦ τε ἀγρίου μᾶλλον μετέχοντας ἢ τοῦ ἡμέρου».

540. *Αὐτόθι· Αὐτόθι*: «Αὐτὲν εἶναι οἱ κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων ποὺ παρουσιάζουν τὶς μεγαλύτερες μεταξύ τους διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τῆς μορφῆς. Ἀπὸ αὐτὲς ξεκινώντας μπορεῖς νὰ ἐπεκτείνεις τὰ συμεράσματα καὶ τοὺς συλλογισμούς σου καὶ σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, καὶ δὲν πρόκειται νὰ κάνεις λάθος».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἰατρικῆς θεωρίας περὶ κλίματος: Ἀριστοτέλης, Γαληνός, Μοντεσκιὲ

Πολλοὶ δαινοητὲς ἀναζήτησαν τοὺς ὅρους συγκρότησης τοῦ ἄριστου πολιτεύματος καὶ τὴν ἰδεώδη πολιτεία καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιέρωσε δύο ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ἔργα τῶν *Πολιτικῶν* του «στὴν πραγμάτευση τοῦ ζητήματος τῆς ἀρίστης πολιτείας»[541]. Ἐπιδιώκει νὰ διευκρινήσει τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὸν «θεωρητικὸ» καὶ τὸν «πρακτικὸ» βίο. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Σταγειρίτης ἐγγράφει καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸν εὐδαίμονα βίο τὸ μέγεθος τῆς πόλης καὶ ἡ γεωγραφική της θέση, στοιχεῖα ποὺ ἐπηρεάζουν καθοριστικὰ τὴ χαρακτηροδομὴ τῶν πολιτῶν[542].

Στὴν ἴδια νοηματικὴ συνάφεια κυμαίνεται καὶ ὁ Σταγειρίτης καὶ ἐπάγεται πὼς οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ποὺ ζοῦν σὲ ψυχρὸ κλίμα «θυμοῦ μέν ἐστι πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελλεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα»[543]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ ἔθνη τῆς Ἀσίας καὶ ἐν γένει τῶν χωρῶν μὲ παρόμοιο κλίμα, δηλαδὴ χῶρες μὲ ξηρὸ ἢ ὑγρὸ ἢ θερμὸ

---

541. Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, «Ἄριστη πολιτεία καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων: Ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη», στό: Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος (ἐπιμ.), *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή*. Πρακτικὰ Ἕκτου Πανελλήνιου Συνεδρίου (Ἱερισσός, 19-21 Ὀκτωβρίου, 2001), Χαλκιδική, 2004, σ. 163.

542. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία καὶ Ρητορικὴ στὴν κλασικὴ σκέψη*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2018, σ. 258· πβ. Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, «Ἄριστη πολιτεία καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων: Ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη», σ. 164.

543. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1327b 24-28: «Διότι τὰ μὲν ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην ἔχουν μὲν ζωηρότατον τὸ θυμικόν, εἶναι ὅμως ὑποδεέστερα κατὰ τὸν νοῦν καὶ τὰς περὶ τὰς τέχνας δεξιότητας, διὸ καὶ ἐλεύθερα μᾶλλον διατελοῦν, ἄμοια ὅμως βίου πολιτικοῦ καὶ ἀνίκανα νὰ ἄρχουν γειτόνων».

κλίμα, «διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχήν, ἄθυμα δε, διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ»[544].

Τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων ὅμως καθὼς βρίσκεται στὴ μέση, μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, διαθέτει τὶς ἀρετὲς καὶ τῶν δύο, καθὼς καὶ «ἔνθυμον» καὶ «διανοητικὸν ἐστι» καὶ ἐπίσης, «ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας»[545]. Καὶ τὰ ἑλληνικὰ φῦλα ὅμως παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καθὼς κάποια ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ μόνο τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας ἐνῶ ἄλλα καὶ τῶν δύο[546]. Σύμφωνα μὲ τὸν Ross, «οἱ Ἕλληνες συνδυάζουν τὴν ὑψηλοφροσύνη τῶν βορείων φύλων μὲ τὶς νοητικὲς ἱκανότητες τῶν ἀνατολικῶν. Μόνο στοὺς Ἕλληνες ἡ ἐλευθερία συνδιάζεται μὲ τὴ χρηστὴ διακυβέρνηση, καὶ ἂν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ φύλα σχημάτιζαν ἕνα κράτος θὰ μποροῦσαν νὰ κυριαρχήσουν στὸν κόσμο» καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «ὁ καλύτερος δυνατὸς χαρακτῆρας γιὰ τοῦς πολίτες ἑνὸς κράτους εἶναι αὐτὸς ποῦ συνδυάζει τέλεια τὴν εὐφυΐα μὲ τὸ ὑψηλὸ φρόνημα»[547].

Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ εἰδοποιητικὰ γνωρίσματα καὶ τὴν ψυχοσύνθεση τῶν Ἑλλήνων, «οὔτε σοβινιστικὴ οὔτε ρατσιστικὴ βάση ἔχουν, καθὼς θεμελιώνονται σὲ μία θεωρία διάχυτη στὴν ἐποχή του, γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κλίμα καὶ στὶς ψυχικὲς ἰδιότητες τῶν

---

544. *Ὅ.π.*, 1327b 27-28: «Τὰ δὲ ἀνὰ τὴν Ἀσίαν ἔθνη καὶ ὀξύτατα κέκτηνται διανοίας καὶ ροπὴν πρὸς τὰς τεχνικὰς δεξιότητας, ἀλλ' ἄτονον ἔχουν τὸ θυμικόν, διὸ καὶ διατελοῦν ὑπὸ δεσπότας καὶ δουλικὸν διάγουν βίον».

545. *Ὅ.π.*, 1327b 28-32: «Τὸ Ἑλληνικὸν ὅμως γένος, ὅπως ἔχει μεσάζουσαν μεταξὺ τούτων γεωγραφικὴν θέσιν, οὕτω καὶ ἀμφοτέρων τὰς ἀρετὰς κέκτηται· διότι καὶ θυμικὸν ἔντονον καὶ ὀξεῖαν τὴν διάνοιαν ἔχει, διὸ ἀκριβῶς καὶ ἐλεύθερον διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτεύεται και, ἐὰν ἐτύγχανεν ἑνιαίου πολιτικοῦ βίου, ἠδύνατο παντός τοῦ ἀνθρωπίνου γένους νὰ ἄρχῃ».

546. *Ὅ.π.*, 1327b 33-35: «Τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα· τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δὲ εὖ κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις ταύτας».

547. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*. Μετάφρ., Μαριλίζα Μήτσου. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2015, σ. 380.

ἀνθρώπων»[548]. Ὁ φιλόσοφος δὲν ἀναφέρεται στοὺς Ἕλληνες ἐπειδὴ ἀνήκει καὶ ο ἴδιος στὸ ἑλληνικὸ γένος, ἀλλὰ ἐπειδὴ βρίσκονται στὸ μέσο τῶν δύο ἄκρων καὶ ἐπομένως ἔχουν τὶς ἀρετὲς καὶ τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν Ἀσιατῶν. Ἡ ἔννοια τῆς μεσότητας ἀποτελεῖ σημαντικὸ ὅρο στὸν φιλοσοφικό του στοχασμὸ ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει καὶ παραπάνω σὲ ἄλλη νοηματικὴ συνάφεια[549].

Παρὰ τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Ἀριστοτέλης, ἐὰν καὶ γιὸς ἰατροῦ, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει συγγράψει ἔργο ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἰατρική[550], «καίτοι τοῦ ἀποδίδεται μία τουλάχιστον πραγματεία, ἡ συνάφεια τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του μὲ τὴν ἰατρική –τὴν ὁποία προφανῶς γνώριζε καλά– εἶναι ἐμφανής, γιατὶ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ ὑπῆρχε στενὴ σχέση ἀναμεταξύ τους»[551]. Στὰ *Πολτικά* του ὁ συγγραφέας τους μνημονεύει τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἕνα ἔργο ποὺ ἐστιάζει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς ἐπιρροὲς καὶ ἀξιοποιεῖται μὲ ἐνδελεχὴ τρόπο ἀπὸ τὸν Σταγειρίτη σημαίνοντας τὶς πολιτικὲς διαστάσεις.

Μποροῦμε συνεπῶς νὰ συμπεράνουμε πὼς τὸ ἐν λόγω ἱπποκρατικὸ ἔργο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς πτυχές του ἔχει καὶ πολιτικὲς διαστάσεις, καθὼς ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὶς διαπιστώσεις τοῦ κειμένου σὲ σύγγραμμά του μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο. Δίχως ἄλλο τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* εἶναι ἕνα πολυδιάστατο καὶ πολυσήμαντο ἔργο, μὲ πολιτικές, ἠθικὲς καὶ

---

548. Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, «Ἄριστη πολιτεία καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων: Ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη», σ. 169.

549. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς μεσότητος στὴν πολιτικὴ κοινωνία σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη πβ. Βασίλειος Ἀ. Κύρκος, «Ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη ἡ δια τῶν μέσων», στό: Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος (ἐπιμ.), *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή*. Πρακτικὰ Ἕκτου Πανελλήνιου Συνεδρίου (Ἰερισσός, 19-21 Ὀκτωβρίου, 2001), Χαλκιδική, 2004, σσ. 209-217.

550. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης στὰ ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη πβ. Μυρτῶ Δραγώνα – Μονάχου, «Ὁ ρόλος τῆς ἰατρικῆς στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 46 (2016), Ἀθήνα, σσ. 52-82.

551. *Ὁ.π.*, σ. 53.

φυσικὰ ἰατρικὲς ἐπισημάνσεις τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης διέγνωσε καὶ ἀξιοποίησε μὲ τὸν προσφιλέστερο τρόπο.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ ὁ σημαντικὸς φιλόσοφος καὶ ἰατρὸς[552] Γαληνὸς ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη, καθὼς τὸν μνημονεύει καὶ σχολιάζει τὶς θέσεις του σὲ ἀρκετὰ συγγράμματά του. Τὸ κεντρικὸ ἀξίωμα τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος κάθε περιοχῆς στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ στὸ ἔργο του *Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*[553]. Ἐκεῖ ἀναπτύσσοντας τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ πρέπει νὰ διαθέτει ἕνας ἄριστος γιατρὸς σημειώνει πώς, «χρὴ παντοίων αὐτόπτην γενέσθαι πόλεων, τῆς πρὸς μεσημβρίαν ἐστραμμένης καὶ τῆς πρὸς ἄρκτον καὶ τῆς πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα καὶ τῆς πρὸς δυσμάς, ἰδεῖν δὲ καὶ τὴν ἐν κοίλῳ κειμένην καὶ τὴν ἐφ' ὑψηλοῦ καὶ τὴν ἐπακτοῖς ὕδασι χρωμένην καὶ τὴν πηγαίοις καὶ τὴν ὀμβρίοις καὶ τὴν ἐκ λιμνῶν καὶ ποταμιῶν, ἀμελῆσαι δὲ καὶ μηδ' εἴ τις ψυχροῖς ἄγαν ὕδασι μηδ' αἴ τις θερμοῖς χρῆται μηδ' εἰ νιτρώδεσι μηδ' εἰ στυπτηριώδεσιν ἢ τισιν ἑτέροις τοιούτοις, ἰδεῖν δὲ καὶ ποταμῷ μεγάλῳ πρόσοικον πόλιν καὶ λίμνῃ καὶ ὄρει καὶ θαλάττῃ καὶ τἄλλα πάντα νοῆσαι τοι<αὗτα>, περὶ ὧν ἡμᾶς αὐτὸς ἐδίδαξεν»[554].

---

552. Ἀγγελικὴ Ἀγγέλη, «Ἠθικὲς ἐκφάνσεις τῆς ψυχοσωματικῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό», *Σύναψις*, 45 (2017), Τόμος 13, σ. 45.

553. Γαληνός, *Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Φιλολογικὴ Ὁμάδα Κάκτου. Ἀθήνα, Κάκτος, 2000.

554. *Ὅ.π.*, 58 17-19, 59 1-10: «Γιὰ νὰ κρίνει μὲ τὴν ἐμπειρία αὐτὰ ποὺ δίδαξε ἡ λογική, πρέπει νὰ ἐπισκεφτεῖ ἀπὸ κοντὰ πόλεις κάθε εἴδους, καὶ αὐτὲς ποὺ εἶναι στραμμένες στὸν νότο, στὸ βορά, στὴν ἀνατολὴ καὴ δύση, νὰ δεῖ καὶ αὐτὴν ποὺ βρίσκεται σὲ κοιλάδα καὶ αὐτὴν ποὺ χρησιμοποιεῖ μεταφερόμενο ἀπὸ ἀλλοῦ νερὸ ἢ νερὸ ἀπὸ πηγὴ ἢ τῆς βροχῆς ἢ ἀπὸ λίμνες καὶ ποτάμια, οὔτε νὰ ἀδιαφορήσει ἂν κάποια χρησιμοποιεῖ πολὺ ψυχρὸ ἢ θερμὸ νερὸ ἢ νερὸ μὲ νίτρο ἢ μὲστυπτηρία ἢ κάποιο ἄλλο παρόμοιο, ἀλλὰ νὰ δεῖ καὶ τὴν πόλη ποὺ βρίσκεται δίπλα σὲ μεγάλο ποτάμι, λίμνη, βουνὸ ἢ θάλασσα, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα παρόμοια νὰ ἐξετάσει, τὰ ὁποῖα ὁ Ἱπποκράτης μᾶς τὰ δίδαξε».

Τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος ὑπογραμμίζει ὁ Γαληνὸς καὶ στὸ ἔργο του *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*[555] ὅπου ἀναφέρει πὼς γιὰ νὰ προβεῖ ὁ ἰατρὸς σὲ κάποια ἐπέμβαση πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη του τὴν ἡλικία τοῦ ἀσθενοῦς, τὴν ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ τὴν περιοχή[556]. Ἐὰν λοιπὸν ὁ ἀσθενὴς εἶναι δυνατός, «ἀκμάζων τὴν ἡλικίαν», ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους εἶναι ἄνοιξη καὶ ἡ περιοχὴ εὔκρατη τότε, «οὐκ ἂν ἁμάρτοις, εἰ φλέβα τεμὼν κενώσαις τοῦ αἵματος ὅσον ἡ αἰτία κελεύει»[557]. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἐὰν ὁ ἀσθενὴς δὲν εἶναι ρωμαλέος, ἡ ἡλικία εἶναι εἴτε πολὺ μικρὴ εἴτε πολὺ μεγάλη, ἡ περιοχὴ πολὺ ψυχρή, ὅπως οι περιοχὲς τῆς Σκυθίας, ἢ μὲ πολὺ ζέστη, ὅπως αὐτὲς τῆς Αἰθιοπίας, καὶ ἡ ἐποχὴ ἀρκετὰ ψυχρὴ ἢ θερμή, «οὐκ ἂν τις ἔτι τολμήσειε φλέβα τεμεῖν»[558].

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ ἀρχαίους ἰατροὺς καὶ φιλοσόφους, ὁ Ἱπποκράτης ἐπηρέασε καὶ μεταγενέστερους διανοούμενους ὅπως τὸν Γάλλο στοχαστὴ Μοντεσκιέ, καθὼς ὑπῆρχαν ἐκδόσεις τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων καὶ τὴν ἐποχή του. Συγκεκριμένα, ὅσον ἀφορᾶ τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἔργο ποὺ ἐπηρέασε τὸν Γάλλο Διαφωτιστή, πιθανότατα χρησιμοποίησε εἴτε τὴν ἔκδοση του 1557, *Adriani Alemanni* comentarius in Hippocratis libros de aere, aquis et locis. Additus est textus graecus, cum latina. Paris, apud Aeg. Gorbinum»[559], του 1590, «*Lud. Septalii* in Librum Hippocratis de Aeribus, Aquis, Locis, Commentaria V. Appositus est Graccus Hippocratis contextus, ope antiquorum Exemplarium reslitutus et emendates, una cum noua ciusdem in Latinum versione. Colon., aere Ioh. Bapt. Ciotti[560], ἢ τοῦ ἔτους

---

555. Γαληνός, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις.* Εἰσαγ., Μετάφρ., Φιλολογικὴ Ὁμάδα Κάκτου. Ἀθήνα, Κάκτος, 2000.
556. *Ὅ.π.*, 71 9-12.
557. *Ὅ.π.*, 71 14-16: «[…] δὲ θὰ κάνεις σφάλμα, ἂν ἀνοίξεις τὴ φλέβα καὶ ἀποβάλεις τόσο αἷμα , ὅσο ἀπαιτεῖ ἡ αἰτία».
558. *Ὅ.π.*, 71 14-20, 72 1.
559. S. F. W. Hoffmann, *Bibliographisches Lexicon der Gesammten Literatur der Griechen*, Amsterdam, Verlag Adolf M. Hakkert, 1961, σ. 277.
560. *Αὐτόθι.*

1646, «Praelectiones in libros Hippocratis de aere, aquis et locis, auctore Jo. Martino. *Additus est textus graecus, cum versione latina*. Paris, apud Matth. et Pet. Guillemot»[561].

Στὸ ἔργο του *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*[562] ἀνακαλεῖ στὸ νοῦ μας τὴ θεωρία τοῦ κλίματος καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ ἐπιδρᾶ στὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων ὥστε καὶ οἱ νόμοι νὰ εἶναι ἐφάμιλλοι τῆς ἰδιοσυγκρασίας τους, καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἂν εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ χαρακτήρας τοῦ πνεύματος καὶ τὰ πάθη τῆς καρδιὰς διαφέρουν ἐξαιρετικὰ στὰ διάφορα κλίματα, τότε οἱ νόμοι πρέπει νὰ εἶναι σχετικοὶ καὶ πρὸς τη διαφορὰ αὐτῶν τῶν παθῶν καὶ πρὸς τὴ διαφορὰ αὐτῶν τῶν χαρακτήρων»[563]. Διαπιστώνει πὼς οἱ λαοὶ τῶν θερμῶν χωρῶν διακατέχονται ἀπὸ ἔντονο φόβο, ὅπως οἱ ἡλικιωμένοι, ἐν ἀντιθέσει μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ψυχρῶν περιοχῶν ποὺ εἶναι θαρραλέοι ὅπως οἱ νέοι[564]. Ἡ ἐξήγηση ποὺ δίδεται εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ Ἱπποκράτη, καθὼς καὶ ὁ Μοντεσκιὲ θεωρεῖ πὼς ἕνεκα τοῦ ψυχροῦ ἀέρα συρρικνώνονται οἱ ἄκρες τῶν ἐξωτερικῶν ἰνῶν τοῦ σώματος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξάνεται ἡ πίεσή τους καθὼς καὶ νὰ εὐνοεῖται ἡ ἐπιστοφὴ τοῦ αἵματος ἀπὸ τὰ ἄκρα στὴν καρδιά[565]. Ἀντιθέτως, ὁ θερμὸς ἀέρας «χαλαρώνει τὰ ἄκρα τῶν ἰνῶν καὶ τὰ ἐπιμηκύνει», συνεπῶς μειώνει τὴ δύναμη καὶ τὴν πίεσή τους[566].

Αὐτὸς εἶναι λοιπὸν ὁ λόγος ποὺ οἱ λαοὶ ποὺ ζοῦν σὲ ψυχρὰ κλίματα εἶναι πιὸ ρωμαλέοι. Σύμφωνα μὲ τὸν Γάλλο διανοητή, «ἡ δράση τῆς καρδιᾶς καὶ ἡ ἀντίδραση τῶν ἄκρων τῶν ἰνῶν γίνεται καλύτερα, τὰ ὑγρὰ

---

561. *Αὐτόθι.*

562. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*. Μετάφρ., Παναγιώτης Κονδύλης – Κωστῆς Παπαγιώργης. Ἀθήνα, Γνώση, 2006· πβ. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», στό: Γ. Δ. Ζιούτος (μετάφρ., ἐπιλογή), *Μοντεσκιέ. Ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Σύγχρονη Ἐποχή, 1993, σσ. 269-397.

563. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 375· πβ. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», σ. 349.

564. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 376· πβ. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», σ. 350.

565. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 375.

566. *Αὐτόθι.*

τοῦ σώματος βρίσκονται σὲ καλύτερη ἰσορροπία, τὸ αἷμα κατευθύνεται καλύτερα πρὸς τὴν καρδιά, καὶ ἀντίστοιχα ἡ καρδιὰ εἶναι πιὸ ἰσχυρή»[567]. Ὅπως παρατηροῦμε λοιπόν, ὁ Μοντεσκιὲ ἀναφέρει καὶ τοὺς χυμοὺς τοῦ σώματος, γιὰ τοὺς ὁποίους πραγματοποιεῖ ἐκτενὴ ἀναφορὰ ὁ Ἱπποκράτης καὶ στὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀλλὰ καὶ στὸ *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, ἀντικείμενου τοῦ ὁποῖου εἶναι οἱ τέσσερις χυμοὶ τοῦ σώματος.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν χαρακτηροδομὴ καὶ ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἑκάστοτε χώρας ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ κλίμα, διότι σύμφωνα μὲ τὸν Μοντεσκιέ, «ἡ πολιτικὴ δουλεία ἐξαρτάται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κλίματος ὅσο καὶ ἡ ἀστικὴ καὶ ἡ οἰκιακή»[568]. Ὡς παράδειγμα παρουσιάζει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας ποὺ δεσποτοκρατοῦνταν πάντα καὶ ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει «στὶς δεσποτικὲς χῶρες, ὅπου ὑπάρχει ἤδη ἡ πολιτικὴ δουλεία, ἡ ἀστικὴ δουλεία εἶναι πιὸ ἀνεκτὴ ἀπὸ ὅτι ἀλλοῦ. Ἐκεῖ ὁ καθένας ὀφείλει νὰ νιώθει ἱκανοποιημένος μὲ τὸ παραπάνω ἂν ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴ ζωή. Ἔτσι ἡ κατάσταση τοῦ δούλου διόλου δὲν εἶναι πιὸ φρικτὴ ἀπ' ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ ὑπηκόου»[569].

Ἀντίθετα, στοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης δὲν κυριάρχησε ποτὲ ἡ τυραννία ὅπως στοὺς ἀσιατικοὺς λαούς, διότι «ἡ κρατικὴ δύναμη πρέπει νὰ εἶναι πάνοτε δεσποτικὴ στὴν Ἀσία. Γιατὶ, ἂν ἡ δουλεία δὲν εἶταν ἄκρα, θὰ γινότανε ἄμεσα μία κατανομὴ ποὺ ἡ φύση τῆς χώρας δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ», ἐνῶ στὴν Εὐρώπη «ἡ φυσικὴ κατανομὴ τοῦ ἐδάφους σχηματίζει πολλὰ κράτη μέτριας ἔκτασης, ὅπου η κυβέρνηση τῶν νόμων δὲν εἶναι

---

567. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 376: «Αὐτὴ ἡ μεγαλύτερη δύναμη πρέπει νὰ ἔχει πολλὰ ἀποτελέσματα, γιὰ παράδειγμα, περισσότερη αὐτοπεποίθηση, δηλαδὴ περισσότερο θάρρος· μεγαλύτερη ἐπίγνωση τῆς οἰκείας ὑπεροχῆς, δηλαδὴ μικρότερη ἐπιθυμία γιὰ ἐκδίκηση· μεγαλύτερη αἴσθηση τῆς οἰκείας ἀσφάλειας, δηλαδὴ μεγαλύτερη παρρησία, λιγότερη φιλυποψία, πολιτικὴ καὶ δόλο».

568. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», σ. 359· πβ. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 375.

569. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 393: «Ἀλλὰ στὸ μοναρχικὸ πολίτευμα, ὅπου εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας νὰ μὴν ἐξευτελίζεται ἢ νὰ ταπεινώνεται ἡ ἀνθρώπινη φύση, δὲ χρειάζονταο δοῦλοι».

ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ διατήρηση τοῦ κράτους: ἀντίθετα, τῆς εἶναι τόσο εὐνοϊκή, ὥστε, χωρὶς νόμους, τὸ κράτος πέφτει στὴν παρακμὴ καὶ γίνεται κατώτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα»[570].

Ὅπως ὅμως ὁ ἱπποκρατικὸς συγγραφέας θεωρεῖ πὼς καὶ ἡ ποιότητα τοῦ ἐδάφους διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων, ἔτσι καὶ ὁ Μοντεσκιὲ πιστεύει πὼς τὸ ἔδαφος εὐθύνεται καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τῆς κάθε χώρας καθὼς, «στὶς εὔφορες χῶρες ἔχουμε τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς τὴν κυβέρνηση τοῦ ἑνός, καὶ τὴν κυβέρνηση τῶν πολλῶν στὶς ἄγονες χῶρες, πράγμα ποὺ ἐνίοτε ἀποτελεῖ ἀποζημίωση»[571]. Μάλιστα διαφορὲς παρουσιάζονται ἀκόμη καὶ σὲ περιοχὲς ποὺ δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «τὸ ἄγονο ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς καθιερώνει σ' αὐτὴ τὴ λαϊκὴ κυβέρνηση· καὶ τὸ εὔφορο ἔδαφος τῆς Σπάρτης τὴν ἀριστοκρατικὴ κυβέρνηση» καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «γιατί, στὰ χρόνια ἐκεῖνα, δὲν θέλανε καθόλου στὴν Ἑλλάδα τὴν κυβέρνηση τοῦ ἑνός: καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ κυβέρνηση ἔχει πιὸ πολὺ σχέση μὲ τὴ κυβέρνηση τοῦ ἑνός»[572]. Μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Μοντεσκιὲ ἂν καὶ δὲν κάνει ἄμμεση ἀναφορὰ στὸ ἐν λόγω ἱπποκρατικὸ ἔργο, ἡ ἐπιρροὴ ποὺ τοῦ ἔχει ἀσκήσει εἶναι μεγάλη, καθὼς ἡ ἀποψή του σχετικὰ μὲ τὸ κλίμα καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ αὐτὸ ἔχει στοὺς ἀνθρωπους εἶναι ἐφάμιλλο μὲ τὴ γνώμη τοῦ ἱπποκρατικοῦ συγγραφέα.

Ὁ Γάλλος στοχαστὴς καὶ ἐν γένει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τῆς περιόδου τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπηρέασαν καὶ Ἕλληνες στοχαστές, ὅπως τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ ποὺ στὴν πρώτη περίοδο τῆς πολιτικῆς του σκέψης[573]

---

570. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», σ. 359.
571. Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, σ. 440.
572. Μοντεσκιέ, «*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*», σ. 360.
573. Γιὰ τὶς πολιτικὲς περιόδους τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πβ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀ. Κοραῆ. Πρόταση ἑρμηνείας», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ* (29-30 Ἀπριλίου 1983),

τάχθηκε ὑπὲρ «τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ριζοσπαστισμὸ του Ἰακοβινισμοῦ»[574]. Καὶ ὁ Μοντεσκιὲ καὶ ὁ Κοραῆς εἶναι ἐμφανὲς πὼς ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, μὲ τὸν Χίο Διαφωτιστὴ νὰ προβαίνει καὶ σὲ ἔκδοση τοῦ ἐν λόγω συγγράμματος προκειμένου νὰ προασπίσει τὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους ποὺ κατέβαλε προσπάθειες νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό.

Ἀθήνα, 1984, σσ. 102-112· Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Στὴν τροχιὰ τῶν Ἰδεολόγων. Κοραῆς – Dauhou – Φουρναράκης», *Χιακὰ Χρονικὰ* 10 (1978), σσ. 36-68.

[574]. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀ. Κοραῆ. Πρόταση ἑρμηνείας», σ. 104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Ἀπηχήσεις τῆς ἱπποκρατικῆς θεωρίας στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ: ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἑρμηνεία στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς[575] εἶναι ἕνας στοχαστὴς ποὺ «σὲ ὅλα τὰ γραπτά του διακρίνει κανεὶς τὴν αἴσθηση καὶ τὴ συνείδηση τοῦ χρέους, ποὺ ἔχει ὁ πεπαιδευμένος αὐτὸς πρὸς τὸ ἔθνος του»[576]. Θεωροῦσε πὼς μὲ τὴν ἔκδοση τῶν κειμένων τῶν πιὸ ἀξιόλογων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ποὺ τιτλοφοροῦνται *Προλεγόμενα*[577], θὰ κατόρθωνε ὄχι μόνο τὴν «πνευματικὴ ἀνάπλαση τοῦ Γένους» ἀλλὰ καὶ τὴν «ψυχική του ἀνύψωση», τὴν ὁποία θεωροῦσε ἄκρως σημαντικὴ τὴ στιγμὴ ποὺ διεξάγεται ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐλευθερία[578]. Εἶχε τὴν πεποίθηση πὼς τὸ

---

575. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ βλ. ἐνδεικτ., Κ. Θ. Δημαρὰς (επιμ.), *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ., σσ. 27-33· Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*. Τόμος Α΄. Τεργέστη, Αὐστροουγγρικὸ Λόϋδ, 1889, σσ. 89-98· Ἀλέξανδρος Βέλιος (εἰσαγ.), Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἐπιστολὲς πρὸς τὸ Ἔθνος*. Ἐπιλ., Παρουσ., Ἀλέξανδρος Βέλιος. χ.τ., Ροές, 1998, σσ. 9-13· Χρίστος Π. Οἰκονόμου, *Ὁ Κοραῆς. Ὡς ἐθνικὸς παιδαγωγός*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, 1906, σσ. 9-16· Βασίλειος Στ. Καραγέωργος, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Εὐρώπη*, Ἀθήνα, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλου, 1984, σσ. 11-14· Μιχαὴλ Περάνθης, *Ὁ ἄλλος Κοραῆς*. Ἀθήνα, Στρατῆς Γ. Φιλιππότης, 1983, σσ. 9-11· Ἰωαν. Σωτ. Νοτάρη, *Ὁ πατριωτικὸς ἀγώνας τοῦ Κοραῆ πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση του 1821*, σσ. 8-9.

576. Βασίλειος Ἀ. Κύρκος, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκδότης φιλοσοφικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας*, Β΄ (2011), Ἰωάννινα, σ. 87· πβ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀ. Κοραῆ. Πρόταση ἑρμηνείας», σ. 102.

577. Βλ. καὶ τὴ συλλογικὴ ἔκδοση Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγρραφεῖς*, Τόμος Α΄· Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγρραφεῖς*. Τόμος Β΄. Προλ., Εμμ. Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988· Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγρραφεῖς*. Τόμος Γ΄. Προλ., Λουκία Δρούλια. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.

578. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα, 1965, σ. 374· πβ. Ἰωαν. Σωτ. Νοτάρη, *Ὁ πατριωτικὸς ἀγώνας του Κοραῆ πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη, Ἑταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1976, σ. 13· Ἄννα Κελεσίδου Γαλανοῦ, «Γλώσσα καὶ Ἐλευθερία στὸ ἔργο τοῦ Ἀδ. Κοραῆ», *Προεκτάσεις στὴν ἐκπαίδευση*, 15-16 (Μάρτιος-Αὔγουστος 1994), σ. 100· Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, «Ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ», στό: *Ἀριστοτέλης*. Πρακτικὰ Παγκόσμιου Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 7-14 Αὐγούστου, 1978). Τόμος Β΄. Ἀθήνα, 1981, σσ. 436-437· Βασίλειος Ἀ. Κύρκος, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκδότης φιλοσοφικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας», σσ. 89-90· Γεώργιος Χ. Κουμάκης, *Φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ παιδεία*, Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1998, σ. 260.

Ἔθνος ἔπρεπε νὰ γαλουγηθεῖ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία ἐὰν ἤθελε νὰ κατακτήσει τὴν ἐλευθερία του[579]. Ἕνεκα τούτου, ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἀρχαίων κειμένων συντελεῖται μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ λειτουργήσουν ἐπικουρικὰ στὴν πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν Ἑλλήνων, καθὼς σὲ μία ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἑλληνικὸ Γένος συνέτριψε τὰ «δεσμὰ τῆς ξένης καταδυναστεύσεως» καὶ βαίνει πρὸς πολιτικὴ ἀναγέννηση, εἶναι πλέον ἀναγκαῖο «νὰ καταστῇ ὥριμον πρὸς αὐτοκυρίαρχον διακυβέρνησιν»[580] σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Κοραῆ οἱ ὁποῖες ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα. Ἐπίσης, ἦταν εὔκολο νὰ διαπιστωθεῖ ἐκείνη την ἐποχή, πὼς ἡ πολύχρονη δουλεία εἶχε διαβρώσει τὴν ἑλληνικὴ ψυχή, καθὼς γιὰ πολλοὺς αἰῶνες εἶχε λησμονηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν ἡ πολιτικὴ ἀγωγή, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου.

Ἡ ὤθηση νὰ ἐκδοθοῦν ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων καθὼς καὶ νὰ ὑπομνηματισθοῦν μὲ πολυάριθμες σημειώσεις μὲ τὴν προσθήκη ἀρχαίων χωρίων συναρτάται στὴν ἐπιθυμία του Κοραῆ νὰ προσεκλύσει τὸ ἐνδιαφέρον ὁμογενῶν καὶ ξένων[581]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐπιλέγει συγγράμματα ποὺ νὰ ἀκτινοβολοῦν ἀκόμη στὸν 18ο αἰώνα καὶ νὰ ἐπιτελοῦν τὸν ἐθνεγερτικὸ σκοπὸ τοῦ Χίου Διαφωτιστή[582], ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ παρουσιάσει πνευματικὰ τεκμήρια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς του. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ

---

579. Ἰωαν. Σωτ. Νοτάρη, *Ὁ πατριωτικὸς ἀγώνας του Κοραῆ πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση του 1821*, σ. 12· πβ. Ρωξάνη Δημ. Ἀργυροπούλου, *Ἡ ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ καὶ ἠθικῆ θεωρία καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Ἀθήνα, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου *Ἀριστοτέλης*, 1981, σ. 444· πβ. Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, «Ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ», σσ. 436-437· Βασίλειος Α. Κύρκος, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ «Ὑγιὴς Φιλοσοφία»*, Ἀθήνα, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου, 1983), 1985, σ. 12.

580. Βασίλειος Ἀ. Κύρκος, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκδότης φιλοσοφικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας», σ. 92· πβ. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 374.

581. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 158.

582. Βασίλειος Ἀ. Κύρκος, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκδότης φιλοσοφικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας», σ. 95.

ἐπέλεξε νὰ ἐκδόσει εἶναι καὶ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*[583] ἀπὸ τὴν ἱπποκρατικὴ συλλογή, διότι τὸ ἐν λόγω ἔργο δὲν εἶναι ἀμιγῶς ἰατρικό, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφερθεῖ, ἀλλὰ διακρίνεται καὶ γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς καὶ πολιτικές του θέσεις, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπενέργεια τους στὸν πολιτικὸ στοχασμό. Ἐπομένως εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον κατάλληλα συγγράμματα, ὥστε νὰ ἀναδείξει τὴν ἑλληνικὴ διανόηση στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς Εὐρώπης.

Τὴν μεγάλη του ἐπιθυμία νὰ προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁμογενῶν καὶ τῶν ξένων ἀλλὰ καὶ συγχρόνως νὰ τοὺς καταστήσει σαφὲς πὼς τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀξιόλογο καὶ πρέπει νὰ γίνουν ἀρωγοὶ στὴν προσπάθεια ἀπελευθέρωσής τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό, γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ὅπου ὁ Χίος Διαφωτιστὴς ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἕνα γεγονὸς τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ συζητηθεῖ ἀρνητικὰ ἀπὸ τοὺς ξένους κύκλους. Σὲ ἐπιστολή του λοιπὸν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «[…] τὰς ἐντροπὰς καὶ τὰ αἴσχη τοῦ γένους πρέπει νὰ τὰς ἐξεύρῃ μόνον τὸ γένος. Ὡς τόσον παρεκάλεσα θερμῶς τὸν Bocage νὰ μὴν δημοσιεύσῃ τὴν εἴδησιν, διὰ νὰ μὴ πέσῃ εἰς τὸ στόμα κἀνενὸς φιλέλληνος, ὁποῖος εἶναι ὁ * ἐξεύρεις τίνα σὲ λέγω»[584].

Ἐπίσης, ἡ ἱπποκρατικὴ ἰατρικὴ καὶ τὰ συναφὴ ἔργα συνέχιζαν νὰ μελετῶνται καὶ νὰ ἐπηρεάζουν ἰατροὺς ἀλλὰ καὶ φιλοσόφους ἀνὰ τοὺς

---

583. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἱπποκράτους τὸ περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων. Δεύτερον ἐκδοθὲν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· ᾧ προστέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους*, Παρίσι, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, 1816.

584. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Β' (1799-1809). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας», 1966, σ. 175: «Προχθὲς ἦλθε πρός με ὁ Barbié du Bocage καὶ μ' ἔδειξε μίαν ἐπιστολὴν τοῦ Φιλιππίδου, ὅστις λέγει ρητῶς ὅτι ὁ Βενιαμὶν διδάσκαλος τῶν Κυδωνιῶν ἐξωρίσθη εἰς τὰ Μετέωρα, διὰ τὴν πολλήν του παρρησίαν καὶ τὴν διάθεσιν ἐκείνην τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποίαν σημαίνουσιν οὗτοι διὰ τοῦ «Esprit fort». Ἠγανάκτησα πολὺ καὶ δι' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, καὶ διότι ὁ Φιλιππίδης τὸ κάμνει γνωστὸν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους, χωρὶς νὰ συλλογισθῇ τὸ *σοφοὶ δὲ συγκρίπτουσιν οἰκείας βλάβας*».

αἰῶνες καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμη λόγο ποὺ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς τὸ ἔτος 1800 ἐξέδωσε τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* σὲ γαλλικὴ μετάφραση μαζὶ μὲ Προλεγόμενα. Ἡ ἐν λόγω ἔκδοση «ἐκίνησεν ἀληθῆ κατάπληξιν μεταξὺ τῶν ἑλληνιστῶν διὰ τὰ σοφὰ Προλεγόμενα, τὴν ἀπαράμιλλον κριτικὴν ἐπεξεργασίαν μετὰ τελείας γνώσεως τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ τὴν ἑρμηνευτικὴν δύναμιν» καὶ τὸ 1810 βραβεύτηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ[585].

Μάλιστα γιὰ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀμοίφθηκε καὶ χρηματικῶς καὶ ὅπως γράφει σὲ φίλο του, «[…] ἀσυγχώρητον ἔκρινα νὰ μὴ σὲ κοινωνήσω πάραυτα τὴν ἀπροσδόκητον λοταρίαν, τὴν ὁποίαν μ' ἔπεμψεν ἡ τύχη, ἀμοιβὴν τῆς ἐκδόσεως καὶ μεταφράσεως τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων* κ.τ.λ. τοῦ Ἱπποκράτους»[586]. Ὅμως, ἐκφράζει τὴν ἀμφιβολία ἐὰν πρέπει νὰ ἐπικοινωνηθεῖ αὐτὴ ἡ εἴδηση, «ἐπειδὴ ἡ πλήρωσις τῆς ἀμοιβῆς μέλλει (μὲ λέγουν) νὰ γένῃ τὸν ἐρχόμενον Νοέμβριον πάνδημος ἀπὸ τὰς χεῖρας αὐτὰς τοῦ Αὐτοκράτορος, ἐπὶ θρόνου καθημένου καὶ περικυκλωμένου ἀπὸ ὅλους τοὺς αὐλικούς, ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιον ἀπ' ὅλας τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, ἀπὸ τοὺς διαφόρους πρέσβεις τῶν βασιλέων»[587].

Ὡστόσο, ἂν καὶ ἡ ἔκδοση αὐτὴ τιμήθηκε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κράτος ὁ Κοραῆς ἐκφράζει τὴν βαθειὰ πικρία του, διότι ὅπως ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται σὲ ἐπιστολή του στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, «τὸ περὶ ἐμοῦ ἄρθρον εἶναι διεξοδικὸν καὶ γέμον ἀπὸ ἐγκώμια τ ῆ ς σ ο φ ο λ ο γ ι ό τ η τ ό ς μ ο υ. Σχάζω καὶ γελῶ ἐντάμα. Ἂν ἦναι ἀληθῆ τὰ ἐγκώμια, διὰ τί μοῦ κλείουσι

585. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 151· πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 300: «Μέγα καὶ ἀπροσδόκητον εἰς τὸν πτωχὸν Κοραὴν ὑπῆρξεν εὐτύχημα ὅτε, μετὰ πάροδον δέκα ἐνιαυτῶν, ἡ ἑλληνογαλλικὴ τοῦ ἱπποκρατικοῦ συντάγματος ἔκδοσις συμπεριελήφθη εἰς τὰ βιβλία, ὅσα ἐκρίθησαν ἄξια τῶν δεκαετηρικῶν βραβείων».

586. Κ. Θ. Δημαρᾶς, (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Γ' (1810-1816). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1979, σ. 37.

587. *Αὐτόθι.*

τὴν εἴσοδον τοῦ Πανεπιστημίου, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, διὰ τί δὲν τὴν ἀνοίγουν παρὰ μὲ συνθήκην νὰ ἐξευτελισθῶ πρῶτον περιερχόμενος τοὺς οἴκους των καὶ δεόμενος ὡς ψωμοζήτης τὰς ψήφους των; Ὄχι ποτέ, μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι!»[588].

Τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιστολή, ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς ἀναφέρει ξανὰ τὸ ζήτημα τῆς καθηγεσίας σὲ γαλλικὸ πανεπιστήμιο, καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὸ College de France ὅπου ὁ καθηγητὴς Bosquillon, ἰατρὸς στὸ ἐπέγγελμα, ἀπεβίωσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πρέπει νὰ ἀναλάβει κάποιος ἄλλος τὴν ἕδρα του[589]. Ἀρχικὰ ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς προβαίνει σὲ μία παράθεση τῶν ἐνεργειῶν ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιηθοῦν ὥστε νὰ κριθεῖ ἐὰν θὰ ἀνατεθεῖ τελικὰ στὸν ὑποψήφιο ἡ θέση τοῦ καθηγητοῦ καὶ ὕστερα δικαιολογεῖ στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου τὴν ἀπόφασή του νὰ μὴν δεχθεῖ τὴν ἕδρα. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, «ἡ ἐκλογὴ τῆς καθέδρας γίνεται τὸν τρόπον τοῦτον: ὀνομάζουσιν ἕνα οἱ προφέσσορες (εἶναι 18) τοῦ σπουδαστηρίου, καὶ πέμπουσι τὄνομα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐὰν τοῦτο ἐγκρίνῃ τὴν ψῆφον τοῦ σπουδαστηρίου, προχειρίζεται προφέσσωρ ὁ ἀνομασθεὶς ἐπικυρούμενος ἀπὸ τὸ κράτος. Ἂν τὸ πανεπιστήμιον ψηφίσῃ ἄλλον, τότε ὁ Μινίστρος ἔχει τὴν ἐξουσίαν νὰ ἐκλέξῃ ἕνα τῶν δύο, ἃ καὶ νὰ διορίσῃ τρίτον ἄλλον»[590]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλύπτει πὼς ὁ Διοικητὴς τοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ ἔστειλε ἐπιστολὴ ὅπου, «προσκαλοῦσάν μὲ ἐκ μέρους τοῦ χοροῦ τῶν Προφεσσόρων νὰ δεχθῶ τὴν καθέδραν»[591].

---

588. Κ. Θ. Δημαρᾶς, (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Γ', σ. 38.

589. *Ὅ.π.*, σ. 362: «Ἀπέθανε πρὸ μικροῦ ὁ προφέσσωρ τοῦ Γαλλικοῦ σπουδαστηρίου (College de France) ἰατρός, ὀνομαζόμενος Bosquillon. Εἶναι ὁ «μελλαγαθίας» ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου σ' ἔστειλα τὴν ἔντυπον σημείωσιν τῶν πολλῶν ὅσων ἔμελλε νὰ τυπώσῃ συγγραμμάτων. Τριάκοντα σχεδὸν χρόνους, πρὸς 6000 fr. κατ' ἔτος, δὲν ἐξήγησεν ἄλλο εἰς τοὺς ἀκροατάς του παρὰ τοὺς *Ἀφορισμοὺς* καὶ τὸ *Προγνωστικὸν* τοῦ Ἱπποκράτους, ἔκαμε μίαν μόνην ἔκδοσιν καὶ μίαν μόνην μετάφρασιν μόνων τῶν *Ἀφορισμῶν*. Εἶναι ἀπίστευτοι τοιαῦται καταχρήσεις εἰς ἔθνη φωτισμένα· ἀλλ' ὅμως γίνονται».

590. *Αὐτόθι.*

591. *Αὐτόθι.*

Ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ ἴδιος τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐν λόγω θέσης δὲν ἦταν πολὺ δύσκολο καθὼς ἡ θεματολογία ἐκτεινόταν ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱπποκράτη στὰ ὁποῖα «νὰ ἐξηγήσω ἤμην καλός», ἐπάγεται ὁ ἴδιος, ἕως ἄλλους φιλοσόφους τῶν ὁποίων «ἔχω βοηθήματα ἐρκετὰ εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Γερμανῶν, καὶ ἐξαιρέτως τοῦ Tennemann καὶ Tiedemann»[592]. Συνεπὼς ἡ ἄρνησή του δὲν σχετίζεται μὲ τὴ θεματολογία τῆς διδασκαλίας καθὼς φαίνεται πὼς κατέχει καλὰ αὐτὴ τὴ θεματικὴ καὶ εἶναι σίγουρος γιὰ τὶς δυνατότητές του. Ὁδηγήθηκε στὴν ἄρνηση τῆς θέσης γιὰ τὸν λόγο ποὺ εἶχε μνημονεύσει καὶ τέσσερα χρόνια νωρίτερα καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἀλλὰ ἡ πρόσκλησις, φίλε μου δὲν ἦτο ἀρκετή· ἐχρειάζετο πρὸ τῆς ψηφοφορίας νὰ ὑπάγω εἰς ἐπίσκεψιν πρῶτον αὐτῶν τῶν προσκαλούντων, ἔπειτα τῶν τοῦ Πανεπιστημίου, νὰ ψωμοζητήσω τὰς ψήφους των» καὶ συνεχίζει σημειώνοντας «ὅλα ταῦτα, φίλε μου, τὰ ἐζύγισα, τὰ ἐστάθμησα, τὰ ἐκαμπάνισα, καὶ ἐσυμπέρανα ὅτι δι' ὀλίγας ἡμέρας, ὅσας ἔχω νὰ ζήσω, δὲν ἄξιζεν ὁ κόπος τῶν ἐπισκέψεων» καὶ καταλήγει, «οὔτε τὸ πρόσωπόν μου λοιπὸν ἴδαν, οὔτε τὴν καθέδραν μ' ἔδωκαν, οὔτε ἐγὼ λυποῦμαι τὴν ἀποτυχίαν της»[593].

Ἡ ἔκδοση λοιπὸν τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀπέσπασε διθυραμβικὲς κριτικὲς καὶ ἀπὸ τοὺς διανοούμενους τῆς τότε ἐποχῆς, καθὼς ὁ Γερμανὸς καθηγητῆς K. Pöhlmann εἶχε σημειώσει πὼς εἶναι «τὸ μόνον ὑπόμνημα, πρὸς ὃ ὀφείλει νὰ προστρέχῃ πᾶς ὁ βουλόμενος νὰ μελετήσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ Ἱπποκράτους»[594]. Οἱ Γερμανοὶ κριτικοὶ[595]

---

592. *Αὐτόθι.*

593. *Αὐτόθι.*

594. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 292-293: «Ἡ ὑπὸ τοῦ Κοραῆ ἔκδοσις καὶ ἑρμηνεία τοῦ «περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων» ἱπποκρατικοῦ συγγράμματος πλεονεκτεῖ κατὰ τοῦτο, ὅτι μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν οὐ μόνον δὲν ἀπηρχαιώθη, ἀλλ' εἶναι ἔτι καὶ νῦν ἀνυπέρβλητος – εἶναι, κατὰ τὸν γερμανὸν καθηγητὴν K. Pöhlmann (1879) τὸ μόνον ὑπόμνημα, πρὸς ὃ ὀφείλει νὰ προστρέχῃ πᾶς ὁ βουλόμενος νὰ μελετήσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ Ἱπποκράτους».

δημοσιέυσαν στὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ «ευμενεστάτας κρίσεις» γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ μὲ τὸν καθηγητὴ Ἴλβεργ νὰ ἐγκωμιάζει τὴν «θαυμαστὴν ὀξύνοιαν τοῦ κλεινοῦ Ἕλληνος», διότι διόρθωσε ἀρκετὰ χωρία καὶ «αἱ διορθώσεις αὐτοῦ ἀπεδείχθησαν ὀρθόταται διὰ τῆς ὕστερον γενομένης τῶν ἀντιγράφων παραθέσεως»[596]. Ἀλλὰ καὶ μεταγενέστεροι Γερμανοὶ φιλόλογοι «τὸν μνημόνευαν πολλὲς φορὲς εὐμενῶς», ὅπως ὁ Ulrich von Wilamovitz-Moellendorff[597].

Πλὴν τῶν Γερμανῶν καὶ Γάλλοι ἰατροὶ καὶ λόγιοι[598] ἀσκησαν καλὲς κριτικὲς γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ ὅπως ὁ Πινὲλ ποὺ ἐπάγεται πὼς εἶναι «ἔργον ἰατροῦ βαθύνου καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐγκρατεστάτου, τοῦ κ. Κοραῆ, οὗ ἡ μετριοφροσύνη ἀμιλλᾶται πρὸς τὴν σοφίαν»[599]. Καὶ ὁ Φραγκίσκος Θυρότος, καθηγητὴς φιλοσοφίας στὸ Collège de France, ὑπῆρξε «ὁ πιστότατος καὶ ποθεινότατος τῶν φίλων τοῦ Κοραῆ»[600] καὶ ἐκεῖνος ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ καλλούταν νὰ «ἐπιβλέψει, μετὰ τὸν δικό του θάνατο, τὴν ἔκδοση τῶν καταλοίπων του, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Φ. Φουρναράκη»[601].

---

595. Γιὰ τὴν πλήρη παράθεση τῶν ὀνομάτων τῶν Γερμανῶν κριτικῶν βλ. ἐνδεικτ., Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 292-297· πβ. Β. Μακρίδης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πρὸς τὸν Heinrich Karl Abraham Eichstädt», *Ὁ Ἐρανιστής*, 26 (2007), σσ. 224, 226: «Ὁ χῶρος τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ ἐν γένει τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀρχαιότητας ἦταν ἄλλωστε ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένος στὸν γερμανόφωνο χῶρο. Τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ καὶ τὰ ἔργα του ἦταν γνωστὰ ἐκεῖ ἀπὸ πολλὲς περιπτώσεις καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ἐπαινετικὸ τρόπο γιὰ τὸν ἴδιο, ἂν καὶ ὁ Κοραῆς εἶχε διαφωνίες σὲ πολλὰ θέματα μὲ Γερμανοὺς φιλολόγους».

596. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 296.

597. Β. Μακρίδης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πρὸς τὸν Heinrich Karl Abraham Eichstädt», σ. 226.

598. Γιὰ μία πλήρη ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τῶν Γάλλων διανοούμενων βλ. ἐνδεικτ., Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 297-300.

599. *Ὅ.π.*, σ. 297.

600. *Ὅ.π.*, σσ. 297-298.

601. Ἴκαρος Μαντούβαλος, «"Ὁ Μέγας Κοραῆς ἀπεβίωσε τὴν 6 Ἀπριλίου". Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Φίλιππου Φουρναράκη πρὸς τὸν Θωμᾶ Σπανιολάκη (1833)», *Ὁ Ἐρανιστής*, 27 (2009), σ. 155 (σημ. 25).

Ἀλλὰ καὶ ἰατροὶ ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση ὅπως ὁ ἰατρὸς Nöldeke ἀπὸ τὸ Ὀλδεμβοῦργο τῆς Βεστφαλίας ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Κοραῆ, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, μνημονεύει πὼς ὁ Nöldeke, «ἐγνώρισε τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τοῦ Ἱπποκράτους, καὶ τὸ ἔκρινεν αὐτὸς τῇ 13 καὶ 14 Μαρτίου εἰς δύο φύλλα διεξοδικῶς (τὰ ὁποῖα καὶ μὲ πέμπει) τῆς ἐφημερίδος ὀνομαζομένης *Jenaische Allgemeine Litteratur – Zeitung*»[602]. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἐστάλη ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς ἐξήγαγε τὸ συμπέρασμα πὼς πρόκειται γιὰ «ἄνδρα ἀγχινούστατον καὶ ἀστεῖον», ἐκτὸς ἀπὸ πολυμαθέστατο. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ τοῦ στείλει καὶ ἄλλα συγγράμματά του καὶ ὁρισμένα ἐξ' αὐτῶν τὸ *Ὑπόμνημα περὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος* καὶ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βεκκαρία, *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποινῶν*[603]. Τὴν πράξη του αὐτὴ δικαιολογεῖ καθώς, «ἐπειδὴ κατὰ δυστυχίαν ἔχομεν ἀνταγωνιστὰς πολιτισμοῦ τοὺς βαρβάρους τυράννους τῆς Ἑλλάδος, συμφέρει εἰς ἡμᾶς νὰ σαλπίζωμεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ὅτι σταδιοδρομοῦμεν»[604]. Γιὰ ἀκόμη μία φορὰ ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς προσπαθεῖ νὰ ἀνυψώσει τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων στὸ ἐξωτερικὸ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία ἡ ἐπιλογὴ τῶν συγγραμμάτων ποὺ προόριζε νὰ στείλει, διότι τὰ ἐν λόγω ἔργα προωθοῦσαν τὸν ἀγώνα τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους ποὺ μαχόταν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του.

Σὲ ἄλλη ἐπιστολή του, τρία χρόνια ἀργότερα, σχετικὰ μὲ τὸν ἰατρὸ Nöldeke καὶ τὴν σχέση ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ, ὁ Κοραῆς γράφει στὸν Ἀλὲξανδρο Βασιλείου πώς, «εἰς ἡμᾶς συμφέρει νὰ ἔχωμεν καὶ τινας συνηγόρους ἀπ' αὐτοὺς διὰ νὰ ἀντισηκόνωσι κἂν τὰς φλυαρίας τῶν ἐχθρῶν· ἐπειδὴ ἀφ' ἑαυτοῦ του ὁ ἄνθρωπος ἔδειξε διάθεσιν εὐμενῆ πρὸς

602. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἀλληλογραφία, Τόμος Β', σ. 280.
603. Beccaria, Cesare, *Περὶ Ἀδικημάτων καὶ Ποινῶν*. Μετάφρ., Προλεγ., Σημ., Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἀθήνα, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, χ.χ.
604. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Β', σ. 280.

τὸ γένος, ἐπρονόησα νὰ χάση παντάπασι τὴν μετὰ Γραικῶν ἀναστροφήν, ὅταν ἐγὼ δουπήσω»[605]. Διαφαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ σκοπὸς του Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ ἐπιτεύχθηκε καθὼς ὁ ἐν λόγω ἰατρὸς ἦταν θετικὰ προσκείμενος στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων πιθανότατα ὕστερα ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ του ἐστάλεισαν ἀπὸ τὸν Κοραῆ.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς εἶχε προκαλέσει θετικὲς ἐντυπώσεις καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἕνα ἀκόμη γεγονός, καθὼς ὁ Κοραῆς προβάλοντας ὁρισμένες παρατηρήσεις γιὰ ἔργα τοῦ Λυσία καὶ τοῦ Ἰσοκράτη ἕνας ἀκαδημαϊκὸς θεωρώντας ὀρθὲς τὶς ἐν λόγω παρατηρήσεις τοῦ δώρισε τὰ ἐν λόγω συγγράμματα καὶ μὲ τὴν παράθεση τοῦ κειμένου, «[…] σὲ ἔγραψα ἄλλοτε ὅτι ἕνας ἀκαδημαϊκὸς εἶχε μὲ στείλη δῶρον εἰς Μονπέλλιον τὰ συγγράμματα Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Λυσίου, διότι εἶχε κάμω μερικὰς ἐπικρίσεις εἰς αὐτὰ κατ' αὐτοῦ καὶ τὰς ὁποίας εὕρηκεν ὀρθάς. Αὐτὸς μὲ ἐδέχθη τα νῦν μὲ ἀνοικτὰς τὰς ἀγκάλας»[606]. Συνεπῶς, εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς πολλοὶ διανοούμενοι τῆς τότε ἐποχῆς ἐκτιμοῦσαν τὸν Χῖο Διαφωτιστή.

Τὸ περιεχόμενο τῶν Προλεγομένων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ γιὰ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* εἶναι πολυδιάστατο. Ὁ Χίος Διαφωτιστὴς ἀρχίζει μὲ μία εἰσαγωγὴ ὅπου ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνώστες του πὼς τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν δεύτερη ἔκδοση διότι, «τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τοῦ Ἱπποκράτους σύνταγμα ἐξέδωκα μὲ τὴν Γαλλικὴν μετάφρασιν, καὶ σημειώσεις διεξωδικάς, εἰς δύο τόμους, κατὰ τὸ 1800 ἔτος· καὶ τὴν ἔκδοσιν ἔκρινεν ἔπειτα (1810) τὸ Γαλλικὸν Πανεπιστήμιον ἀξίαν τοῦ προβληθέντος ἀπὸ τὸ Κράτος δεκαετηρικοῦ βραβείου. Τῶν ἐπιστημόνων ἀνδρῶν τούτων ἡ συγκαταβατικὴ κρίσις μὲ

---

605. *Ὅ.π.*, σ. 455.

606. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Α' (1774-1798). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας», 1964, σ. 109.

ὑποχρέωσε νὰ φροντίσω ὀρθωτέραν τῆς πρώτης, ἂν ἦτο δυνατόν, δευτέραν ἔκδοσιν»[607]. Στὴν ἐν λόγω ἔκδοση ὑπάρχει μόνο τὸ κείμενο μὲ τὴ μετάφραση «εἰς χάριν τῶν ὁμογενῶν νέων» ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη[608].

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς διορθώσεις ποὺ ἔγιναν σὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση σχετίζονται περισσότερο μὲ τοὺς Ἰωνισμοὺς καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ μὲ μεταφραστικὲς διορθώσεις καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «εἰς τὴν μέλλουσαν ἔκδοσιν τοῦ πονήματος, θέλω σαφέστερον ἐξηγήσειν τὰς αἰτίας τῶν μεταβολῶν»[609]. Τονίζει ἐπίσης πὼς σκοπὸς τῆς παρούσης ἐκδόσεως εἶναι ἡ βοήθεια τῶν ὁμογενῶν σπουδαστῶν καὶ γι' αὐτὸ θέλησε νὰ προβεῖ καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Νόμου τοῦ Ἱπποκράτους μὲ γαλλικὴ μετάφραση. Μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε πόσο σημαντικὸ θεωροῦσε τὸν Ἱπποκράτη ὁ Χῖος Διαφωτιστής, καθὼς ἀναφερόμενος στοὺς φοιτητὲς τῆς ἰατρικῆς σημειώνει πώς, «εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ Ἱπποκρατικοῦ Συντάγματος τούτου ἠθέλησα, Ὁμογενεῖς νέοι, ὅσοι εὑρίσκεσθαι ἀκόμη εἰς τὰ ἰατρικὰ σχολεῖα, νὰ βάλω τὄνομά σας, διὰ νὰ λάβω ἐκ τούτου ἀφορμήν, ὄχι νὰ σᾶς συμβουλεύσω […], ἀλλὰ νὰ σᾶς κοινωνήσω μεγάλου ἀνδρὸς καὶ ἰατροῦ συμβουλάς, τοῦ Ἱπποκράτους»[610].

Ἐν συνεχεία, μὲ ἀπεριόριστὸ θαυμασμὸ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀναφέρεται στὸν Ἱπποκράτη πώς, «ὄχι μόνον κατεστάθη πρῶτος εἰς τὴν ὁποίαν ἐπαγγέλλετο τέχνην», ἀλλὰ λάμπρυνε καὶ τὴν ἰατρικὴ μὲ τὴν ἀρετή του καὶ σὲ ἀυτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ μπορεῖ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ τὸν

---

607. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἱπποκράτους τὸ περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων. Δεύτερον ἐκδοθὲν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· ᾧ προστέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους*, στό: Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφείς*, Τόμος Β', σ. 323.
608. *Αὐτόθι.*
609. *Αὐτόθι*: «Πολὺ μέρος τῶν διορθώσεων τοῦ κειμένου εἶναι Ἰωνισμοί, τοὺς ὁποίους ἀμέλησα εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν· πλειότεραι εἶναι αἱ διορθώσεις τῆς μεταφράσεως».
610. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἱπποκράτους τὸ περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων. Δεύτερον ἐκδοθὲν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· ᾧ προστέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους*, στό: Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφείς*, Τόμος Β', σ. 324.

Σωκράτη[611]. Ὁ ἐγκωμιαστικὸς λόγος του προκύπτει ἀπὸ τὸν σκοπὸ ποὺ ἀσκοῦσε ὁ Ἱπποκράτης τὴν τέχνην του, ποὺ ἦταν ἡ ὠφέλεια τῶν ἀσθενῶν. Ἐν συνεχεία, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Κοραῆς πραγματοποιεῖ ἀναφορὰ στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς μιλώντας γιὰ τὸν «εὑρέτὴν τῆς ἰατρικῆς», Ἀσκληπιό, καὶ τὶς μεθόδους ἴασης οἱ ὁποῖες περιορίζονταν «εἰς ὀλίγας τινὰς ἐργασίας τῆς Χειρουργίας, καὶ ταύτας πολλὰ ἐλλειπεῖς καὶ παχυλάς»[612]. Ἐπίσης μνημονεύει τὰ Ἀσκληπιεῖα καὶ τὴν τοποθεσία αὐτῶν, σημειώνοντας πὼς κτίζονταν «εἰς τόπους φύσει ὑγιεινούς», καὶ μὲ τὴν ἀρωγὴ τῆς τοποθεσίας, τῆς διαίτας, τῆς γυμναστικῆς, τῆς μουσικῆς, τῶν θερμῶν λουτρῶν τῆς περιοχῆς, τῆς ἀλλαγῆς τοῦ κλίματος καὶ τῆς πρέπουσας φροντίδας, «ἀρκοῦσε νὰ δώσῃ τὴν ὑγείαν, εἰς ἐκείνους μάλιστα, ὅσων ἦτο πλέον ἡ ψυχὴ παρὰ τὸ σῶμα ἄῤῥωστος»[613]. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κοραῆ στὰ Ἀσκληπιεῖα, μποροῦμε νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα πόσο σημαντικὴ θεωροῦσε καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστής, ἐπανερχόμενος στὸν Ἱπποκράτη, μνημονεύει πὼς δὲν ἀρκέστηκε νὰ μείνει στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ ἀλλὰ «μὴ ἀρκούμενος εἰς τοὺς πίνακας τῆς πατρίδος του, περιῆλθε καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τὰ Ἀσκληπίεια, μὲ σκοπὸν νὰ ἐρευνήση καὶ τοῦς πίνακας ἐκείνων, καὶ ἀπὸ ζώσης φωνῆς νὰ μάθῃ τὰς παρατηρήσεις τῶν ἱερέων»[614]. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Ἱπποκράτης ἦταν μία προσωπικότητα ποὺ δὲν περιοριζόταν στὰ κεκτημένα, ἀλλὰ ἤθελε νὰ ἐνημερώνεται διαρκῶς σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστήμη του. Ὁ Κοραῆς συνεχίζοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία του ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ἱπποκράτη

611. *Ὅ.π.*, σ. 325: «Τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς τούτου ἡ ἀξία εἶναι, ὄχι μόνον ὅτι κατεστάθη πρῶτος εἰς τὴν ὁποίαν ἐπαγγέλλετο τέχνην, ἀλλὰ τὸ πλέον ὅτι καὶ ἐλάμπρυνε τὰ πρωτεῖα μὲ τῆς ἀρετῆς τὴν στολήν, ὁμοιάσας τὴν διαγωγὴν τὸν σύγχρονον αὐτοῦ Σωκράτην».
612. *Ὅ.π.*, σ. 327.
613. *Ὅ.π.*, σ. 329.
614. *Αὐτόθι.*

καὶ τὴν μεγάλη συμβολή του στὴν ἐπιστήμη τῆς ἰατρικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἰατρὸ τὸν χαρακτηρίζει καὶ φιλόσοφο καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ὡς φιλόσοφο, ἔβαλε τὴν τόσην ὕλην εἰς τάξιν· καί, ὡς φιλόσοφος ἅμα καὶ φιλάνθρωπος, ἐνόησεν ὅτι ἐνόσῳ ἡ τέχνη ἐκρατεῖτο μυστική, ἦτον ἀδύνατον νὰ τελειοποιηθεῖ, καὶ νὰ γένῃ ἀληθῶς ὠφέλιμος εἰς τοὺς ἀνθρώπους»[615].

Ἀπὸ τὸ ἐν λόγω ἀπόσπασμα γίνεται κατανοητό, ὅπως ἤδη ἔχουμε σημειώσει, πὼς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὰ ἐπαγγέλματα δὲν εἶχαν τὴν αὐτονομία τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Γιὰ νὰ εἶναι κάποιος ἄρτιος στὸ ἐπάγγελμα του ἦταν ἀναγακαῖο νὰ διαθέτει γνώσεις καὶ ἀπὸ ἄλλους τομείς, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἰατρῶν ποὺ πλὴν τῆς ἰατρικῆς τέχνης ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν φιλοσοφία, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντιμετωπίσουν συγκεκριμένες καταστάσεις. Πρέπει νὰ παρατηροῦν ἕνα σύνολο πραγμάτων ὥστε νὰ γνωρίζουν ἀπὸ τί προκαλεῖται ἡ κάθε ἀσθένεια καὶ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπέλθει ἴαση. Ἀλλὰ καὶ γεωγραφία πρέπει νὰ μελετᾶται, διότι σύμφωνα μὲ τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς ἑκάστοτε πόλης οἱ κάτοικοι προσβάλλονται ἀπὸ συγκεκριμένες ἀσθένειες καὶ ἡ ἀγωγὴ ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ εἶναι διαφορετική.

Ὁ συγγραφέας τῶν *Προλεγομένων* τοῦ συγγράματος *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερασπίσθεῖ τὸν Ἱπποκράτη σχετικὰ μὲ τὶς συκοφαντίες ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιογραφία του, πὼς πυρπόλησε τὸ Γραμματοφυλάκειο τῆς Κνίδου, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶχε καεῖ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ, χαρακτηρίζοντας ἕναν ἀπὸ τοὺς βιογράφους «λάλο» καὶ «ἄκριτο», «ὥστε νὰ ἱστορῇ πολλάκις καὶ τὰ εὐτελέστατα, ὄχι νὰ παραδράμῃ τοιαύτην πρᾶξιν»[616]. Παρατηροῦμε πὼς ὁ Κοραῆς ἔχει μελετήσει ὅλες τὶς πηγὲς ποὺ μνημονεύουν τὸν μεγάλο αὐτὸ

615. *Ό.π.*, σσ. 339-340.
616. *Ό.π.*, σ. 345.

γιατρὸ τῆς ἀρχαιότητος καθὼς ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, «μόνος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ὁ Πλίνιος, μάρτυρα φέρων τὸν Οὐάῤῥωνα, λέγει ἀληθῶς, ὅτι εἰς τὸ νησίον τῆς Κῶ ἐκάη, ὄχι Γραμματοφυλακεῖον, ἀλλ' αὐτὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὁ ναός»[617]. Ἐν κατακλείδι γιὰ τὸ ἐν λόγω ζήτημα, «ἂν ἀληθῶς ἐκάη ὁ ναὸς τῆς Κῶ, ἀφῆκεν ὁ Ἱπποκράτης τὴν πατρίδα του, ὄχι διότι ἔκαυσεν αὐτός, ἀλλ' ὅτι στερημένος, διὰ τὴν καῦσιν, καὶ ἀπὸ πίνακας καὶ ἀπ' ἀῤῥώστους, ἱκανοὺς νὰ δίδωσιν ὕλην εἰς τὰς παρατηρήσεις του, ἀκόλουθον ἦτο νὰ ὑπάγῃ εἰς τόπους ὅπου εὕρισκε τοιαύτην ὕλην· καὶ τοιοῦτοι ἦσαν τὰ Ἀσκληπιεῖα τῶν ἄλλων πόλεων, ἀληθινὰ νοσοκομεῖα, καθὼς τὸ Ἀσκληπίειον τῆς Κῶ, ἐπειδὴ ἔγεμαν πάντοτε ἀπὸ ἀῤῥώστους»[618].

Ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως ἤδη ἔχουμε τονίσει, πὼς ὁ Ἱπποκράτης ἦταν περιοδεύων ἰατρὸς καὶ δὲν περιορίστηκε μόνο στὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ ταξίδεψε καὶ σὲ ἄλλες χῶρες «μὲ σκοπὸν νὰ γνωρίσῃ αὐτοπτικῶς τὰ διάφορα κλίματα, τὰς φυσικὰς τῶν σωμάτων κράσεις, τὰς πολιτικὰς καταστάσεις, καὶ τὰς ἐκ τούτων γεννωμένας διαφόρους τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων διαθέσεις»[619]. Μέσα ἀπὸ τὴν παρατήρηση θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συγγράψει ἔργα, ὅπως τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ὥστε νὰ διαφωτίσει τοὺς μετέπειτα ἰατροὺς ἀναφορικὰ μὲ τὶς νόσους ποὺ ἐλλοχεύουν στὴν ἑκάστοτε πόλη καὶ χῶρα, τὴ χαρακτηροδομὴ τῶν κατοίκων, καθὼς καὶ τὴ θεραπεία καὶ τὴ δίαιτα ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ γιὰ νὰ ἐπέλθει ἡ ἴαση.

Ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς ἐγκωμιάζει τὸν Κῶο ἰατρὸ καὶ ἐπάγεται πώς, «τόσαύτην ἀρετὴν ἑνωμένη ἐλάμπρυνε τὸν Ἱπποκράτην εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας, ὥστε δὲν φαίνονται πλέον ὑπερβολαὶ τὰ ὁποῖα ἐπροσκόλλησαν εἰς τὄνομάτου ἐπίθετα, Μέγας, Θαυμάσιος, Ἱερώτατος, Θεῖος»[620].

---

617. *Ὅ.π.*, σ. 346.
618. *Ὅ.π.*, σ. 359.
619. *Αὐτόθι.*
620. *Ὅ.π.*, σ. 360: «Ἀκόμη καὶ σήμερον, μετὰ πολλῶν ἑκατονταετηρίδων παρέλευσιν, οἱ ἀληθινοὶ τῶν φωτισμένων ἐθνῶν ἰατροὶ ὡς τοιοῦτον τὸν σέβονται, καὶ πολλὰ τῶν

Ὑπήρξαν ὅμως καὶ ἰατροί, ἢ μᾶλλον «γόητες», οἱ ὁποῖοι ἐκμεταλλευόμενοι τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν ὑποφέρει γιὰ τὴν τέχνη τους, μῆτε ἔχοντας ζήσει μία ἀκόλαστη ζωή, «ἐπενόησαν τρόπον ἄλλον συντομώτερον ν' ἁρπάζωσι χωρὶς πολὺν κόπον τὰ ἀργύρια τῶν ἀῤῥώστων μὲ θαυματουργίας Ἱπποκρατικάς»[621]. Στόχος τοῦ Κοραῆ εἶναι νὰ νουθετήσει τοῦς σπουδαστὲς νὰ μὴν γίνουν γόητες ἰατροί, καθὼς μέλημά τους πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴαση τῶν ἀσθενῶν καὶ ὄχι ὁ προσωπικός τους πλουτισμός.

Ἐρχόμενος στὴν σημερινὴ Ἑλλάδα, ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς σημειώνει πὼς ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ ὅτι παλαιότερα καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «σήμερον ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος (ἐμποροῦμεν νὰ τὸ καυχηθῶμεν χωρὶς ἀλαζονείαν) δὲν εἶναι πλέον ὁποία ἦτον εἰς τῶν δυστυχῶν μας πατέρων τοὺς χρόνους»[622]. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς καλύτερες συνθῆκες σημειώνει πὼς γιὰ νὰ εὐδοκιμήσουν οἱ σπουδαστὲς στὸ συγκεκριμένο ἐπάγγελμα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κατανοήσουν ὅτι «ἡ τέχνη εἶναι ὄχι μόνο μακρά», ἀλλὰ καὶ ἱερή, ἑπομένως «ἄξιοι αὐτῆς ἱερεῖς εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ κατασταθῆτε, ἂν δὲν ἦσθε ἀληθῶς ἱεροί»[623]. Καθίσταται ἀναγκαῖο ἡ ἰατρικὴ συγκοιννεῖ μὲ τὴν ἠθική, καὶ προτείνει στοὺς σπουδαστὲς νὰ γίνουν ἰατροὶ ὄχι μόνο τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποία μποροῦν νὰ θεραπεύσουν μόνο ἐφόσον φροντίσουν καὶ τὴν δική τους ψυχή[624]. Τὸ πρῶτο μέλημα τοῦ ἰατροῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Κοραῆ, εἶναι νὰ ἐξετάσει «ἂν μεταξὺ τῶν αἰτιῶν τῆς νόσου, ἦναι καὶ αἴτια ἠθικά, ἤγουν πάθη τῆς ψυχῆς, ἱκανὰ νὰ βλάψωσι τὴν ὑγείαν»[625]. Ὁρισμένοι νοσοῦν ἀπὸ ἄμετρη φιλοδοξία, πλεονεξία, «λυπὰς ἀνοήτους διὰ

συγγραμμάτων του ὡς θεοῦ χρησμοὺς πιστεύουσιν, ἐπειδὴ τοιούτους ἀληθῶς ἡ μακρὰ πεῖρα τοὺς ἔδιξεν».

621. *Ό.π.*, σ. 361.

622. *Ό.π.*, σ. 363.

623. *Αὐτόθι.*

624. *Ό.π.*, σ. 366: «Εἶσθε λοιπὸν ἰατροὶ ὄχι μόνον σωμάτων, ἀλλὰ καὶ ψυχῶν· τὰς ὁποίας νὰ θεραπεύσετε εἶναι ἀδύνατον, ἂν δὲν ἐφροντίσετε τῆς ἰδίας σας ψυχῆς τὴν θεραπείαν».

625. *Ό.π.*, σ. 367.

χρημάτων», ἢ ἕνεκα ἀποτυχίας, ἐνῶ ἄλλοι ἀπὸ πενίαν καὶ «λύπην εὐλογοτέραν διὰ τὴν φιλόστοργον περὶ τῶν οἰκείων μέριμναν καὶ φροντίδαν»[626].

Πρὸς τὸ τέλος τῶν Προλεγομένων στὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ὁ Κοραῆς σημειώνει πὼς τὰ σωθέντα ἰατρικὰ συγγράμματα εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὰ ἀπολεσθέντα καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του, «ἀλλὰ καὶ τὰ σωζόμενα ταῦτα, ὅλα χωρὶς ἐξαίρεσιν, ἐπειδὴ ἐπέρασαν ἀπὸ πολλῶν ἀντιγραφέων ἀμαθῶν χεῖρας, γέμουσιν ἀπὸ ἀναρίθμητα σφάλματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐδιορθώθησαν πλειότερα ἢ ὀλιγώτερα, κατὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐκδόσεων κατὰ τὴν δύναμιν καὶ κρίσιν καυθενός ἐκδότου»[627]. Σχετικὰ μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα, καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση «τὰ γραφικὰ σφάλματα εἶναι τόσο πολυάριθμα», καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων τόσο μικρός, «ὥστε πολλαὶ φράσεις τοῦ μεγάλλου ἰατροῦ τούτου μένουσιν ἀκόμη ἀληθινὰ αἰνίγματα»[628]. Ἑνὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἰνίγματα εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Χῖο Διαφωτιστὴ «καὶ τὸ μέρος τῶν Παραγγελιῶν τοῦ Ἱπποκράτους, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐφαντάσθησαν οἱ ἐξηγηταί, ὅτι ὁ φιλόσοφος οὗτος ἰατρός, ἔδωκε τοιαύτην ἄλογου συμβουλήν»[629].

Εἶναι ἄτοπο κατὰ τὸν Κοραῆ νὰ ἐννοηθεῖ ὅπως τὸ κατανόησαν οἱ ἐκδότες, ὅτι ὁ Κῶος ἰατρὸς παροτρύνει τοὺς ὁμοτέχνους του νὰ ἀπέχουν ἀπὸ κάθε εἴδους αἰσχροκέρδεια, «τῆς ὁποίας παραδείγματα δὲν ἔλειπαν, ὡς φαίνεται, οὐδ' εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἱπποκράτους […]»[630]. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο, προσπάθησε νὰ ἀποκαταστήσει τὸ συγκεκριμένο χωρίο σὲ δύο σελίδες, ἐκ τῶν ὁποίων στὴν πρώτη ὑπάρχει τὸ κείμενο ὅπως ὑφίστατο

626. *Αὐτόθι.*
627. *Ό.π.*, σ. 372.
628. *Αὐτόθι.*
629. *Αὐτόθι.*
630. *Αὐτόθι.*

τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ στὶς ἐκδόσεις, καὶ στὴν δεύτερη τὸ χωρίο μὲ τὶς ἀναγκαῖες γιὰ τὸν Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ διορθώσεις[631].

Πρὶν ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ ἄλλοι κριτικοὶ καὶ ἰατροὶ «ὑπέσχοντο κριτικὴν τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων ἔκδοσιν, δημοσιεύσαντες μάλιστα καὶ τινα ὑποδείγματα», ἀλλὰ οἱ λόγιοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶχαν τὴν πεποίθηση πὼς ἔκδοση ἀντάξια τοῦ Ἱπποκράτους μόνο ὁ Ἕλληνας Διαφωτιστὴς θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει[632]. Τὰ «πρωτόλεια» τῶν ἱπποκρατικῶν μελετῶν τοῦ Χίου Διαφωτιστὴ δημοσιεύθηκαν τὸ 1792 καὶ 1797 στὸ ἀγγλικὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ σύγγραμμα Musei Oxoniensis Litterarii Conspectus et Specimina μὲ ἐπιμέλεια τοῦ «περιωνύμου» Ἄγγλου Thomas Burgess[633]. Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τὰ προλεγόμενα ποὺ καταλαμβάνουν 180 σελίδες καὶ τὸ ἀρχαῖο κείμενο μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν 1η ἕως τὴν 170η σελίδα. Ὑπάρχει ἐπίσης ὁ χάρτης τῆς Σκυθίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν διαμέσων χωρῶν ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ γεωγράφο καὶ καθηγητὴ Barbiè du Bocage[634]. Στὸν δεύτερο τόμο, στὶς 484 σελίδες, περιλαμβάνονται οἱ κριτικές, ἱστορικὲς καὶ ἰατρικὲς παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ χωρία ἀρχαίων

---

631. *Αὐτόθι.*

632. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 275. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἄγγλων στοχαστῶν γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ βλ. ἐνδεικτ., Γ. Ν. Βλαχάκης, «Ἀναφορὲς γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ τὸ ἔργο του στὸν Ἀγγλοσαξονικὸ κόσμο», *Ὁ Ἐρανιστής*, 28 (2011), σσ. 233-286.

633. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 275· πβ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγγαράκη, «Οἱ ἀντιλήψεις τῶν ξένων γιὰ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐρανιστής*, 21 (1997), σ. 233: «Ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες συγγραφεῖς ὁ Κοραῆς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγινε γνωστὸς στὴν Ἀγγλία λόγω τῆς συνεργασίας του μὲ Ἄγγλους λογίους: μὲ τὸν Thomas Burgess καὶ τὸν Robert Holmes. Ὁ πρῶτος τὸν χαρακτήρισε «eruditissimum and sagacissimum», καὶ δημοσίευσε τὴν πρώτη καθαρὰ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ Κοραῆ «Emandationes in Hippocratem», στὸ περιοδικὸ τοῦ *Musei Oxoniensi Literariiconpectus et specimina,* Oxonii MDCCXCII, σ. 11-23, καὶ νέες διορθώσεις στὸν Ἱπποκράτη στὸ τεῦχος 2, Londini 1972, σ. 1-11. Γιὰ τὸν δεύτερο ὁ Κοραῆς ἀντέγραψε ἔναντι ἀμοιβῆς κείμενα ἀπὸ πράσινα χειρόγραφα τῆς Ἁγίας Γραφῆς».

634. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 283: «[…] Barbiè du Bocage (1760-1825), αὐτοῦ ἐκείνου, ὅστις ἔγραψε τοὺς γεωγραφικοὺς πίνακας τῆς ὑπὸ ἀββᾶ Βαρθελεμὺ «Περιηγήσεως τοῦ Ἀναχάρσιδος» καὶ τοῦ Voyage pittoresque en Grèce ὑπὸ τοῦ κόμητος Choiseul-Gouffier, διατελέσαντος πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1789».

Ἑλλήνων ποιητῶν, πεζογράφων καὶ γλωσσογράφων, ὅπως τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ Γαληνοῦ, τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θεοφράστου, τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Σοφοκλέους καὶ ἄλλων[635]. Ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐν λόγω ἔκδοση σημειώνει πὼς «ὁ μάλλων νὰ συντάξῃ ἀκριβῆ «ἰατρικὴν τοπογραφίαν» πασῶν τῆς Ἑλλάδος τῶν χωρῶν, οὗτος καὶ μόνος θὰ ἐκπονήσῃ τὸ ἄριστον ὑπόμνημα εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτους»[636], ἐνῶ σχετικὰ μὲ τὴν μετάφρασή του στὰ γαλλικὰ ἀναφέρει πὼς «ὁ ἀναγνώστης θὰ νοήσῃ ῥᾳδίως ὅτι ὁ ἑρμηνεύσας εἶναι ξένος· ἡ ὁμολογία αὕτη ἀρκεῖ πρὸς ἀποτροπὴν πικρῶν ἐπικρίσεων καὶ πρὸς τῶν ἀναγνωστῶν διάθεσιν»[637].

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐν λόγω δημοσίευση ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς σημειώνει πὼς στὸ ἐν λόγω περιοδικὸ συνατοῦνται «διορθώσεις τοῦ Ἱπποκράτους ἰδικαί μου καταχωρισμέναι εἰς τὸ *Ὀξωνιακὸν (Oxford) Μουσεῖον* κατὰ τὸ 1792, πρῶτον καὶ δεύτερον τόμον, ἀπὸ τὸν Βυργέσσιον (Burgess) καὶ συνεχίζει πὼς «μητ' ἀπ' αὐτὸ χαμπάρι δὲν ἔχω»[638]. Ἐπάγετει ἐπίσης ὅτι «παρακαλεσθεὶς ἀπὸ τὸν Burgess τοῦ ἔστειλα εἰς τὸ 1790 ἢ 91 ἔτος διαφόρους ἐξηγήσεις καὶ σημειώσεις εἰς τὸν Ἱπποκράτην Λατινιστὶ γραμμένας· καὶ ὅτι μὲ ἔπεμψε τρία ἀντίτυπα τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου τόμου τοῦ *Μουσείου*, ἓν διὰ τὸν Villoison, ἕτερον διὰ τὸν Larcher, καὶ τρίτον δι' ἐμέ· ἀλλὰ κανεὶς ἐξ ἡμῶν δὲν ἔλαβε τίποτε»[639]. Ἀκριβὼς παρακάτω ἀναφέρει γιὰ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, «ὁ Ἱπποκράτης πωλεῖται· καὶ ἐνδέχεται νὰ μὴν ἀποθάνω πρὶν κάμω δευτέραν ἔκδοσιν· εἶναι δυστυχίαν νὰ μὴν γνωρίζω τὴν κρίσιν τῆς πρώτης,

---

[635]. *Αὐτόθι.*

[636]. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 284.

[637]. *Ὅ.π.*, σσ. 284, 298.

[638]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Β', σσ. 280-281.

[639]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Β', σ. 281.

νὰ ὠφεληθῶ, ἂν ἔχωσι δίκαιον, ἢ νὰ δικαιολογηθῶ ἂν ἀδίκως κρίνωμαι»[640].

Ἡ ἐνασχόληση ὅμως τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὸ Μομπελιέ[641], καθὼς ὅλο ἐκεῖνο τὸ διάστημα τὰ πνευματικά του ἐνδιαφέροντα ἐκτείνονται πέρα ἀπὸ τὶς ἀμιγῶς ἰατρικές του σπουδές, «σὲ χώρους ἐρευνητικῶν ἀναζητήσεων», ὅπου κεντρικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ἱπποκρατικὴ σκέψη[642]. Εκκινούμενος ἀπὸ τὶς σύγχρονες τάσεις τῆς ἰατρικῆς θεωρίας, ὁ Κοραῆς προσανατολίστηκε πρὸς τὴ μελέτη κειμένων τῆς *Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς* μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ἡ ὁποία «ἐδραιώνει τὴ φιλολογικὴ προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ στοὺς κύκλους τῶν ἑλληνιστῶν»[643].

Ἂν καὶ δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ἐρεθίσματα ποὺ ὁδήγησαν τὸν Χῖο Διαφωτιστὴ στὴ μελέτη τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων, καθοριστικῆς σημασίας φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἡ γνωριμία μὲ τὸν Γάλλο ἑλληνιστὴ Villoison[644], καθὼς ὄντας καὶ ὁ ἴδιος μελετητὴς τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων πρέπει νὰ τὸν ἐπηρέασε ὥστε ἐκεῖνος νὰ ἐπιλέξει γιὰ τὶς ἰατρικές του σπουδὲς τὴ σχολὴ τοῦ Μομπελιέ, «γνωστὴ γιὰ τὴν ἱπποκρατικὴ κατεύθυνση διδασκαλίας της»[645]. Ὁ Villoison ὑπῆρξε ἐπίσης

---

640. *Αὐτόθι.*

641. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α΄», *Ὁ Ἐρανιστής*, 3/4, σ. 79. Γιὰ τοὺς καθηγητὲς ποὺ δίδασκαν τότε στὸ Μομπελιὲ ἰατρικὴ βλ. ἐνδεικτ Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α΄, σσ. 125-127.

642. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ* (29-30 Ἀπριλίου 1983), Ἀθήνα, 1984, σ. 85.

643. *Ὅ.π.*, σ. 86.

644. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν Villoison πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α΄», σσ. 65-85 καὶ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Β΄», *Ὁ Ἐρανιστής*, 5, σσ. 191-210.

645. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 86· πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ ἔρευνα ὡς ἐπιστημονικὸς ὅρος στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», *Ὁ Ἐρανιστής*, 22 (1999), σ. 141· Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α΄», σσ. 68-69: «Τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου χρόνου (1782), ἔχοντας ὑπερνικήσει καὶ τὶς τελευταῖες δυσκολίες, θὰ πάρη τὸ δρόμο γιὰ τὸ Montpellier. Ἂν δὲν ἦταν τυχαία ἡ ἐκλογὴ τῆς

ἀρρωγὸς στὸ ἐγχείρημα τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκδοση ἱπποκρατικῶν κειμένων, καθὼς «ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ σμυρναῖου γιατροῦ» ὁ Κοραῆς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιῆ ἐλεύθερα τὴν βιβλιοθήκη του, νὰ προστρέχει στὰ φῶτα του, νὰ τοῦ ἐμπιστεύεται τὶς κριτικές του ἐμπνεύσεις»[646]. Αὐτὴ τὴν πληροφορία μᾶς τὴν παρέχει ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς, καθὼς σὲ ἐπιστολή του τὸν Αὔγουστο τοῦ 1790 στὸν Δημήτριο Λῶτο σημειώνει τὰ ἑξῆς γιὰ τὸν Villoison: «εὐθὺς ὅταν ἔμαθε καὶ εἶδεν αὐτὸς ὁ φιλέλλην νέος (τὸν κριτὴν λέγω) ὅτι καταγίνομαι εἰς τὸν Ἱπποκράτην, ἔκαμε τρόπους παντοίους νὰ μὲ σύρῃ εἰς τὸν οἶκον του διὰ νὰ ἔχω τὴν βοήθειαν τῆς βιβλιοθήκης του, μέχρις οὗ τέλος πάντων μὲ κατέπεισεν»[647]. Σὲ ὅλη τὴ χρονικὴ περίοδο τῶν σπουδῶν του ἐκεῖ, ὁ Κοραῆς, παράλληλα μὲ τὴν ἰατρικὴ ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴ «νοηματικὴ ἀποκατάσταση» δυσνόητων χωρίων τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων «ποὺ παρουσίαζαν ἕνα θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς φυσιολόγους του Μομπελιέ»[648].

Ἡ πρώτη συστηματικὴ ἐνασχόληση τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ μὲ τὰ ἰατρικὰ κείμενα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς γίνεται περισσότερο «μὲ τὴ σκοπιμότητα ἑνὸς θεωρητικοῦ τῆς ἰατρικῆς» παρὰ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου[649]. Ὅπως σημειώνει ἕνας μελετητής, «εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Κοραῆς ἀνασαίνει στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα τῶν φυσιολόγων δασκάλων του, ποὺ καθορίζει τὴν ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναλύει τὴν

Γαλλίας, θὰ εἴχαμε ἴσως τὸ δικαώμα νὰ τὴ συσχετίσουμε καὶ μὲ τὸ γράμμα τῆς 13 Μαρτίου».

[646]. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α'», σ. 79: «Δεχόταν πάντα γι' αὐτὲςτὴν ὑπεύθυνη γνώμη τοῦ γάλλου σοφοῦ, τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὸ κέντρισμα νὰ προωθῆ χωρὶς ἀναστολὲς τὶς εὐτυχισμένες ἔρευνές του».

[647]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Α', σ. 132.

[648]. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 87· πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 272· Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 152.

[649]. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 87.

ἱπποκρατικὴ σκέψη»[650]. Αὐτὸ μάλιστα διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν δύο διατριβῶν[651] ποὺ ὑποστήριξε μετὰ τὸ πέρας τῶν βασικῶν του σπουδῶν. Ἡ πρώτη του διατριβὴ ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 1786 τιτλοφοροῦταν *Πυρετολογίας Σύνοψις* καὶ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 192 παραγράφους ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 34 ἦταν Προλεγόμενα[652], στὰ ὁποῖα πραγματεύεται «ἐν γένει τὰ κατὰ τὴν φυσιολογικὴν καὶ παθολογικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος»[653]. Ἡ κυρίως πραγματεία διαιρεῖται σὲ τρία τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτο ἐξετάζει «τὰ τοῦ πυρετοῦ καθόλου» καὶ τὰ ὑπόλοιπα δύο «τὰ τοῦ πυρετοῦ ἐπιμέρους»[654]. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ ἐξέταση τῆς ἐν λόγω διατριβῆς εἶχε στεφθεῖ μὲ θριαμβευτικὴ ἐπιτυχία[655].

Ἡ δεύτερη διατριβή, παρουσιάστηκε ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1787, καὶ ἔφερε τὸν τίτλο *Medicus Hippocraticus sive de praecipius officiis medici ex primo Hippocratis Aphorismo deductis oratio*[656] καὶ ἦταν ἡ διατριβὴ μὲ τὴν ὁποία διεκδικοῦσε τὸν τίτλο τοῦ Διδάκτορα τῆς ἰατρικῆς[657]. Ὁ Κοραῆς ἐπέλεξε τὸν πρῶτο *Ἀφορισμὸ* τοῦ Ἱπποκράτη καὶ ἐπιδίωξε μὲ τὴν ἀνάλυσή του «νὰ δώσει τὴν εἰκόνα τοῦ γνήσιου ἰατροῦ»[658]. Ἀρχικὰ σημειώνει τὰ καθηκόντα ποὺ πρέπει νὰ ἀναλάβει ἕνας ἰατρὸς καὶ σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο χωρίο τῶν

---

650. *Αὐτόθι.*

651. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ ἔρευνα ὡς ἐπιστημονικὸς ὅρος στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», σ. 141: «[…] θὰ ἐγκύψει στὸ ἔργο τοῦ Ἕλληνα γιατροῦ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτὴ δὲν θα προέλθουν μονάχα οἱ δύο λατινικὲς διατριβές του, ἀλλὰ καὶ μία σειρὰ νέων ἀναγνώσεων ποὺ ἀποκαθιστοῦσαν τὸ νοσοῦν ἀπὸ τὶς φθορὲς κείμενο τοῦ Ἱπποκράτη».

652. Γιὰ τὰ Προλεγόμενα τῆς Διατριβῆς *Πυρετολογία* Σύνοψις πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*. Τόμος Γ'. Τεργέστη, Αὐστροουγγρικὸ Λόϋδ, 1890, σσ. γ'-ιζ'.

653. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 149.

654. *Αὐτόθι.*

655. Στερ. Φασουλάκης (εισαγ.), Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*, σ. ζ'.

656. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus sive de praecipius officiis medici ex primo Hippocratis Aphorismo deductis oratio*, Monspelii, Univerfitatifque Typographum Confuetum, 1787, στό: Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*. Εἰσαγ., Στερ. Φασουλάκης. Μετάφρ., Θεαγένης Λιβαδᾶς. Χίος, Ἰατρικὸς Σύλλογος Χίου, 1991. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ἔκδοση Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*. Ἐπιμ., Μετάφρ., Νικόλαος Ἀ. Ἐ. Καλοσπύρος, Ἀθήνα, Ἄλφα Πι, 2009.

657. Στερ. Φασουλάκης (εισαγ.), Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*, σ. ζ'.

658. Στερ. Φασουλάκης (εισαγ.), Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*, σ. η'.

Ἀφορισμῶν, «ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρή, ὁ δὲ καιρὸς ὀξύς, ἡ δὲ πεῖρα σφαλερή, ἡ δὲ κρίσις χαλεπή. Δεῖ δὲ οὐ μόνον ἑωυτὸν παρέχειν τὰ δέοντα ποιεῦντα, ἀλλὰ καὶ τὸν νοσέοντα καὶ τοὺς παρέοντας καὶ τὰ ἔξωθεν»[659]. Ἡ φράση «ὁ βίος βραχὺς» εἶναι διττῆς σημασίας, καθὼς πρῶτον ἀναφέρεται στὶς ἄπειρες διαστάσεις τοῦ σύμπαντος, διότι «ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς κάθε ἀνθρώπου φαίνεται σὰν ἐλάχιστο κάτι, συγκριτικὰ πρὸς τοὺς ἀναρίθμητους αἰῶνες τῆς διάρκειας τοῦ σύμπαντος, εἴτε ἀναφορικὰ πρὸν τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀντίκρυ στὰ αἰτήματα καὶ προβλήματα, ὅσα ἐμπρὸς στὴ συνείδησή του ἀποκαλύπτει ἡ ἐλευθερία του»[660]. Τὸ δεύτερο νόημα τῆς ἐν λόγω φράσης τονίζεται ἀμέσως μετά, «ἡ δὲ τέχνη μακρή», καθὼς ἐκφράζεται ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν τέχνη τῆς ἰατρικῆς, ἡ ὁποία ἐδῶ νοεῖται καὶ ὡς ἐπιστήμη, «καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἄπειρη μεγαλοσύνη της, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν κατακτήσει ὁλικά, ὅπως καὶ τὸ χρέος τοῦ λειτουργοῦ της νὰ ἀφιερώσει ὅλες τὶς δυνάμεις του σ' αὐτὴν σὰν μαθητευόμενος διὰ βίου»[661].

Συνεπῶς, πρῶτο καθῆκον τοῦ ἰατροῦ εἶναι νὰ διαθέτει μέγαλο μέρος τοῦ χρόνου του γιὰ τὴν ἐπιστήμη του καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν γνώσεών του, καθὼς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ εἶναι ὠφέλιμος γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς του «ἢ τούτου ἀδυνάτου ὄντος, τοὐλάχιστον νὰ μὴ γίνηται αὐτοῖς βλαβερός»[662]. Καθίσταται ἐπίσης ἀναγκαῖο νὰ δημιουργηθεῖ κλίμα

---

[659]. Δημήτριος Λυπουρλῆς (μετάφρ., εἰσαγ., σχολ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη*, σσ. 522-523: «Ἡ ζωὴ κρατάει λίγο, ἡ τέχνη μας ὅμως δὲν ἔχει τέλος. Ἡ κατάλληλη στιγμὴ περνάει καὶ φεύγει γρήγορα. Ἡ ἀπόφαση εἶναι δύσκολη. Δὲν εἶναι ἀρκετὸ μόνο ὁ γιατρὸς νὰ κάνει ὅ,τι πρέπει· χρειάζονται νὰ συνεργάζονται μαζί του ὁ ἄρρωστος, οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὸν συνοδεύουν καὶ οἱ ἐξωτερικὲς συνθῆκες».

[660]. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», σ. 144.

[661]. *Αὐτόθι.*

[662]. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*, σ. κβ'· πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 229: «Ὁ ὑψηλὸς τοῦ Ἱπποκράτους ἀφορισμός, «ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὴ» περιλαμβάνει, κατὰ τὸν Κοραῆν, ἅπαντα τοῦ ἰατροῦ τὰ καθήκοντα, ὑποδεικνύει δὲ καὶ εἰς τοὺς μὴ ἐξ ἐπαγγέλματος ἰατροὺς ἀσφαλῆ μέθοδον, ἥτις, ὀρθῶς

ἐμπιστοσύνης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀσθενοῦς τόσο στὸ πρόσωπο τοῦ ἰατροῦ ὅσο καὶ στὴν ἐπιστήμη του ὥστε νὰ μπορέσει νὰ θεραπεύσει τὸν ἀσθενή[663]. Ὁ ἰατρὸς πρέπει νὰ δρᾶ κατὰ αὐτὸν τὸν τρόπο ὄχι διὰ ἴδιον ὄφελος, ἀλλὰ ἐκκινούμενος ἀπὸ αἰσθήματα ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπο καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «ἀλλοίαν πάντως ὁδὸν τρέπεται ὁ ἰατρός, ὁ σοφίᾳ καὶ φιλανθρωπίᾳ ἀκραιφνεῖ περικοσμούμενος»[664].

Σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ ἐκτείνεται ἕως τὸ ἔτος 1800, ὁ Κοραῆς πραγματοποιεῖ καὶ μεταφράσεις ἰατρικῶν συγγραμμάτων, μὲ ἐπίκαιρο ἐνδιαφέρον. Μάλιστα εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ πὼς σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ἐπεξεργάσθηκε καὶ τὰ δύο ἄλλα ἱπποκρατικὰ ἔργα, τὸ *Περὶ ἀρχαίης ἰατρικῆς* καὶ *Περὶ διαίτης ὀξέων*[665], ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1887 ὡς Ε' τόμος τῶν *Μετὰ θάνατον συγγραμμάτων*. Καὶ σὲ αὐτὲς τὶς μεταφράσεις «τὰ θέματά του παρουσιάζονται σὲ μία κριτικὴ θεώρηση ποὺ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς»[666]. Καθίσταται λοιπὸν βέβαιο, πὼς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς διαμονῆς του στὸ Μομπελιὲ ὁ Κοραῆς «περιδιαβάζει μὲ εὐκολία» στὰ κείμενα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς χρησιμοποιῶντας, πιθανόν, τὴν ἔκδοση τοῦ A. Foesius (1657), διανθίζοντάς τα μὲ φιλολογικὰ σχόλια καὶ ἰατρικὲς παρατηρήσεις «ποὺ πιστοποιοῦν ὄχι μόνο τὴν ἀρχαιογνωσία του ἀλλὰ καὶ μία συνθετικὴ ἱκανότητα σκέψης ποὺ ἀφομοιώνει τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις τοῦ καιροῦ του»[667].

Ὁ Κοραῆς πιθανὸν εἶχε ξεκινήσει τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἱπποκρατικοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* γύρω στὸ 1788

ἐφαρμοζομένη, διαφωτίζει αὐτοὺς εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀνδρός, εἰς ὃν κατ' ἀνάγκην ἐπιτρέπουσι τὴν ἰδίαν ὕπαρξιν καὶ ὑγείαν».

663. *Ὅ.π.*, σσ. κβ'-κγ'.

664. *Ὅ.π.*, σ. κς'.

665. Γιὰ μία συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν ἰατρικῶν ἔργων τοῦ Κοραῆ πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Γ', σσ. γ'-ρλη'.

666. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 88.

667. *Αὐτόθι.*

στὸ Παρίσι, ὅπως μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε ἀπὸ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη Δημήτριο Λῶτο ὅπου σημειώνει πὼς «[…] καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα, ὅσα σὲ ἔγραψα, εἶναι διὰ νὰ ἐλευθερωθῶ ἀπὸ τὰ καθημερινά σου παράπονα, ὅστις, χωρὶς νὰ συλλογισθῇς ὅτι καταγίνομαι εἰς τὸν Ἱπποκράτην, μὲ ἀναγκάζεις νὰ γίνωμαι συγγραφεὺς γαζέτας»[668]. Ὁ ἴδιος μάλιστα, ἐκείνη τὴν ἐποχή, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο γιὰ μία συνολικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς, καθὼς οἱ χειρόγραφες σημειώσεις του στὸ περιθώριο τῆς ἔκδοσης τοῦ Foesius καὶ τὰ τετράδια ὅπου κατέγραφε τὶς σημειώσεις του, «ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν πρώτη ἐντύπωση ποὺ σχηματίζει κανεὶς ἀπὸ τὶς διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὶς δραστηριότητές του αὐτῆς τῆς περιόδου»[669]. Ἐπίσης γίνεται ἀκόμη λόγος γιὰ διαπραγμάτευση τοῦ Κοραῆ μὲ τοὺς κύκλους τῆς Ὀξφόρδης προκειμένου νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ «κριτικὴ ἔκδοση ὁλόκληρου τοῦ Ἱπποκράτη»[670].

Ὅμως, θὰ παραιτηθεῖ γρήγορα ἀπὸ αὐτὴ τὴν φιλοδοξία διότι ὅπως ἀναφέρει ἐν εὐθέτω χρόνω σὲ μία ἐπιστολή του «καὶ ἀσθενής, καὶ πολλὰς ἄλλας ἀσχολίας ἔχων, καὶ ἠναγκασμένος νὰ κερδαίνω τὰ πρὸς ζωὴν ἀναγκαῖα μὲ τῶν χειρῶν μου τὸν κόπον, μὲ ὅλον τοῦτο εἶναι ἀπίστευτο τὸ πλῆθος τῆς ὕλης ποὺ ἐσύναξα. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι πάρεξ ὕλη ἄμορφος καὶ ἀκατασκεύαστος, ἐκ τῆς ὁποίας διὰ νὰ τελεσθῇ οἰκοδομὴ εὐπρεπής, χρείαν ἔχω καὶ καιροῦ καὶ βοηθείας. Κατὰ τὸ παρὸν ἀσχολοῦμαι εἰς τὸ περὶ Ἱπποκράτους πόνημα, καὶ Κύριος οἶδε πότε θέλω τὸ τελειώσειν»[671].

---

668. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Α', σ. 128.

669. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 89 (σημ. 12): «Οἱ σημειώσεις του βρίσκονται καταχωρημένες στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου (ἀρχ. χφφ. 1732, 1734, 1735, 1736, 1737). Ἐκεῖ ἐκτίθεται καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ A. Foesius μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Κοραῆ στὸ περιθώριο».

670. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α'», σ. 82: «Ξέρουμε ἀκόμη, χωρὶς καὶ νὰ ἔχουμε διασταυρώσει τὴν πληροφορία, ὅτι ὁ Κοραῆς διαπραγματεύθῆκε μὲ τοὺς κύκλους τῆς Ὀξφόρδης τὴν κριτικὴ ἔκδοση ὁλόκληρου τοῦ Ἱπποκράτη».

671. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Α', σ. 301· πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Β'», σ. 198: «Τὴν

Σὲ ἄλλη ἐπιστολή του μάλιστα πρὸς Ἀλέξανδρο Βασιλείου διαφαίνεται ἡ εὔθραυστη ὑγεία του ποὺ ὑπῆρξε ἕνας ἐκ τῶν ἀνασταλτικῶν παραγόντων γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση ὅλων τῶν συγγραμμάτων τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς καὶ μὲ τὴν παράθεση τοῦ κειμένου, «ἡ αὐτὴ αἰτία τῆς ἐπιδημίας ἐξύπνησε ἢ μᾶλλον εἰπεῖν παρώξυνε καὶ τὴν ἀρθριτικήν μου νόσον καὶ τὴν ἐσώρευσεν ὅλην εἰς τὸ στῆθος μου· ἐβασανίσθην καὶ βασανίζομαι ἀκόμη ἀπὸ ἕνα σπασμωδικὸν βῆχα ὑπερβολικόν· ὅθεν ἀπεφάσισα μὲ τὴν εὐχήν σου, διὰ νὰ μὴν ἀποθάνω ὡς ἰδιώτης καὶ ἄπειρος παντάπασι τῆς Ἱπποκρατικῆς διδασκαλίας, σήμερον χωρὶς ἄλλο τὸ ἑσπέρας νὰ ἐπιθέσω εἰς τὰς δύο κνήμας δύο πλατεῖς σινασπισμοὺς […] τὸ πάθος μου, βλέπεις, εἶναι ἀρχοντικὸν καὶ δὲν καταδέχεται νὰ καταβῇ εἰς τοὺς πόδας»[672].

Ἑπομένως, ἡ ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* προέρχεται ἀπὸ μία μακρὰ ἐνασχόληση μὲ τὸν ἐν λόγω ἀντικείμενο ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ φοιτοῦσε στὸ Μομπελιέ. Τὰ ἐρεθίσματα ποὺ ἐξέλαβε ἐκεῖ, φιλοσοφικὰ καὶ ἰατρικά, ἀπὸ τοὺς φυσιολόγους τῆς σχολῆς συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογικῆς του ταυτότητας. Οἱ θέσεις τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστή, ὅπως τελικὰ διαμορφώνονται, ἐκφράζονται στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1800, «ὅπου διακρίνει κανεὶς τὴν κριτικὴ στάση του ἀπέναντι στὶς ἀντίστοιχες θεωρίες τῶν φυσιολόγων τῆς σχολῆς τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ D. Hume»[673].

Ἡ ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς ἕνα ἐγχείρημα ποὺ ἀγγίζει τὰ πεδία τόσο τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς ὅσο καὶ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ γνώμονα τὴν ἰατρικὴ σκέψη, ποὺ γιὰ τὸν Κοραῆ δὲν ἔχει στατικὸ ἢ μόνο ἱστορικὸ χαρακτήρα, «ἐκφράζει ἀπόψεις ποὺ προϋποθέτουν μία ἀποκρυσταλλωμένη φιλοσοφικὴ συνείδηση καὶ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ διαμόρφωση τῶν γενικῶν ἰδεολογικῶν τάσεων τοῦ

ἔρευνα πάντως δὲ θὰ τὴν ἐγκαταλείψη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκδοση ὁλόκληρου τοῦ Ἱπποκράτη θὰ μείνη ὡς τὸ τέλος ἕνα μακρυνὸ ὄνειρο».

[672]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Β', σ. 69.

[673]. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 89.

τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος»[674]. Οἱ ἱπποκρατικὲς θεωρίες ἔχουν μεγάλη ἀπήχηση στοὺς πανεπιστημιακοὺς κύκλους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καὶ πολλὲς μελέτες γιὰ τὴν ἱπποκρατικὴ φιλολογία δημοσιεύονται στὴν Ἀγγλία, στὴν Γαλλία καὶ στὴν Ἰταλία. Ἐπομένως, καθίσταται εὔλογη ἡ μεγάλη «ἐκδοτικὴ δραστηριότητα» γύρω ἀπὸ τὰ ἱπποκρατικὰ συγγράμματα κατὰ τὸν 18ο αἰώνα[675].

Ἀναφορικὰ μὲ τὴ φυσιολογία τῆς τότε ἐποχῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς σχετίζεται μὲ τὴ βιολογία, μὲ τὴ σημερινή της ἔννοια. Οἱ φυσιολόγοι τῆς σχολῆς τοῦ Μομπελιὲ «ἀποβλέπουν στὴ διατύπωση ἑνὸς λογικοῦ συστήματος πού, ἀναλύοντας τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, ἐπιδιώκει νὰ προσδιορίσει τὴ διαλεκτικὴ σχέση τοῦ μικρόκοσμου καὶ τοῦ μακρόκοσμου μέσα στὴν κοσμικὴ πραγματικότητα»[676]. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ στὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* διαφαίνονται οἱ κοινὲς ἀπόψεις του μὲ τοὺς φυσιολόγους τοῦ Μομπελιὲ ὅσον ἀφορᾶ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα, καθὼς κεντρικὸ θέμα εἶναι «οἱ μορφὲς σχέσεων ποὺ διέπουν τὴν κοινωνικὴ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα»[677].

Ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα μὲ τὸν Paracelsus νὰ σχολιάζει γιὰ πρώτη φορὰ τὰ δόγματα τῶν ἱπποκρατικῶν ἀφορισμῶν ἕως τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνος, οἱ ἱπποκρατικὲς ἀπόψεις ἀποτελοῦν βασικὴ ἀρχὴ μίας φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης «ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ὁρίσει τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση σύμφωνα μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς Φύσης»[678]. Τὰ

674. *Αὐτόθι.*
675. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 90 (σημ. 14): «[…] Ὡστόσο διακρίνει κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὶς πολλαπλὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἱπποκράτη, ἡ ἔκδοση τοῦ A. Foesius παραμένη ἡ ἀρτιότερη παρουσίαση τοῦ ἱπποκρατικοῦ ἔργου μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ».
676. *Ό.π.*, σ. 90.
677. *Αὐτόθι*: «Ὁ Κοραῆς στὸν πρόλογό του ἐκθέτει πολὺ συγκεκριμένες ἀπόψεις για τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση πού, ὅμως, δὲν παρουσιάζουν ἀπόλυτη ὁμοιογένεια μὲ τὶς ἀντίστοιχες θέσεις τῶν Ἰδεολόγων».
678. *Ό.π.*, σ. 91.

ἱπποκρατικὰ κείμενα μελετοῦνται ὄχι μόνο ἀπὸ φιλολογικὸ ἢ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ἀλλὰ ἀποτελοῦν καὶ ἀφετηρία τῆς ἰατρικῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ φυσική. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Κοραῆς ἐπιλέγει νὰ ἐκδόσει τὸ συγκεκριμένο κείμενο τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς ἀντικείμενο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ φύση, «ἰδωμένη ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰωνικῆς κοσμολογίας»[679]. Σύμφωνα μὲ ἕνα μελετητή, «ὁ Κοραῆς παρουσιάζει τὸ ἱπποκρατικὸ αὐτὸ κείμενο ὁρίζοντάς το καὶ μὲ τὶς ὁμόλογες παραμέτρους τῆς πλατωνικῆς ὀντολογίας»[680].

Ὁ συγκερασμὸς τῆς ἱπποκρατικῆς μὲ την πλατωνικὴ φιλοσοφία δὲν παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Χῖο Διαφωτιστὴ ἀλλὰ ἀπὸ προγενέστερους μελετητές. Διαφαίνεται πὼς ὁ Κοραῆς «λαμβάνει ὑπόψη του αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν κριτικὴ διάθεση ποὺ ἐπιδείχνει πρὸς τὸν J. J. Rousseau»[681]. Ἡ ἄποψη τοῦ Γάλλου Διαφωτιστὴ γιὰ τὴ φύση, «ἡ πίστη του δηλαδὴ στὴν ἀρχικὴ ἀγαθότητα τῆς φύσης» παρερμηνεύθηκε καὶ ἀποδοκιμάστηκε ἀπὸ ὁρισμένους Ἕλληνες στοχαστές, οἱ ὁποῖοι δὲν μπόρεσαν νὰ κατανοήσουν τὸν συνδυασμὸ λόγου καὶ φύσης στὸν ὁποῖο πίστευε ὁ Ρουσσώ[682]. Ὁ Κοραῆς ὅμως, ὄντας πιὸ κοντὰ στὴ σκέψη τοῦ Γάλλου διανοούμενου, μερικὰ χρόνια ἀργότερα

---

679. *Αὐτόθι.*

680. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σσ. 91-92 (σημ. 18): «Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Κοραῆ στὰ πλατωνικὰ χωρία ποὺ ἔχουν θεματικὴ συνάφεια μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα ἔχουν περιστασιακὸ χαρακτήρα καὶ δὲν ἐξαντλοῦν τὸ θέμα, ὅπως θίγεται στὸν *Φαῖδρο*, στὴν πιὸ σύνθετη μορφή του». Γιὰ αὐτὸ τὸ θέμα βλ. ἐνδεικτ. Ἄννα Κελεσίδου, «Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐμπνευστὲς τοῦ Κοραῆ», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά*, 57 (2000), σ. 47.

681. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 92. Γιὰ τὴν κριτκὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Κοραῆς στὸν Rousseau βλ. ἐνδεικτ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 233-234, 286: «Ὁ Κοραῆς δὲν ἐγκολποῦται τὴν γνώμην τοῦ Ῥουσσώ, ὅτι ὁ διανοούμενος ἄνθρωπος εἶναι ζῶον ἐξηχρειωμένον». Ὅσον ἀφορᾶ τὶς θέσεις τοῦ Κοραῆ σὲ ἀντιστοιχία μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ρουσσὼ βλ. ἐνδεικτ., Ρ. Ἀργυροπούλου – Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσὼ στὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμό», *Ὁ Ἐρανιστής*, 11 (1974), σσ. 202-203, 211-212.

682. Ρ. Ἀργυροπούλου – Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσὼ στὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμό», σ. 202: «Στὴν κατηγορία τῶν λογίων αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ Καταρτζῆς».

θέλοντας νὰ ἀντιταχθεῖ στὴν ἄποψη τῶν Νεοελλήνων στοχαστῶν «γιὰ τὴν κακότητα τῆς φύσης»[683], θὰ ὑποστηρίξει πὼς ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Spinoza σὲ συνδυασμὸ μὲ τοῦ Hobbes εἶναι ἐπιβλαβής.

Ἐπίσης, σχετικὰ μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὸν Ἱπποκράτη, ὁ Κοραῆς δὲν ἐνστερνιζόταν τὴν ἄποψη τοῦ Daniel Le Clerc πὼς ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Ἱπποκράτη, καθὼς τὸν θεωροῦσε φιλόσοφο διότι τὰ κείμενά του ἀφορούσαν τὸν κόσμο καὶ τὸν ἄνθρωπο γενικὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἰατρικῆς. Συγκεκριμένα στὸν πρόλογο του *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* σημειώνει, «ὡς φιλόσοφος, ἔβαλε τὴν τόσην ὕλην εἰς τάξιν· και, ὡς φιλόσοφος ἅμα καὶ φιλάνθρωπος, ἐνόησεν ὅτι ἐνόσῳ ἡ τέχνη ἐκρατεῖτο μυστική, ἦτον ἀδύνατον νὰ τελειοποιηθῇ, καὶ νὰ γένῃ ἀληθῶς ὠφέλιμος εἰς τοὺς ἀνθρώπους»[684]. Στὸν πρόλογο τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ συγγράμματος ἀναφέρεται ἀκροθιγῶς στὴ πολυδιάστατη προσωπικότητα τοῦ Ἱπποκράτους, θεωρόντας τον ἰδανικὸ πρότυπο γιὰ τὴν ἠθοπλαστικὴ συγκρότηση τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ ἱπποκρατικὲς θεωρίες, ὅπως παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Νεοέλληνα Διαφωτιστή, τείνουν πρὸς δύο κατευθύνσεις. Ἡ πρώτη, «ἀποβλέπει στὴν ἐνσωμάτωση τῆς ἱπποκρατικῆς σκέψης στὴν ἰδεολογικὴ πραγματικότητα τοῦ καιροῦ του», ἐνῶ ἡ δεύτερη «ὁριοθετεῖ τὸ περίγραμμα τῶν ἱπποκρατικῶν θεωριῶν», ὄχι στὰ ὅρια τῆς ἰατρικῆς ἀλλὰ στὸ πεδίο τῆς Ὀντολογίας[685]. Τὴν ἐν λόγω θέση του τὴν συναντᾶμε καὶ στὸν πρόλογο τῆς πρώτης του διατριβῆς ἡ ὁποία τιτλοφορεῖται, ὅπως ἤδη ἔχουμε μνημονεύσει, *Πυρετολογία Σύνοψις* καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «διότι οἱ μὴ παντάπασιν ἄγευστοι τῆς Ὀντολογίας ἐπίστανται, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι οὐχὶ ὑπόστασις, ἀλλ' ὑποστάσεώς τινος κατηγόρημα καὶ δὴ οὐσιῶδες αὐτοῦ, εἴτε τὸν τὴν συνθέσεως τρόπον ἐξετάζει τις, φαίνεται

683. *Ὅ.π.*, σσ. 202-203.
684. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἱπποκράτους. Τὸ περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων», στό: *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*, Τόμος Β', σσ. 340-341.
685. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 93.

πάνυ διάφορος αὐτῆς τῆς ζωῆς» καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁρίζει τὴ ψυχὴ σημειώνοντας, «ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ ἄλλη τις ὑπόστασις διάφορος τοῦ σώματος, ὑποκείμενον οὖσα τῆς ζωῆς καὶ ψυχὴ ὑφ' ἡμῶν καλουμένη»[686]. Ὅπως ἐπάγεται ἕνας μελετητῆς, «τὰ ἀχνάρια τῆς ἰωνικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς σκέψης, στὸ σημεῖο αὐτό, γίνονται πλέον καταφάνερα»[687].

Ἡ ἔκδοση ὅμως τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀπὸ τὸν Κοραῆ ἀπασχολεῖ τοὺς μελετητὲς καὶ γιὰ τὴν φιλολογική της ἀξία, καθὼς ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστές, ἐνῶ τὰ πλούσια σχόλια ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι χρήσιμα ἐως καὶ σήμερα[688]. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ ὡς πρὸς τὴ μέθοδο ἀποκατάστασης τοῦ ἔργου ἔγγειται στὸ γεγονὸς ὅτι «ἀποκαθιστᾶ τὴ λεκτική του μορφὴ μὲ βάση τὸ τυπικὸ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου»[689]. Ἂν καὶ ἡ «μονομέρειά του στὴ μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἐπέσυρε ὁρισμένες ἐπικρίσεις», ἡ ἀξία τῆς ἔκδοσης οὐσιαστικὰ δὲν πλήγεται, διότι προσφέρει μία νέα ἀνάγνωση τοῦ κειμένου «μὲ τὸ μοναδικὸ γιὰ τὴ χρησιμότητά του ὑπομνηματισμό»[690]. Ἡ συμβολή του στὶς ἱπποκρατικὲς σπουδὲς πιστοποιεῖται τόσο ἀπὸ τὴν βράβευσή του ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγνώρισή του ἀπὸ τὸν É. Littré[691] ὁ ὁποῖος «ἀποθαυμάζει τὰς ἐξ εἰκασίας λαμπρὰς τοῦ Κοραῆ διορθώσεις, διαπιστωθείσας ὕστερον ἐξ ἀντιγράφων, ἅτινα ὁ ἕλλην κριτικὸς οὐδαμῶς εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν»[692].

---

686. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Γ', σσ. η'-θ'.
687. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 94.
688. *Ὅ.π.*, σ. 98.
689. *Αὐτόθι.*
690. *Αὐτόθι.*
691. É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*, Tome II, σ. 11: «En se triple qualité de Grec, de médicin et d' helléniste, Coray était plus propre qu' aucun autre à donner une édition du *Traitès des Airs, des Eaux et des Lieux*; et j' ai cru ne provoir trop puiser à une source d' erudition aussi abondante et aussi sure» ·πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 299.
692. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 299.

Ὡστόσο, οἱ ἀπόψεις τῶν σύγχρονων μελετητῶν ὅσον ἀφορᾶ ὁρισμένα θέματα τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* παρουσιάζουν αποκλίσεις ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ[693]. Ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς χωρίζει τὸ ἔργο σὲ ἕξι θεματικὲς ἑνότητες, ἐνῶ ἡ σημερινὴ ἔρευνα θέλει τὸ κείμενο νὰ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο μέρη τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι γραμμένα ἀπὸ διαφορετικὸ συγγραφέα, ὅπως ἔχουμε ἤδη μνημονεύσει[694]. Ἐνῶ φαίνεται πὼς γνωρίζει ἀπόλυτα τὸ πρόβλημα περὶ γνησιότητος τοῦ ἔργου, «περιορίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του μόνο σὲ ἕνα ἐπισφαλὲς σημεῖο, χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ μία συνθετότερη παρουσίαση τοῦ προβλήματος, ὅπως ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη κριτική»[695]. Ἀπλοϊκότητα ὑπάρχει καὶ στὸ ζήτημα τῶν διαφορετικῶν ἰατρικῶν μεθόδων μεταξὺ τῶν σχολῶν τῆς Κῶ καὶ τῆς Κνίδου, καθὼς ἡ ἀνάλυσή του περιορίζεται στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ Κνίδιοι ἰατροὶ προέβαιναν σὲ ἁπλὴ περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων τῶν ἀσθενῶν καὶ δὲν ἔκαναν λόγο γιὰ τὴ διάγνωση ἢ τὴν πρόγνωση. Διατηρεῖ ἐπίσης μεροληπτικὴ στάση ὑπὲρ τῆς σχολῆς τῆς Κῶ ἐξιδανικεύοντας τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτους[696]. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀπομονώσουμε τὸν Κοραῆ ἀπὸ τὴν ἐποχή του, διότι οἱ κρίσεις του «ἀντανακλοῦν τὸ γενικὸ γνωστικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς»[697].

Ὁ Ἱπποκράτης ἦταν ὑπόδειγμα τῆς λεγόμενης «παλαιᾶς βραχυλογίας», δηλαδὴ τῆς τέχνης νὰ ἀναλύονται «εὐσυνόπτως καὶ

---

693. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 99.

694. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα βλ. ἐνδεικτ., Δημήτριος Λυπουρλῆς (εἰσαγ.), *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική*, σσ. 111 κ.έ καὶ 183 κ.έ.·πβ. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 99 (σημ. 41): «Τὸ θέμα τῆς πατρότητας τοῦ κειμένου, σήμερα, ἀναλύεται σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς συλλογῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχή. Ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἐκεῖνα τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ βοηθοῦσαν σὲ μία πληρέστερη ἀνάλυση, οἱ μελετητὲς περιορίζονται σὲ ὑφολογικὲς ἀναλύσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει, μέχρι σήμερα, ἀποκρυσταλλωμένη ἄποψη».

695. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 99.

696. *Αὐτόθι.*

697. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 100 (σημ. 44): «Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοραῆ ἐντοπίζεται, κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος, στὸ νὰ προστατέψει τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη ἀπὸ κάθε συκοφάντη του. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο κάνει μία σύντομη κριτικὴ ἀναδρομὴ στὶς πηγὲς ἐκεῖνες ποὺ περιέχουν συκοφαντικὲς πληροφορίες καὶ ἐπιχειρεῖ τὴν ἐγάλειψή τους μὲ κάθε τρόπο».

καινῶς δι' ὀλίγων ρημάτων τὰς λεπτοτάτας καὶ φιλοσοφωτάτας τῶν θεωριῶν»[698]. Ὁ Κῶος ἰατρὸς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει μὲ ποιὸν τρόπο συμβάλλουν στὸν φυσικὸ καὶ στὸν ἠθικὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων τὸ ἔδαφος καὶ τὸ κλίμα τῆς κάθε χώρας. Ὅπως ἔχει ἤδη μνημονευτεῖ, κατὰ τὴν ἱπποκρατικὴ θεωρία, «τὰ εἴδη, οἱ τρόποι καὶ τὰ ἤθη των ἀνθρώπων» εἶναι ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τῆς κάθε χώρας, καθὼς ἐπίσης οἱ νόμοι καὶ τὸ πολίτευμα ἐπενεργοῦν καὶ ἐκεῖνα στὰ ἤθη[699]. Ἡ ἐν λόγω ἱπποκρατικὴ ἀρχὴ ἔγινε ἀφετηρία «σφοδροῦ ἀγῶνος» μὲ τοὺς πολέμιούς της νὰ διαιροῦνται σὲ δύο μερίδες, τὴν «φυσιολογικὴν» καὶ τὴν «ψυχολογικήν»[700]. Ἡ πρώτη ἀποδίδει τὰ πάντα στὴ φύση, ἐνῶ ἡ ἕτερη ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει πὼς «ὁ ἱστορικὸς καὶ ἠθικὸς τῶν ἀνθρώπων βίος εἰς οὐδένα ὑπόκειται φυσιολογικὸν νόμον»[701]. Ὁ Ἱπποκράτης προσπάθησε νὰ ἐρευνήσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάθε λαοῦ ὑπὸ τὸ πρίσμα καὶ τῆς φύσης ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχολογίας, πραγματοποιώντας ἕναν συγκερασμὸ τῶν δύο.

Ἕνα ἀκόμη σημαντικὸ ἔργο τοῦ Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ εἶναι *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822. Μετὰ σημειώσεων*[702], στὸ ὁποῖο ὅπως ἀποκαλύπτει καὶ ὁ τίτλος του ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄρθα ὑπάρχουν καὶ πολυάριθμες σημειώσεις τοῦ συγγραφέα του. Κατὰ τὸ ἔτος 1823 ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς «ἐπεξειργάσθη τὸ πρῶτον ψηφισθὲν ἐν τῇ ἐπαναστατημένῃ Ἑλλάδι σύνταγμα»[703]. Ἀμέσως μετὰ τὴν κήρυξη τῆς

---

698. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 276: «Οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων εἶναι ὡς ὁ Ἱπποκράτης ὑπόδειγμα τῆς λεγομένης «παλαιᾶς βραχυλογίας» δηλ. τῆς τέχνης τοῦ ἀνελίσσειν σαφῶς, εὐσυνόπτως καὶ καινῶς δι' ὀλίγων ῥημάτων τὰς λεπτοτάτας καὶ φιλοσοφωτάτας τῶν θεωριῶν».

699. *Ὅ.π.*, σσ. 276-277.

700. *Ὅ.π.*, σ. 277.

701. *Αὐτόθι.*

702. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822. Μετὰ σημειώσεων*, Ἀθήνα, Θεμ. Βολίδης, 1949.

703. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 397· πβ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλήδης, *Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀ. Κοραῆ*, σσ. 110-111: «Ὁ σχολιασμὸς τοῦ Κοραῆ στὸ *Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* συμπυκνώνει ἀνάγλυφα τὴν τελικὴ ὁλοκλήρωση τὴς πολιτικῆς του σκέψης, ποὺ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸν ἐστιασμό της σὲ συγκεκριμένα πολιτικὰ αἰτήματα καὶ ἀνάγκες».

ἑλληνικῆς ἐπανάστασης θεώρησε ἀναγκαῖα τὴ σύνταξη προσωρινοῦ πολιτεύματος «ἐπὶ δημοκρατικῶν βάσεων» μὲ σκοπό, νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀναρχία ἀλλὰ καὶ νὰ παρουσιασθεῖ ἡ Ἑλλάδα ὡς ἕνα εὐνομούμενο καὶ «καλῶς συντεταγμένο» κράτος, τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε ἐπάξια νὰ συγκαταλέγεται στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες[704].

Ὅταν δημοσιεύτηκε τὸ πρῶτο Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, ὁ Κοραῆς προέβει αὐθωρεὶ στὴ μετάφρασή του στὴ γαλλικὴ γλώσσα μὲ σκοπὸ νὰ καταστήσει γνωστὸ στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο, ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἕνα κράτος ποὺ διέπεται ἀπὸ νόμους καὶ ὄχι «μία ἀναρχουμένη μάζα ἀνίκανος πρὸς συγκρότησιν κράτους»[705]. Τὸ Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου συναντᾶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Κοραῆ ὡς πρὸς τὶς θεμελειώδεις ἀρχές του περὶ λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ἀτομικῶν δικαιωμάτων[706], ἀλλὰ τὸν δυσαρεστοῦν ἄρθρα ποὺ δὲν εἶναι σύμφωνα μὲ τὶς ριζοσπαστικές του ἀντιλήψεις[707]. Ἀνέλαβε ἔτσι τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἐν λόγω κειμένου «ἄρθρον κατ' ἄρθρον, πρὸς διαφώτισιν περὶ τῶν ἀληθῶν ἐννοιῶν, ἐπίκρισιν τῶν κακῶς θεσπισθέντων καὶ ὑπόδειξιν διορθώσεων»[708]. Τὸ ἐγχείρημα αυτὸ τοῦ Κοραῆ προκαλεῖ στὶς μέρες μας θαυμασμό, καθῶς ὑπάρχουν σημειώσεις σὲ κάθε ἄρθρο οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν ὑπερδιπλάσιο χῶρο ἀπὸ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κείμενο.

---

704. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 397: «Ὁ Κοραῆς, εὐθὺς ὡς ἀνηγγέλθη ἡ κήρυξις τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ διὰ τοῦ πρώτου ἀπευθυνομένου πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀγωνιστὰς δημοσιεύματος ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἐπανεκδοθέντος «Σαλπίσματος πολεμιστηρίου», συνέστησε τὴν ἐπείγουσαν σύνταξιν προσωρινοῦ πολιτεύματος ἐπὶ δημοκρατικῶν βάσεων καὶ διὰ νὰ ἀπεφευχθῇ ἡ ἀναρχία, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ δώσῃ ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸν πολιτισμένον κόσμον εἰκόνα ἤδη εὐνομουμένου καὶ καλῶς συντεταγμένου κράτους ἀξίου νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν χορείαν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν».

705. *Αὐτόθι.*

706. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 398.

707. *Ὅ.π.*, σσ. 398-399.

708. *Ὅ.π.*, σσ. 399-400: «Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ Κοραῆ περὶ τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐπιδαύρου, ὑπὸ τύπον σημειώσεων εἰς ἕκαστον ἄρθρον, κινεῖ καὶ σήμερον τὸν θαυμασμόν. Αἱ σημειώσεις καταλαμβάνουν ὑπερδεκαπλάσιον τοῦ κειμένου χῶρον. Εἰς ταύτας ὁ Κοραῆς ἐκφράζει εὐθαρσῶς καὶ ἀνενδοιάστως τὰς ἄκρως ριζοσπαστικὰς ἰδέας του».

Δὲν παραλείπει μάλιστα νὰ μνημονεύσει στὶς ἐν λόγω σημειώσεις καὶ ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφείς, ὅπως τὸν Ἡρόδοτο καθὼς στὴν παράγραφο μ' τοῦ Συντάγματος ὅπου τίθενται οἱ ὅροι γιὰ τὴν κήρυξη εἰρήνης ἢ πολέμου καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ἄρθρου, «*οὔτε κήρυξις πολέμου , οὔτε συνθήκη εἰρήνης ἀποφασίζεται ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τοῦ Βουλευτικοῦ σώματος. Ὁμοίως καὶ ὅσας συνθήκας τὸ Ἐκτελεστικὸν συνδέσῃ μὲ ἄλλας δυνάμεις, ἀνάγκη νὰ ἐγκριθῶσι προηγουμένως ἀπὸ τὸ Βουλευτικὸν σῶμα· ἐξαιρεῖται δὲ κατὰ ταῦτα τὸ δικαίωμα τῶν περὶ ὀληγοημέρου ἀνακωχῆς συνθηκῶν*»[709] ἀναφέρεται στὸν Ἡρόδοτο ὁ ὁποῖος ἐπαγόταν πὼς οἱ κάτοικοι τῆς Μερόης «δὲν ἐκινοῦσαν πόλεμον χωρὶς τὴν προσταγὴ τοῦ Διός, ὅστις ἐφανέρονεν εἰς αὐτοὺς διὰ χρησμοῦ πότε καὶ τίνας ἔπρεπε νὰ πολεμήσωσι»[710].

Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως μνημονεύεται καὶ στὴ συνέχεια στὸ ἄρθρο μδ', «*θέλει διατάξει νέον σύστημα νομισμάτων, χαρατομένων εἰς ὄνομα τοῦ Ἔθνους διὰ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ σώματος*», ὅπου ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς ὑποστηρίζοντας πὼς «γιὰ τὴν κοπὴ τῶν νομισμάτων, συμφέρει νὰ φυλαχθῇ μόνος ὁ δεκαδικὸς ἀριθμός, ὡς φυσικώτερος καὶ πολὺ εὐκολώτερος εἰς τοὺς λογαριασμούς· ἤγουν νὰ προβαίνῃ ἡ διαίρεσις κατὰ δεκάδας καὶ πεντάδας, καὶ ὄχι δωδεκάδας ἢ ἄλλην τινὰ ὀνομασίαν»[711]. Γιὰ τὸν δωδεκαδικὸ ἀριθμὸ μνημονεύει τὸν ἱστορικὸ γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς Αἰγυπτίους ποὺ ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ τὸ χρησιμοποίησαν καὶ ὕστερα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι[712].

---

709. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822. Μετὰ σημειώσεων*, σ. 74.
710. *Ό.π.*, σ. 75.
711. *Ό.π.*, σσ. 79-80: «Συμφέρει ἀκόμη νὰ ἦναι τὸ αὐτὸ ὄνομα καὶ ἡ αὐτὴ ἀξία ὄχι μόνον καθενὸς νομίσματος, ἀλλὰ [καὶ] παντὸς μέτρου καὶ ζυγίου, δεκαδικῶς διῃρημένων εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, καὶ διὰ τοὺς ἀγοράζοντας καὶ διὰ τοὺς πωλοῦντας».
712. *Ό.π.*, σ. 80: «Ὁ δωδεκαδικὸς ἀριθμός, πιθανόν, ὅτι ἐπηρέασε καὶ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς τοὺς Ρωμαίους, καὶ εἰς ὅλα τῆς Εὐρώπης τὰ ἔθνη, πρῶτον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἢ μᾶλλον τοὺς Αἰγυπτίους, ἐκ τῶν ὁποίων ἔλαβαν, ὡς λέγει ὁ Ἡρόδοτος (1), οἱ Ἕλληνες καὶ τὴν διαίρεσιν τοῦ ἔτους εἰς δώδεκα μῆνας, καὶ τοὺς δώδεκα πρώτους θεούς».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο στὸ *Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822*, ὁ συγγραφέας του μνημονεύει καὶ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ τὸν Ὅμηρο διότι εἶχε τὴν πεποίθεση πὼς μὲ τὴν ἀναφορὰ του σὲ σημαντικοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες διανοητὲς θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιρρώσει τὴν ἐπιχειρηματολογία του γιὰ τὰ διάφορα ἄρθρα τοῦ Συντάγματος. Εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο του, ὅπως καὶ στὰ *Προλεγόμενά* του ἀσκεῖ ἀναφορὲς σὲ ἀρχαίους συγγραφείς. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς πὼς στὰ *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεὶς* ὑπάρχουν ἔργα καὶ τῶν τεσσάρων αὐτῶν διανοητῶν. Στὸ ἔργο ὅμως *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822* δὲν ἀσκεῖται μνεία στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, τὸ ὅποῖο μνημονεύει τὰ διάφορα πολιτικὰ σχήματα ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἑκάστοτε λαοῦ, ἀλλὰ ὅπως ἤδη ἔχουμε μνημονεύσει γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸ σύγγραμμα *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφείς*, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σχολιασμὸ τοῦ ἐν λόγω κειμένου πραγματοποιεῖται σχολιασμὸς καὶ τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους, καθὼς καὶ αὐτὸ τὸ ἔργο βρίθει πολτικῶν σχολίων.

Μάλιστα σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νεόφυτο Βάμβα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1823, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς τὸν ἐνημερώνει πὼς δέχθηκε γράμμα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο ὁ ὁποῖος ἔχοντας διαβάσει δύο ἄρθα τοῦ *Προσωρινοῦ Πολιτεύματος* ποὺ κρίθηκαν ἀπὸ τὸν Χῖο Διαφωτιστὴ θέλησε νὰ ἀπολογηθεῖ, «καὶ ὁμολογῶν, ὅτι τὸ *Προσωρινὸν Πολίτευμα* ἔχει καὶ ἄλλα σφάλματα, προερχόμενα, ἀπὸ τὸ στενὸν τοῦ καιροῦ, καὶ ἀπὸ ἔλλειψιν συμβουλῶν ἱκανῶν»[713]. Ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς ἀποκρίθηκε στὸν Νεόφυτο Βάμβα πώς, «ἐπίστευσα τὴν ἐπιστολή του εἰλικρινῆ, καὶ ὡς

[713]. Κ. Θ. Δημαρᾶς, (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*. Τόμος Ε' (1823-1826). Ἔκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1983, σ. 46.

πρὸς τοιαύτην ἀπεκρίθην διὰ μακρῶν· ὄχι ὅμως χωρὶς νὰ τὸν δώσω νὰ καταλάβῃ ἐπιδεξίως, ὅτι δὲν εἶμαι ἀπὸ τοὺς εὔκολα ἀπατωμένους, καὶ ὅτι ἡ τελεία μου περὶ αὐτοῦ πληροφορία κρέμεται ἀπὸ τὴν μέλλουσαν διαγωγήν του. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς μου, τὸν εἶπα καὶ τὸν παρεκίνησα νὰ κινήσῃ πάντα λίθον εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς ἀτυχεστάτης Χίου· καὶ ἐλπίζω ὅτι θέλει φιλοτιμηθῆν διὰ τὰς ὁποίας τὸν ἔλεγα αἰτίας»[714]. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐξάγουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Γένος τὸν Ἑλλήνων διάβαζαν τὰ συγγράμματα τοῦ Χίου Διαφωτιστὴ καὶ μάλιστα ὅπῶς συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Μαυροκοδράτου θέλησε νὰ ἀπολογηθεῖ στὸν Κοραῆ γιὰ ὁρισμένα ἄρθα τοῦ τότε Συντάγματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρατηροῦμε τὸν Νεοέλληνα Διαφωτιστὴ νὰ μὴ κολακεύεται καὶ νὰ δηλώνει ἐπιφυλακτικὸς μέχρι νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὶς προθέσεις του.

Δύο χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς λαμβάνει ξανὰ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο ποὺ τιτιλοφορεῖται «*Προσωρινὴ Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς*» ὅπου ἐσωκλείονται ἀντίγραφα τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως, «δι' ἧς παρατηρεῖς πόσον ἐκτιμᾷ τοὺς ὠφελίμους κόπους σου», προσφέροντάς του ἐπίσης τὸ ποσὸ τῶν πεντακοσίων ταλλήρων ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ του Λονδίνου, «δωρισμένα εἰς ἀγορὰν τῶν ἐτησίως ἐκδιδομένων βιβλίων σου»[715]. Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἐξέγεται εἶναι πὼς οἱ ἄνθρωποι ποὺ διοικοῦσαν τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος ἐκτιμοῦσαν τὸν Κοραῆ, τὴ συγγραφική του δυνότητα ἀλλὰ καὶ τὴ μάχη ποὺ ὁ ἴδιος ἔδιδε τόσα χρόνια μέσα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἑλλήνων ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ ἀλλὰ καὶ ὕστερα, θέλοντας νὰ κοινωνήσει στοὺς ξένους διανοούμενους καὶ στοὺς ὁμογενεὶς πὼς τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος εἶναι ἕνα εὐνομούμενο κράτος.

---

[714]. *Αὐτόθι.*

[715]. Κ. Θ. Δημαρᾶς, (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Ε', σ. 201.

Ὁ Κοραῆς λοιπὸν ἐξετάζει, σύμφωνα μὲ τὴν ἱπποκρατικὴ διδασκαλία, τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων καὶ «ἕνεκα τῆς στενῆς συνάφειας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῆς ζωοποιούσης αὐτὸ ἀρχῆς, τὸ σῶμα μόνον ἀδυνατεῖ νὰ ὑποστῇ ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, ἧς κοινωνὸς καθίσταται ἐπὶ τέλους καὶ ἡ ψυχή»[716]. Ἑπομένως, τὸ κλίμα ἀλλὰ καὶ ἄλλοι παράγοντες δημιουργοῦν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε χαρακτήρα καὶ αὐτὴ ἡ «ἕξις» καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸ νὰ μπορεῖ νὰ προσαρμόζει τὸν ἑαυτό του στὸ κάθε κλίμα καὶ «πρὸς πάντας τῆς διαίτης τοὺς τρόπους»[717]. Ἐὰν ἡ ἕξις ἡττηθεῖ, ἀποδίδεται σὲ μία ἀνώτερη φυσικὴ ἢ ἠθικὴ αἰτία καὶ γιὰ τὸν Κοραῆ ἠθικὰ αἴτια εἶναι τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, οἱ νόμοι, οἱ πολιτικοὶ ἢ οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοί[718]. Ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς ἀναφέρει μὲ πολλὰ παραδείγματα τὸ δόγμα τοῦ Ἱπποκράτους, «ὅτι ὁ ἄνθρωπος κέκτηται τοιάνδε καὶ τοιάνδε κρᾶσιν, τοιόνδε καὶ τοιόνδε ἦθος, κατὰ τὰ ἐπενεργοῦντα φυσικὰ αἴτια»[719], καὶ ὑπογραμμίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μετριάσει ἢ νὰ ἀλλοιώσει τὰ ἐν λόγω αἴτια μὲ τὴν ἕξη ἢ μὲ ἄλλες φυσικὲς καὶ ἠθικὲς αἰτίες[720]. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς πραγματοποιεῖ μνεία καὶ σὲ νεώτερους φιλοσόφους καὶ ἐπάγεται πὼς ὀλιγώρησαν τὴν «σπουδαία διάκριση» τῶν φυσικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν αἰτιῶν, βάλλονταν κατὰ τῆς ἐπενέργειας τοῦ κλίματος στὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπέδιδαν τὰ πάντα σὲ ἠθικὲς αἰτίες[721]. Ἀνασκευάζοντας τὰ δόγματα τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου David Hume ὁ ὁποῖος θεωροῦσε πὼς πρέπει νὰ λαμβάνουμε τὶς αἰτίες ποὺ

---

716. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 284· πβ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822*, σσ. κθ'-λ': «Ἐν τοῖς προλεγομένοις εἰς τὰ Πολιτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπαναλαμβάνει τὴν παρατήρησιν Γάλλου συγγραφέως περὶ ἐπιδράσεως τοῦ κλίματος εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ὡς ἐκ τούτου ἀνάγκην πολιτεύματος συμφώνου πρὸς τὸν χαρακτήρα αὐτῶν».

717. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 285.

718. *Αὐτόθι.*

719. *Αὐτόθι.*

720. *Αὐτόθι.*

721. *Αὐτόθι.*

δὲν «προσπίπτουν» στὶς αἰσθήσεις μας σὰν νὰ μὴν ὑπάρχουν[722], ὁ Ἕλληνας Διαφωτιστὴς συμπεραίνει ὅτι οἱ ἠθικὲς αἰτίες μποροῦν νὰ «ἐπενεργήσωσιν εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ κλίματος δυνάμεως», ἀλλὰ δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὲς ὥστε νὰ «ἐξαλείψωσιν ἐντελῶς τὴν ἐνέργειαν τῶν φυσικῶν»[723].

Ὁ Κοραῆς πραγματοποιεῖ ἀναφορὰ στοὺς τυράννους καὶ ἐπάγεται πὼς «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δορικτήτορες, ὁρμηθέντες ἐκ ψυχρῶν κλιμάτων καὶ δεσπόσαντες λαῶν, οἰκούντων θερμοτέρας χώρας»[724]. Θεωρεῖ πὼς ἡ ἐπίδραση τοῦ κλίματος ἀσκεῖται πληρέστερα «ἐπὶ τὰ ἔθνη τὰ πρωτόγονα, τὰ εἰς φυσικὴν διάγοντα κατάστασιν»[725]. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τελειοποιήσει τὸν ἑαυτό του «ἐπ' ἀόριστον σημεῖον» καὶ δὲν ἐνστερνίζεται τὴν θεωρία τοῦ Ρουσσὼ ὅτι ὁ διανοούμενος ἄνθρωπος εἶναι ζῶο «ἐξηχρειωμένον»[726].

Ἕνα ἀκόμη ζήτημα ποὺ τίθεται ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ, εἶναι οἱ μεταβολὲς τῶν ἐποχῶν καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ὁ Χῖος Διαφωτιστὴς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει πὼς ἕνεκα τῆς γεωργίας τὸ κλίμα μπορεῖ ἀλλάξει πολὺ ἢ λίγο. Ὡς παράδειγμα φέρει τὴν Πενσυλβάνεια τῶν Ἡ.Π.Ἀ. ἰσχυριζόμενος πὼς τὸ κλίμα της δὲν εἶναι ἴδιο ὅπως πρὶν μία πεντηκονταετία καὶ «τὸ κλίμα αὐτῆς διατελεῖ σήμερον πολλῷ μᾶλλον ὑποκεκερασμένον, καὶ ἔτι μᾶλλον θὰ ὑποκερασθῇ ὅπερ ἀποδοτέον εἰς τὸν νεανισμὸν τοῦ ἐδάφους»[727]. Στὸν

---

722. Νίκος Νικολάου, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», σ. 98· πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 293: «Ὁ Ἕλλην τὸ γένος Κοραῆς (λέγει ὁ τελευταῖος τῶν ἐπικριτῶν τοῦτων) μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐγκύψας εἰς τοὺς πάλαι κλασικοὺς τῆς πατρίδος αὐτοῦ χρόνους καὶ συνειδὼς τὸ ὑψηλὸν κῦρος τοῦ ἱπποκρατεῖου πονήματος, συνέταξε ἀξιοσπούδαστον εἰσαγωγήν, ἐν ᾗ περιέγραψεν ὅσην καὶ οἵαν τὸ κλίμα ἔχει ῥοπὴν πρός τε τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν ἑκάστου λαοῦ κατάστασιν, ἀνασκευάσας συγχρόνως τὰ τοῦ Hume δόγματα».

723. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 285-286.

724. *Ὅ.π.*, σ. 286.

725. *Αὐτόθι.*

726. *Αὐτόθι.*

727. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 287.

Καναδᾶ ἡ ἄνοιξη ἔρχεται νωρίτερα ἀπὸ ὅτι παλαιότερα ἐνῶ ὁ χειμώνας ἀργότερα. Γερμανοὶ καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς μετεωρολογίας ἐπιβεβαιώνουν τὰ λεγόμενα τοῦ Χίου Διαφωτιστὴ ὕστερα ἀπὸ ὀγδόντα ἔτη[728]. Ὁ καθηγητὴς Θέοβαλδ Φίσερ «ἀνέρριψε» τὸ 1879 τὴν ἄποψη πὼς τὸ κλίμα στὶς χῶρες τῆς Μεσογείου δὲν ἔμεινε ἀμετάβλητο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιολόγος καὶ καθηγητὴς Νίσσεν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ νῦν κλίμα τῆς Ἰταλίας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ ἐκεῖνο τῶν ἀρχαίων χρόνων, μορεῖ νὰ μὴν ὑπέστει μεγάλες ἀλλοιώσεις ἀλλὰ δὲν εἶναι «ὅλως ἀμετάβλητον»[729]. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ὁ θερισμὸς τοῦ χόρτου ποὺ στὶς μέρες μας πραγματοποιεῖται τὸν Μάιο, ἐνῶ παλαιότερα τὸν Ἰούνιο[730].

Ὁ Κοραῆς, «ὡς ἱπποκρατικὸς φιλόσοφος», δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴν «εὐκρασία» καὶ στὴ «δυσκρασία» τῶν ἐποχῶν ἀλλὰ καὶ στὸν ἀριθμὸ καὶ στὶς ὀνομασίες τῶν ἀνέμων τὶς ὁποῖες ἔχει περισυλλέξει ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἕως τὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ, ὥστε νὰ διαλευκάνει τὴν ἀρχαία μετεωρολογία ἐπισυνάπτοντας ἀκόμη καὶ συγκριτικὸ πίνακα τῶν ἀνέμων τῆς ἀρχαιότητας μὲ ἀυτὸν τῶν νεώτερων χρόνων[731].

Ὁ Ἕλληνας Διαφωτιστὴς μνημονεύει τὸ κλίμα καὶ στὰ Προλεγόμενα τῶν *Πολιτικῶν*[732] τοῦ Ἀριστοτέλους[733] τὰ ὁποῖα ὅπως μᾶς ἀνακοινώνει ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα τὸν Νοέμβριο τοῦ 1821, «σήμερον ἐτελείωσεν ὁ φίλος σου τὴν ἔκδοσιν τοῦ πολιτίμου συγγράμματος τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ σημειώσεις καὶ

---

728. *Αὐτόθι.*
729. *Αὐτόθι.*
730. *Αὐτόθι.*
731. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 288.
732. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησαν τὰ πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους στὴ σκέψη τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ βλ. ἐνδεικτ., Κ. Ἐ. Χατχηστεφάνου, «Ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ», σσ. 436-443· πβ. Ἄννα Κελεσίδου, «Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐμπνευστὲς τοῦ Κοραῆ», σσ. 45-50.
733. Γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ θεωρία καὶ τὴν ἀξιοποίησή της ἀπὸ τὸν Κοραῆ πβ. Ρωξάνη Δημ. Ἀργυροπούλου, *Ἡ ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, σσ. 444-448.

προλεγόμενα διαξοδικά»[734]. Στὰ Προλεγόμενα τῶν *Πολτικῶν* λοιπὸν σημειώνει πὼς ἡ μητρόπολις τῆς πόλης πρέπει νὰ κτισθεῖ κοντὰ σὲ θάλασσα καὶ νὰ εἶναι μεσαία ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, καθὼς «κλίμα καλόν, καθαρὸς ἀὴρ καὶ νερὰ ὑγιεινὰ συνεργοῦν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν κατοίκων»[735]. Ἐπίσης πραγματοποιεῖ διαχωρισμὸ ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ πρέπει νὰ χτίζονται οἱ πόλεις ἀνάλογα μὲ τὸ πολίτευμα ποὺ ἐπικρατεῖ. Στὴ μοναρχία «συμφέρει» νὰ ὑπάρχει ἀκρόπολη, στὴν ἀριστοκρατία πολλὰ διαφορετικὰ φρούρια, ἐνῶ στὴ δημοκρατία «ἀρκοῦν» οἱ προμαχῶνες της[736]. Τὸ λιμάνι πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξωθεν τῆς πόλεως ἀλλὰ ὄχι πολὺ μακριά, «ἀς εἶναι προσκολλημένος εἰς αὐτὴν μὲ μακρὰ τείχη, κατὰ τὴν συνήθειαν πολλῶν Ἑλληνικῶν πόλεων»[737]. Μὲ αὐτὴ τὴ διαρρύθμιση σὲ καιρὸ πολέμου οἱ σύμμαχοι θὰ ἔχουν εὔκολη πρόσβαση, ἐνῶ ὅταν ἐπικρατεῖ εἰρήνη οἱ ἐγχώριοι ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι ναῦτες θὰ παραμένουν ἐκεῖ καὶ δὲν θὰ εἰσέρχονται στὴν πόλη ὥστε νὰ «φθείρουν τῶν πολιτῶν τὰ ἤθη»[738].

Ἐν συνεχεία, σημειώνει ποιὸ πολίτευμα ἀρμόζει στὴν κάθε πολιτεία καθὼς ἐὰν ἡ γῆ «ἦναι ἐπιτηδεία εἰς πάμφορον καὶ πολυφόρον γεωργίαν, μηδ' ἐμπορῇ, διὰ μεγάλα ἐμπόδια, νὰ δώσῃ εἰς τὴν ἀποικίαν ἄλλο πολίτευμα, μὴ διστάσῃ νὰ τὴν μορφώσῃ εἰς Δημοκρατίαν»[739]. Ὁ γεωργικὸς λαὸς σύμφωνα μὲ τὸν Κοραῆ εἶναι ὁ καλύτερος διότι ἀσχολεῖται συνεχῶς μὲ τὴν ἐργασία τῆς γῆς, ἡ ὁποία ἐπιζητεῖ συνεχῆ παρουσία καὶ δὲν

---

[734]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Δ' (1817-1822). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1982, σ. 312.

[735]. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν», σ. 632.

[736]. *Αὐτόθι*: «Εἰς τὴν μοναρχικὴν πολιτείαν συμφέρει νὰ ἔχῃ ἀκρόπολιν· εἰς τὴν ἀριστοκρατικὴν, πολλὰ χωριστὰ φρούρια· εἰς δὲ τὴν δημοκρατικὴν ἀρκοῦν οἱ προμαχῶνες της».

[737]. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν», σ. 632.

[738]. *Ὅ.π.*, σσ. 632-633: «Τοιουτοτρόπως, εἰς μὲν καιρὸν πολέμου εὐκολύνει τὴν βοήθειαν τῶν συμμάχων, εἰς δὲ τῆς εἰρήνης κρατεῖ τοὺς ἐγχωρίους καὶ τοὺς ξένους ναύτας, τῶν ὁποίων ἡ ἀταξία, ἂν τοὺς συγχωρήσῃς νὰ διατρίβωσιν εἰς τὴν πόλιν τὰ ἤθη».

[739]. *Ὅ.π.*, σ. 634.

σπαταλᾶ τὸν καιρό του «εἰς τὰς γεννωμένας ἀπὸ τὴν ἀργίαν λογοτριβάς, καὶ νὰ φιλονεικῇ περὶ ἀξιωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιθυμεῖ»[740]. Στὴν ὀλιγαρχία πρέπει νὰ ὑπάρχει πολυάριθμο ἱππικὸ στράτευμα καὶ καθὼς αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη δύναμη τῆς πολιτείας ἀπαιτεῖται μεγάλος ἀριθμὸς πλουσίων πολιτῶν, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ συντηροῦν τοὺς ἵππους[741].

Ὕστερα ὁ Κοραῆς θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴ θέσπιση νόμων, οἱ ὁποῖοι διαιροῦνται σὲ «θεμελειώδεις», ἀπὸ τοὺς ὁποίους συγκροτεῖται ἡ πολιτεία, καὶ σὲ «πολιτικούς», μὲ τοὺς ὁποίους κρατοῦνται ἥσυχοι οἱ πολίτες[742]. Οἱ νόμοι, σημειώνει ὁ Χῖος Διαφωτιστής, «πρέπει νὰ ἦναι σαφεῖς, σύντομοι, γενικοί, ἁρμόδιοι εἰς τὴν φύσιν τοῦ κλίματος, καὶ ἀποβλέποντες εἰς σωτηρίαν τῶν χρηστῶν πολιτῶν»[743]. Ὡς ἐπεξήγηση ἀναφέρει πὼς ἔθνη ποὺ ἦταν ἀνδρεία στὸν πόλεμο, ἐν καιρῷ εἰρήνης ἦταν «ἀνδραποδώδη» καὶ ἡ αἰτία ἔγγυται στοὺς νόμους οἱ ὁποῖοι «ἐφρόντισαν νὰ τοὺς γυμνάσωσιν εἰς τὰ πολεμικά», ἀλλὰ «ὄχι καὶ εἰς τὴν ἀναγκαίαν ἀρετὴν νὰ ἀντιστέκωσιν εἰς τὰς ἡδονάς»[744]. Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ φροντίσει ὄχι τόσο γιὰ τὸν καιρὸ ποὺ ἡ χώρα θὰ βρίσκεται σὲ πόλεμο, διότι εἶναι κάτι τὸ προσωρινό, ἀλλὰ γιὰ τὶς ἀρετὲς ποῦ διδάσκουν στὸν «εἰρηνικὸ» πολίτη οὔτε τὸν πόλεμο νὰ φοβᾶται, οὔτε νὰ «κακομεταχειρίζεται» τὴν εἰρήνη[745].

Πραγματοποιεῖται ἐπίσης μία πολὺ σημαντικὴ ἀναφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκεῖ τὸ κλίμα ἀκόμη καὶ στὸ πολίτευμα ποῦ ἁρμόζει στοὺς κατοίκους καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «τὸ καλήτερον εἰς καθὲν

---

740. *Ὅ.π.*, σ. 635.

741. *Αὐτόθι*: «Ἡ ὀλιγαρχία λαμβάνει χώρα φυσικά, ὅπου εἶναι δυνατὸν καὶ χρεῶδες νὰ ἔχῃ ἡ πολιτεία πολυάριθμον ἱππικὸν στράτευμα. Ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι ἡ μεγαλητέρα της δύναμις, ἀπαιτεῖται μέγας ἀριθμὸς πολιτῶν ἀρκετὰ πλουσίων, ὥστε νὰ τρέφωσι ἵππους· ὅθεν ἀκολουθεῖ, ὅτι ἡ τάξις τῶν πλουσίων κυριεύει τὴν τάξιν τῶν πενήτων».

742. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν», σ. 633.

743. *Ὅ.π.*, σ. 649.

744. *Αὐτόθι.*

745. *Αὐτόθι:* «Χρεωστεῖ ὁ νομοθέτης νὰ φροντίζῃ ὄχι τόσον περὶ πολέμου, ὅστις πρέπει νὰ ἦναι προσωρινός, ὅσων περὶ τῶν ἀρετῶν, ὅσαι διδάσκουν τὸν εἰρηνικὸν πολίτην μήτε τὸν πόλεμον νὰ φοβῆται, μήτε τὴν εἰρήνην νὰ κακομεταχειρίζεται».

ἔθνος πολίτευμα εἶναι, ὅποιον συμφωνεῖ μὲ τὸν χαρακτῆρα, μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους, μὲ τὸ κλίμα ὅπου κατοικεῖ, καὶ μὲ μυρίας ἄλλας περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκεται»[746]. Τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ τὰ βορεινὰ ἔθνη, σύμφωνα μὲ τὸν Κοραῆ, «εἶναι θυμοειδῆ καὶ ἀνδρεία, ὄχι ὅμως πολὺ νοήμονα οὐδ' ἐπιτήδεια εἰς τὰς τέχνας», ἀλλὰ εἶναι φιλελεύθερα, ἀνυπότακτα καὶ «ἀνεπιτήδεια νὰ κυβερνῶσιν ἄλλους»[747]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας εἶναι ἔξυπνοι καὶ φιλότεχνοι ἀλλὰ ἄνανδροι καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο εἶναι ὑποδουλομένοι[748]. Οἱ Ἕλληνες καθὼς κατοικοῦν μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο, «ἔχουν καὶ τῶν δύο προτερήματα, τὴν ἀνδρείαν ἑνωμένην μὲ τὰ φῶτα τοῦ νοῦ, καὶ τὴν εἰς τοὺς νόμους ὑποταγὴν μὲ τῆς ἐλευθερίας τὸν ἔρωτα»[749]. Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐμφανίζονται πολλὲς διαφορές, διότι ἄλλοι εἶναι νοήμονες ἀλλὰ ὄχι τόσο ἀνδρείοι, ἕτεροι ἔχουν ἀνδρεία «παρὰ νοῦν» καὶ σὲ ἄλλους «εὑρίσκονται καὶ τὰ δύο συγκερασμένα»[750].

Ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς καὶ σὲ αὐτὴ τὴν «λαμπρὰν ἐπιστημονικὴν ἔκδοσιν» ὅπως εἶναι τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* δὲν λησμονεῖ τὴν «ἐθνικὴν ἀποστολήν» του, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἐθνικὴ ἀνάπλαση τοῦ Γένους, ἡ πολιτική του διαπαιδαγώγηση ἀλλὰ καὶ ἡ προστασία του «ἀπὸ τῶν περιφρονητικῶν προπιλακισμῶν καὶ τῶν κακοήθων συκοφαντιῶν»[751]. Ἕνας τέτοιος συκοφάντης[752] ὑπῆρξε καὶ ὁ Γερμανὸς καθολικὸς κληρικὸς Corneille de Pauw καὶ ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ

---

746. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν», σ. 633.
747. *Ὅ.π.*, σ. 634.
748. *Αὐτόθι.*
749. *Αὐτόθι.*
750. *Αὐτόθι*: «Καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀκόμη πόσαι διαφοραί! Ἄλλοι εἶναι πλέον νοήμονες παρὰ ἀνδρεῖοι· ἄλλοι ἔχουν πλειοτέραν ἀνδρείαν παρὰ νοῦν· καὶ εἰς ἄλλους εὑρίσκονται καὶ τὰ δύο συγκερασμένα».
751. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 152· πβ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 292-293.
752. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 290: «Ἐν τοῖς Προλεγομένοις στηλιτεύει ὁ Κοραῆς καὶ ἕτερον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους συκοφάντην, τὸν περιβόητον φιλόσοφον Παύιον, ὅστις ἐν ταῖς «Φιλοσοφικαῖς Ἐρεύνες» ἐπέκριέ τινας τῶν τότε περιηγητῶν, ἐκφράσαντες προσδοκίαν περὶ τῆς πολιτικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀναγεννήσεως».

Ἀδαμάντιος Κοραῆς σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν πρωτοψάλτη Δημήτριο Λῶτο, «μὲ ἐλύπησε, φίλε μου, μεγάλως ἕναν νέον σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐφάνη ταύτας τὰς ἡμέρας ἐδῶ, γεγραμμένον ἀπὸ τὸν περίφημον φιλόσοφον τοῦ Βερολίνου τὸν Παύιον, ὅστις ἀγκαλὰ δὲν φαίνεται φίλος τῶν Τούρκων, κατηγορεῖ ὅμως τὸ γένος μὲ μίαν ἀνήκουστον σκληρότητα, λέγων μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ταῦτα τὰ φοβερὰ λόγια: "Ἡ λήθη τῶν πολιτικῶν νόμων, ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία ἔρριψαν εἰς τὸ γένος τῶν Γραικῶν τόσον ἰσχυρὰς καὶ τόσον βαθείας ρίζας, τὰς ὁποίας καμμία δύναμις ἀνθρώπινη δὲν θέλει δυνηθῇ νὰ τὰς ἐκριζώσῃ"»[753]. Στὴ συνέχεια τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ὁ Κοραῆς θέλοντας νὰ σημειώσει αὐτὴ τὴ συκοφαντία ποὺ διαπράτεται ἐναντίον τοῦ ἑλληνικου Γένους ἐπειχειρηματολογεῖ πώς, «ὁ Παύιος, ἀγκαλὰ φιλόσοφος καὶ θαυμαστὸς συγγραφεύς, φλυαρεῖ περὶ τῶν Ρωμαίων καὶ συκοφαντεῖ ἀναισχύντως τὸ γένος ἐκ μόνης τῆς ἀκοῆς, χωρὶς νὰ τὸ ἰδῇ»[754] καὶ θέλοντας νὰ δείξει τὸν θυμό του γιὰ αὐτὴ τὴν κριτικὴ συνεχίζει λέγοντας, «φίλε μου, σὲ βεβαιώνω, εἶναι ὀκτὼ ἡμέραι, ἀφοῦ μὲ ἔφερε τὸ βιβλίον ὁ φίλος, καὶ ἀκόμη δὲν δύναμαι νὰ τὸ χωνεύσω»[755].

Διαβάζοντας λοιπὸν αὐτὸ τὸ λιβελλογράφημα ὁ Χῖος Διαφωτιστής, χολωμένος, ἔνιωσε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀνασκευάσει τὶς ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως ἐκδίδοντας ἕνα ἑλληνογαλλικὸ σύγγραμμα καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «καταγίνομαι κατὰ τὸ παρὸν εἰς ἕνα ἕβδομον, καὶ αὐτὸ ἑλληνογαλλικόν, τὸ ὁποῖον ἐλπίζω νὰ τελειώσω μετὰ τρεῖς ἢ τεσσάρας μῆνας. Εἰς τοῦτο τὸ ἕβδομον σύγγραμμα ἔχω σκοπὸν νὰ τρίψω (ἀλλὰ νὰ τρίψω ἰσχυρὰ) τὸ ἀναιδὲς πρόσωπον τοῦ Γερμανοῦ σοφιστοῦ τοῦ Παυίου διὰ τὰς φρικώδεις συκοφαντίας, ὅσας ἐξέρασε κατὰ τοῦ δυστυχοῦς γένους τῶν Γραικῶν, καὶ νὰ τὸν πληροφορήσω, ὅτι εἰς τὸ τέλος

---

[753]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Α', σ. 102.
[754]. *Αὐτόθι.*
[755]. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Α', σ. 104.

τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, μετὰ μίαν δεινὴν αἰχμαλωσίαν τεσσάρων σχεδὸν ἑκατονταετηρίδων, εὑρίσκονται ἀκόμη μεταξὺ τῶν Γραικῶν ἄνθρωποι ἱκανοὶ καὶ νὰ συγγράψωσι καθὼς καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ νὰ ἀνασκευάσωσι τὰς φλυαρίας ἑνὸς τερατολόγου σοφιστοῦ»[756]. Σὲ μία προγενέστερη ἐπιστολὴ πάλι πρὸς τὸν Δημήτριο Λῶτο ἀναφέρει πὼς ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ του «ἐκακοφάνη» ποὺ ὁ Villoison χωρὶς τὴ συγκατέθεσή του δημοσίευσε σὲ εφημερίδα τῆς Γερμανίας τὰ παρακάτω λόγια, «εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὸ Παρίσιον ἕνας Γραικὸς ἰατρὸς ὀνόματι Κ., ὅστις ἔκαμε τὰς ἀγχινουστάτας ἐξηγήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τὸν Ἱπποκράτην»[757], διότι τὸ ἔπραξε χωρὶς τὴ σύμφωνη γνώμη καὶ θέληση τοῦ Χίου διαφωτιστή καὶ γιατὶ «δὲν εἶναι φρονίμου ἀνδρὸς ἔργον νὰ προλέγῃ πράγματα ἀτελείωτα»[758]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, «βλέπων τὸν τίτλον τοῦ Γραικοῦ, ἐστοχάσθην μήπως συνέφερεν αὐτὸ διὰ νὰ ἐμφράξῃ κἂν τὰ στόματα τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἀθλίου καὶ καταφρονημένου γένους ἡμῶν, καὶ μάλιστα τοῦ καταράτου Παυΐου, τὸν ὁποῖον ὁσάκις ἐνθυμηθῶ, σεληνιάζομαι»[759].

Ὅπως μνημονεύτηκε τὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἐκδόθηκε τὸ 1800 ἀλλὰ ὁ Pauw εἶχε ἤδη ἀπέλθει τοῦ βίου καὶ ὁ Χίος Διαφωτιστὴς δὲν θέλησε νὰ ἀσκήσει δριμεία κριτικὴ ἐναντι ἑνὸς ἀποθανόντα, ἀλλὰ στὶς ὑποσημειώσεις τῶν γαλλικῶν προλεγομένων ὑπερασπίζεται μὲ σθένος τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοὺς συκοφάντες του[760]. Θέλοντας νὰ προσδώσει κύρος στὰ λεγόμενά του

---

756. *Ὅ.π.*, σ. 499.

757. *Ὅ.π.*, σ. 131.

758. *Ὅ.π.*, σσ. 131-132.

759. *Ὅ.π.*, σ. 132· πβ. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 50· Θερειανός, Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 143· Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σσ. 290-291.

760. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, σ. 54 (σημ. 1): «Δέον ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι καὸ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς εἰς τὸ ἐν Βιέννῃ ἐκδοθὲν τῷ 1797, ὀλίγον πρὸ τῆς συλλήψεως καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του, ἔργον του περιλαμβάνον μετάφρασιν τοῦ 4ου τόμου τοῦ «Νέου Ἀναχάρσιδος» τοῦ ἀββᾶ Βαρθελέμύ, μετ' ἰδίων σχολίων, ἐπιτίθεται (σ. 159 σημ.) κατὰ τοῦ «κὺρ Πάβ», δηλαδὴ τοῦ Corneille

ἀναφέρει τὸν Ἱπποκράτη καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, «κατὰ τὸν φιλόσοφον Ἱπποκράτην πάντες οἱ λαοὶ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧτον ἐπιδεκτικοὶ ἀπαλλαγῆς ἐκ τῶν δεινῶν εἰς τὰ ὁποῖα ἔρριψαν αὐτοὺς τὰ σφάλματά των. Ἀλλὰ κατὰ τὸν φιλόσοφον Pauw πρέπει νὰ ἐξερεθοῦν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες»[761]. Καὶ πάλι ἡ ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ ἦταν καυστικὴ καθὼς τὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ κληρικοῦ κυκλοφοροῦσε εὐρέως στὴν Εὐρώπη ὁπότε ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἕλληνα Διαφωτιστὴ ἦταν ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἱπποκράτους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία ἐπίσης νὰ προβάλει τὴν ἑλληνική του «ιδιότητα» καὶ νὰ ἀναφερθεῖ στὸν σύγχρονο ἑλληνισμό, «κατακρίνων τὴν ἐρασμιακὴν προφορὰν» καὶ ὑποστηρίζοντας πὼς οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες «προφέρουν ὀρθῶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν», ἐνῶ οἱ Εὐρωπαῖοι «θὰ ἐμάνθανον πληρέστερον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἂν ἔδιδον περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν»[762].

Ὅπως λοιπὸν διαφαίνεται ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ κείμενο ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὑπῆρξε ἕνας διανοούμενος ποὺ μαχόταν μέσα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων του γιὰ τὴν ἐλευθερία του Γένους τῶν ἑλλήνων, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση συνέχιζε νὰ εἶναι συγγραφικὰ ἐνεργὸς ὥστε ἡ Εὐρώπη νὰ κατανοήσει πὼς τὸ νεοσύστατο κράτος εἶναι ἕνα εὐνομούμενο κράτος καὶ οἱ πολίτες του κατέχουν κάτι ἀπὸ τὴν αἴγλη τῶν προγόνων τους. Ἡ συμβολή του αὐτὴ ἐκτιμήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν *Προσωρινὴ Διοίκηση τῆς Ἑλλάδος* καὶ σύμφωνα μὲ τὸ *Ἐκτελεστικὸ Σῶμα* ἀνακοινώθηκε πώς, «ἐπειδὴ ὁ Κύριος Ἀδαμάντιος Κοραῆς μὲ τὰς ἐκδόσεις του ὠφελεῖ τὰ μέγιστα τὴν Ἑλληνικὴν νεολαίαν, ἐπειδὴ ἡ Διοίκησις θεωρεῖ τὴν ἐξακολούθησιν αὐτῶν ὡς ἀναγκαιοτάτην εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, καὶ ἐπειδὴ μετὰ τὴν καθίδρυσιν διαφόρων σχολείων εἰς τὴν

Pauw, ἐπιχειρεῖ δὲ διὰ πνευματώδους συλλογισμοῦ νὰ ἀποδείξῃ παράλοδα ὅσα εἶχε γράψει οὗτος περὶ τοῦ συνεπείᾳ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ αἱμοαχαροῦς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων».

[761]. *Ὅ.π.*, σ. 54.

[762]. *Ὅ.π.*, σ. 154· πβ Θερειανός, Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Α', σ. 288.

ἐπικράτειαν χρειάζεται ἡ Διοίκησις πολλὰ ἀντίτυπα τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῆ, διὰ νὰ βραβεύῃ μὲ αὐτὰ τοὺς προκόπτοντας μαθητάς. Διατάττει: νὰ ἐξοδεύονται ἐτησίως ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον πεντακόσια τάλληρα εἰς ἀγορὰν τῶν ὑπὸ τοῦ Κοραῆ ἐκδιδομένων βιβλίων […]»[763].

[763]. Κ. Θ. Δημαρᾶς, (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*, Τόμος Ε', σ. 202.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Θὰ μπορούσαμε συμπερασματικὰ νὰ ποῦμε πὼς ὁ τίτλος τοῦ ἱπποκρατικοῦ συγγράμματος, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ποὺ ἀποτέλεσε τὸν βασικὸ ἄξονα τῆς ἐν λόγω μεταπτυχιακῆς ἐργασίας, συμπυκνώνει μὲ τὸν πιὸ εὔστοχο τρόπο τὴ σύνδεση ἰατρικῆς – φιλοσοφίας, καθὼς σύμφωνα μὲ τὸν Ἱπποκράτη γιὰ νὰ ἀσκεῖ ὁ ἰατρὸς ὀρθᾶ τὴν τέχνη του, δὲν ἀπαιτοῦνται μόνο οἱ ἀμιγῶς ἰατρικὲς γνώσεις ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικές. Τὸ ἐν λόγω ἔργο, ἀπευθυνόμενο στοὺς ὁμοτέχνους του συγγραφέως, τοὺς προτρέπει στὴν ἑκάστοτε πόλη ποὺ θὰ βρίσκονται νὰ λαμβάνουν ὑπόψιν τους καὶ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν, τοὺς ἀνέμους, τὴν ποιότητα τῶν ὑδάτων ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐδάφους. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μέσω τῆς παρατήρησης, μέθοδος ποὺ γιὰ τὸν Κῶο ἰατρὸ σήμαινε συνδυασμὸ τῆς προσοχῆς τῆς ἐποπτείας ἀλλὰ καὶ κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας.

Τὴν σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστημῶν τὴν ἀντιλαμβανόμαστε ἀπὸ τὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς παρούσης ἐργασίας, διότι οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι ἀναφέρονται μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους γιὰ τὰ κοσμοποιὰ στοιχεῖα τοῦ σύμπανος, τοὺς ὁποίους ὁ ἱπποκρατικὸς ἰατρὸς θεωρεῖ θεμελειώδους σημασίας γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὴν παραπάνω νοηματικὴ συνάφεια προκύπτει ἀναμφίβολα πὼς ὁ Κῶος ἰατρὸς ἦταν σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Προσωκρατικὴ διανόηση.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο λοιπόν, πόσο ἰσχυρὴ ἐπίδραση ἄσκησε ἡ φιλοσοφία στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἕνα μελετητὴ ἡ ἐν λόγω ἐπίδραση δὲν σχετίζεται μὲ «τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ τεχνικὰς προόδους τοῦ κλάδου», ὅσο μὲ τὴν διατύπωση τῶν θεωριῶν[764]. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν τεσσάρων

[764]. Χάρης Ἰακ. Τούλ, «Τὰ κοσμολογικὰ συτήματα τῶν ἱπποκρατικῶν ἰατρῶν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 45 (1970), σ. 35.

χυμῶν τοῦ σώματος (αἷμα, φλέγμα, ξανθὴ καὶ μέλανα χολή), τὰ ὁποῖα παραλληλίσθηκαν μὲ τὴν τεραμερὴ διαίρεση τῶν στοιχείων τῆς ὕλης (πῦρ, αήρ, ὕδωρ, γῆ), μὲ τῆ θεωρία αὐτὴ νὰ διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, καὶ μὲ τὶς τέσσερις ποιότητες (θερμὸ, ψυχρό, ὑγρό, ξηρὸ) ποὺ ὅπως ἀναφέραμε διετύπωσε ὁ Ἀκλμάιων ὁ Κροτωνιάτης[765]. Ἕνεκα ὅμως τῆς ἀπώλειας φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα «εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθῇ τὸ εἶδος καὶ ἡ ἔκτασις τῆς συμβολῆς ἑνὸς ἑκάστου υῶν ἀρχαίων φιλοσόφων εἰς τὴν πρόοδο τῆς Ἰατρικῆς»[766]. Ἐπίσης, εἶναι δύσχερὲς ἀπὸ τοὺς μελετητὲς νὰ διαπιστώσουν ἐὰν οἱ ἀνατομοφυσιλογικὲς καὶ βιολογικὲς ἀπόψεις τῶν ἰατρῶν τῆς ἀρχαιότητος ὀφείλονται σὲ δικὲς τους παρατηρήσεις ἢ ἂν πρὲπει νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς φιλοσόφους.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησαν οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι στὴ σκέψη τοῦ Ἱπποκράτη, καὶ ἀντίστροφα ἀρκετοὶ φιλόσοφοι ἐνστερνίστηκαν θεωρίες τοῦ Κώοι ἰατροῦ, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο τῶν *Πολιτικῶν* του, πραγματοποιεῖ ἀναφορὰ στὰ ἔθνη, στὴν χαρακτηροδομή τους ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀσκεῖται ἀνάλογα μὲ τὴν τοποθεσία. Στὴν ἴδια νοηματικὴ συνάφεια κυμαίνεται καὶ ὁ Γαληνός, καθὼς καὶ ἀυτὸς ὑπογραμμίζει στὸ ἔργο του *Περὶ αἱρέσεων τῆς εἰσαγομένης* τὴν ἀνάγκη νὰ ληφθεῖ ὑπόψιν ἀπὸ τὸν ἰατρὸ ἡ ἡλικία τοῦ ἀσθενοῦς, ἡ ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ ἡ περιοχὴ προτοῦ προβεῖ σὲ ὁποιαδήποτε ἐπέμβαση. Αἰῶνες ἀργότερα, ὁ Γάλλος Διανοητὴς Μοντεσκιὲ μὲ τὸ σύγγραμμά του *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων* μᾶς ἀνακαλεῖ στὸ νοῦ τὴν ἱπποκρατικὴ θεωρία τοῦ κλίματος καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδρᾶ στὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ ἀυτὸ τὸν λόγο καὶ διατείνεταιπὼς οἱ νόμοι πρέπει νὰ εἶναι συνάρτηση τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῶν κατοίκων.

---

765. *Αὐτόθι.*
766. *Αὐτόθι.*

Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὁ Νεοέλληνας Διαφωτιστὴς Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τοῦ ὁποίου οἱ δύο διδακτορικές διατριβές του ἦταν πάνω σὲ ἱπποκραικὰ συγγράμματα, θεώρησε τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἕνα ἔργο ποὺ ἀκτινοβολοῦσε ἀκόμη στὴν ἐποχή του καὶ γι' αὐτὸ προέβει σὲ ἔκδοσή του σὲ γαλλικὴ μετάφραση μὲ προλεγόμενα. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ τὸ γεγονὸς πὼς ὅταν ὁ Χῖος Διαφωτιστῆς ἐξέδωσε τὸ ἐν λόγω σύγγραμμα τὸ Γένος τὸν Ἕλλήνων βρισκόταν ὑποδουλομένο καὶ προσπαθοῦσε νὰ λύσει τὰ δεσμὰ τῆς τουρκικῆς καταδυναστεύσεως καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἐπιχειροῦσε νὰ ἀναδείξει στὴν Εὐρώπη τὴν αἴγλη τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Π Η Γ Ε Σ

Ἀποστολίδης, Πάνος Δ., *Ἑρμηνευτικὸ λεξικὸ πασῶν τῶν λέξεων τοῦ Ἱπποκράτους*, Ἀθήνα, Γαβριηλίδης, 1997.

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Ed. Immanuelis Bekkeri. Tome II, Berolini, Academia Regia Borussica, 1960.

---, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Βιβλία Α'-Δ'. Εἰσαγ., Μετάφρ., Δημήτριος Λυπουρλῆς. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2006.

---, *Πολιτικά*. Ed. Immanuelis Bekkeri. Tome II, Berolini, Academia Regia Borussica, 1960.

---, *Πολιτικά*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Παν. Ι. Θεοδωρόπουλος. Ἀθήνα, 1933.

Γαληνός, *Ὅτι ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Φιλολογικὴ Ὁμάδα Κάκτου. Ἀθήνα, Κάκτος, 2000.

---, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Φιλολογικὴ Ὁμάδα Κάκτου. Ἀθήνα, Κάκτος, 2000.

---, *Ὑπόμνημα*, <στό> Ἱπποκράτους, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου βιβλίον πρῶτον*, στό: Carolus Gottlob Kühn (Ed.), *Κλαυδίου Γαληνοῦ Ἅπαντα*. Tomus XVI, Lipsiae, 1923.

Δημαρᾶς, Κ. Θ. (ἐπιστασία), Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*. Τόμος Α' (1774-1798). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας», 1964.

---, Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία*. Τόμος Β' (1799-1809). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας», 1966.

---, Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Γ′ (1810-1816). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1979.

---, Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Δ′ (1817-1822). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1982.

---, Ἀδαμάντιος Κοραῆς. *Ἀλληλογραφία.* Τόμος Ε′ (1823-1826). Ἐκδοτ. Ἐπιτρ., Κ. Θ. Δημαράς – Ἄλκης Ἀγγέλου – Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ – Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Βιοβλιοπωλεῖο «Ἑρμῆς», 1983.

Ἡσίοδος, *Θεογονία*. Ed. M. L. West. Oxford, Clarendon Press, 1966.

Ἱπποκράτης, *Ἀφορισμοί*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2016, σσ. 522-562.

---, *Ἐπιδημιῶν Ι καὶ ΙΙΙ*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d′ Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome II, III. Paris, 1961, σσ. 530-717 καὶ 1-149.

---, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d′ Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome II. Paris, 1961, σσ. 12-93.

---, *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d′ Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 72-87.

---, *Περὶ ἱερῆς νούσου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d′ Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 352-397.

---, *Περὶ ἱερῆς νοῦσου*, στό: *Ἱπποκράτης. ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2016, σσ. 351-395.

---, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 32-69.

---, *Περὶ φυσῶν*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome VI. Paris, 1962, σσ. 90-115.

---, *Προγνωστικόν*, στό: É. Littré (ed.), *Oeuvres Complètes d' Hippocrate*. Traduction Nouvelle avec le Text Grec en Regard. Tome II. Paris, 1961, σσ. 94-191.

Κοραῆς, Ἀδαμάντιος, *Ἱπποκράτους τὸ περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων. Δεύτερον ἐκδοθὲν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· ᾧ προστέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους*, Παρίσι, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, 1816.

---, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγρραφεῖς.* Τόμος Α'. Προλ., Κ. Θ. Δημαράς. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986.

---, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*. Τόμος Β'. Προλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988.

---, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγρραφεῖς.* Τόμος Γ'. Προλ., Λουκία Δρούλια. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.

---, *Τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822. Μετὰ σημειώσεων*, Ἀθήνα, Θεμ. Βολίδης, 1949.

---, *Medicus Hippocraticus*. Ἐπιμ., Μετάφρ., Νικόλαος Ἀ. Ἐ. Καλοσπύρος, Ἀθήνα, Ἄλφα Πι, 2009.

---, *Medicus Hippocraticus sive de praecipius officiis medici ex primo Hippocratis Aphorismo deductis oratio*, Monspelii, Univerfitatifque Typographum Confuetum, 1787, στό: Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Medicus Hippocraticus*. Εἰσαγ., Στερ. Φασουλάκης. Μετάφρ., Θεαγένης Λιβαδᾶς. Χίος, Ἰατρικὸς Σύλλογος Χίου, 1991.

Λεξικὸν τῆς Προσωκρατικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1994.

Λυπουρλῆς, Δ., *Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ὅρκος, Περὶ ἱερῆς νούσου, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, Προγνωστικόν*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1983.

Λυπουρλῆς, Δημήτριος (μετάφρ., εἰσαγ., σχόλ.), *Ἱπποκράτης. Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη. Ἰατρικὰ θέματα*, Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2016.

Μοντεσκιέ, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*. Μετάφρ., Παναγιώτης Κονδύλης – Κωστῆς Παπαγιώργης. Ἀθήνα, Γνώση, 2006.

---, *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*, στό: Γ. Δ. Ζιούτος (μετάφρ., ἐπιλογή), *Μοντεσκιέ. Ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Σύγχρονη Ἐποχή, 1993, σσ. 269-397.

Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*. Ed. D. B. Monro – T. W. Allen. Μετάφρ., Ν. Καζαντζάκης - Ἰ. Θ. Κακριδῆς. Oxford, 1920.

---, *Ὀδύσσεια*. Μετάφρ., Νίκος Καζαντζάκης – Ἰ. Κακριδῆς. χ.τ., 1938.

Πλάτων, *Νόμοι*. Ed. B. Jowett. Volume IV. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871).

---, *Νόμοι*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ἠ. Π. Νικολούδης. Δαίδαλος, 2008.

---, *Πολιτεία*. Ed. B. Jowett. Volume II. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871).

---, *Πολιτεία*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα, Πόλις, [5]2003 ([1]2002).

---, *Πολιτικός*. Εισάγ., Μετάφρ., Σχόλ., Ἰ. Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2003.

---, *Πρωταγόρας*. Ed. William Heinemann. Volume II. London, Harvard University Press, 1967.

---, *Πρωταγόρας*. Ἐπιμ., Μετάφρ., Ἠλίας Σ. Σπυρόπουλος. Θεσσαλονίκη, Ζῆτρος, 2009.

---, *Φαῖδρος*. Ed. B. Jowett. Volume III. London, Oxford, [4]1953 ([1]1871).

---, *Φαῖδρος*. Εἰσαγ., Μετάφρ., Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Ἀθήνα, Πόλις, 2015.

Beccaria, Cesare, *Περὶ Ἀδικημάτων καὶ Ποινῶν*. Μετάφρ., Προλεγ., Σημ., Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἀθήνα, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, χ.χ.

Diels, Hermann, – Kranz, Walther, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα.* Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ Βασ. Ἀ. Κύρκος. Συνεργασία: Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης. Ἐπιμ., Βασ. Ἀ. Κύρκος. Φιλολογικὴ ἐποπτεία Γεώργιος Ἀ. Χριστοδούλου. Τόμος Α'. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2005.

---, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα.* Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ Βασ. Ἀ. Κύρκος. Φιλολογικὴ ἐποπτεία Γεώργιος Ἀ. Χριστοδούλου. Τόμος Β'. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2007.

---, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Bd. I, Dublin/Zürich, [16]1972 ([1]1903).

Hoffmann, S. F. W., *Bibliographisches Lexicon der Gesammten Literatur der Griechen*, Amsterdam, Verlag Adolf M. Hakkert, 1961.

Μ Ε Λ Ε Τ Ε Σ

Ἀγγέλη, Ἀγγελική, «Ἠθικὲς ἐκφάνσεις τῆς ψυχοσωματικῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό», *Σύναψις*, 45 (2017), Τόμος 13, σσ. 20-22.

Ἀγγελομάτη-Τσουγγαράκη, Ἑλένη, «Οἱ ἀντιλήψεις τῶν ξένων γιὰ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐρανιστής*, 21 (1997), σσ. 225-247.

Ἀνδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Αἰτιότητα. Ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1991.

Ἀργυροπούλου, Ρωξάνη Δημ., *Ἡ ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Ἀθήνα, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης, 1981, σσ. 444-448.

Ἀργυροπούλου – Λουγγῆ, Ρωξάνη, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσὼ στὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμό», *Ὁ Ἐρανιστής*, 11 (1974), σσ. 197-216.

Βαμβακάς, Κωνσταντῖνος Ἰ., *Οἱ θεμελιωτὲς τῆς δυτικῆς σκέψης. Ἕνας διαχρονικὸς παραλληλισμὸς μεταξὺ προσωκρατικοῦ στοχασμοῦ, φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς ἐπιστήμης*, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2001.

Βασιλειάδης, Ἀ. Π., «Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἱπποκρατικὸ corpus. Οἱ ρηματικοὶ τύποι γίγν(εσθαι), γιν(εσθαι), γεν(έσθαι) στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τὸπων*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.*, 17 (1978), σσ. 11-34.

Βέικος, Θεόφιλος, *Οἱ Προσωκρατικοί*, Ἀθήνα, Gutenberg, [7]2016 ([1]1972).

---, *Φύση καὶ Κοινωνία. Ἀπὸ τὸ Θαλῆ ὡς τὸ Σωκράτη*, Ἀθήνα, Σμίλη, 1991.

Βέλιος, Ἀλέξανδρος (εἰσαγ.), Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἐπιστολὲς πρὸς τὸ Ἔθνος*. Ἐπιλ., Παρουσ., Ἀλέξανδρος Βέλιος. χ.τ., Ροές, 1998.

Βλαχάκης, Γ. Ν., «Ἀναφορὲς γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ τὸ ἔργο του στὸν Ἀγγλοσαξονικὸ κόσμο», *Ὁ Ἐρανιστής*, 28 (2011), σσ. 233-286.

Βουδούρης, Κωνσταντῖνος, *Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἰωνία, 1988.

---, «Φιλοσοφία καὶ ἰατρική: μία ἀμφίδρομη καὶ γόνιμη σχέση ἢ μία παράταιρη συζυγία;», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική*. Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 37-51.

Γασπαράκης, Μανώλης, «Ἀρχαία ἰατρικὴ καὶ ὁμηρικὰ ἔπη», *Λαϊκὴ Ἰατρική*. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου, 2000), Ρέθυμνο, 2003, σσ. 97-107.

Γεωργίου, Ἰ. Π., *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, Παπαζήση, 1978.

Γκιάλας, Ἀθανάσιος Ἰ., *Θέματα ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, 1977.

Γκίκας, Σωκράτης –Εὐαγγέλου, Ἰάσων, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Ἀθήνα, Σαββάλας, χ.χ.

Δάμπασης, Ἰ. Ν., «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις ἐν τῇ προ-ἱπποκρατικὴ ἰατρική», *Ἐπετηρις Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, Η' (1969-1970), Ἀθήνα, Β. Καρύδης – Ἀ. Σιάφακας, σσ. 54-75.

---, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*. Τόμος Α'. Ἀθήνα, Ἑταιρεία Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 1966.

---, *Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται*. Τόμος Β'. Ἀθήνα, Ἑταιρεία Κυκλαδικῶν Μελετῶν, 1968.

Δασκαλάκης, Ἀπ. Β., *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα, 1965.

Δελλῆς, Ἰ. Γ., *Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία στὰ κείμενα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀργοστόλι, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 15ο τόμο τῶν «Κεφαλληνιακῶν χρονικῶν», 2014, σσ. 17-102.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ἰ., «Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἡ Φιλοσοφία», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 15-16 (1985-1986), Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, σσ. 143-155.

Δημαράς, Κ. Θ. (επιμ.), *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

Δραγώνα – Μονάχου, Μυρτῶ, «Ἀφετηρία γιὰ τὴ χαρτογράφηση μίας ἀρχαϊκῆς γνωσιολογίας», *Δευκαλίων*. Τόμος Γ'. 11 (1974), Δωδώνη, σσ. 365-385.

---, «Ὁ ρόλος τῆς ἰατρικῆς στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 46 (2016), Ἀθήνα, σσ. 52-82.

Εὐτυχιάδης, Ἀριστοτέλης Χρ., *Ἀρχὲς Φιλοσοφίας καὶ Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς*, Ἀθήνα, 1998.

Ζέγκελης, Κ., «Ποιὰ ἡ ἀληθὴς ἑρμηνεία τῆς κοσμογονικῆς θεωρίας τῶν ἀριθμῶν τοῦ Πυθαγόρα», *Πρακρικὰ τῆς Ἀκαδημίας ἀθηνῶν*, 8 (1933), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1933, σσ. 158-163.

Ζερβάνος, Κωστῆς Ἰ., «Εἶναι οἱ ἱπποκρατικοὶ πρόδρομοι τῆς ὁμοιοπαθητικῆς;», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική.* Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 75-80.

Ἡλιοῦ, Φίλιππος «Στὴν τροχιὰ τῶν Ἰδεολόγων. Κοραῆς – Dauhou – Φουρναράκης», *Χιακὰ Χρονικὰ* 10 (1978), σσ. 36-68.

Θερειανός, Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*. Τόμος Α΄. Τεργέστη, Αὐστροουγγρικὸ Λόϋδ, 1889.

---, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*. Τόμος Γ΄. Τεργέστη, Αὐστροουγγρικὸ Λόϋδ, 1890.

Καλογεράκος, Ἰωάννης Γ., «Ἄριστη πολιτεία καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων: Ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη», στό: Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος (ἐπιμ.), *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή*. Πρακτικὰ Ἕκτου Πανελλήνιου Συνεδρίου (Ἰερισσός, 19-21 Ὀκτωβρίου, 2001), Χαλκιδική, 2004, σσ. 163-175.

---, «Βιβλιοκρισία. Εὐάγγελος Ν. Ροῦσσος. *Προσωκρατικοί*», *Δευκαλίων*, 33/34 (1981), σσ. 107-121.

---, «"Habent sua fata libelli": *Τὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν* καὶ ἡ ἔρευνα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας (μὲ ἀφορμὴ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου), *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 41 (2011), Ἀθήνα, σσ. 328-335.

Καραγέωργος, Βασίλειος Στ., *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Εὐρώπη*, Ἀθήνα, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλου, 1984.

Κελεσίδου, Ἄννα, «Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐμπνευστὲς τοῦ Κοραῆ», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά*, 57 (2000), σσ. 45-50.

Κελεσίδου – Γαλανοῦ, Ἄννα, «Γλώσσα καὶ Ἐλευθερία στὸ ἔργο τοῦ Ἀδ. Κοραῆ», *Προεκτάσεις στὴν ἐκπαίδευση*, 15-16 (Μάρτιος-Αὔγουστος 1994), σσ. 98-101.

---, «Παρουσία καὶ νόημα τοῦ *Γίγνεσθαι* στὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 8-9 (1978-1979), Ἀθήνα, σσ. 74-116.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀ. Κοραῆ. Πρόταση ἑρμηνείας», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ* (29-30 Ἀπριλίου 1983), Ἀθήνα, 1984, σσ. 102-112.

Κορδάτος, Γιάνης Κ., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Πέτρος Δ. Καραβάκος, 1946.

Κουμάκης, Γεώργιος Χ., *Φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ παιδεία*, Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1998.

Κουσουλάκος, Γεώργιος Π., «Μεσότης καὶ μέτρον ἐν τῇ ἑλληνικὴ διανοήσει. Μετ' ἐξειρέσεως τῆς περὶ μεσότητος διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους», *Ξένιον*, Athen – Freiburg / Br. – Köln, Ch. Katsikalis Verlag, 1973, σσ. 203-265.

Κυριακόπουλος, Παναγιώτης Ἰ., *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιδράσεις σ' αὐτὴ τῶν Προσωκρατικῶν*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα – Ἰωάννινα, 1983.

Κύρκος, Βασίλειος Ἀ., «Ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη ἡ δια τῶν μέσων», στό: Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος (ἐπιμ.), *Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή*. Πρακτικὰ Ἕκτου Πανελλήνιου Συνεδρίου (Ἱερισσός, 19-21 Ὀκτωβρίου, 2001), Χαλκιδική, 2004, σσ. 209-217.

---, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκδότης φιλοσοφικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας*, Β' (2011), Ἰωάννινα, σσ. 87-106.

---, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ «Ὑγιὴς Φιλοσοφία»*, Ἀθήνα, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου, 1983), 1985, σσ. 7-16.

Λέκκας, Γ. Ἀ., «Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση τῆς ἰατρικῆς ὕλης στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 38 (2008), Ἀθήνα, σσ. 73-84.

Λυπουρλῆς, Δημήτριος Δ., «*Ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι…* Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση», *Φίλτρα. Τιμητικὸς Τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Ἀθήνα, 1975, σσ. 87-105.

---, *Ἡ παραγωγικὴ κατάληξη –ικὸς στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ στὸ ἱπποκρατικὸ corpus*, Θεσσαλονίκη, 1968.

---, «Κριτικὰ καὶ ἑρμηνευτικά. Ἀριστοτελικὰ Β΄. Ἱπποκρατικὰ Α΄», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 11 (1969), Θεσσαλονίκη, σσ. 263-296.

Μακρίδης, Β., «Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πρὸς τὸν Heinrich Karl Abraham Eichstädt», *Ὁ Ἐρανιστής*, 26 (2007), σσ. 221-234.

Μαντούβαλος, Ἴκαρος, «"Ὁ Μέγας Κοραῆς ἀπεβίωσε τὴν 6 Ἀπριλίου". Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Φίλιππου Φουρναράκη πρὸς τὸν Θωμᾶ Σπανιολάκη (1833)», *Ὁ Ἐρανιστής*, 27 (2009), σσ. 149-163.

Μαραγγιανοῦ, Εὐαγγελία, «Ἰατρικὴ καὶ θεραπεία στὸν Πλάτωνα», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική*. Πρακτικὰ Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 129-136.

Μαρκέτος, Σπύρος, «Ἡ Ἑλληνομάθεια καὶ Ἑλληνολατρεία τοῦ René Laënnec», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 56 (1981), σσ. 132-138.

Μαυρουδῆς, Αἰμίλιος Δημ., *Ἀρχιγένης Φιλλίπου Ἀπαμεύς. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἑνὸς Ἕλληνα γιατροῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη*, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, 2000, σ. 237.

Μερίκας, Γεώργιος, «Ἱπποκρατικὲς ὑποθῆκες περὶ διαίτης», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 25-26 (1995-1996), Ἀθήνα, σσ. 83-88.

---, «Ὁ ἱπποκρατικὸς στοχασμὸς αἰώνιο βάθρο τῆς ἰατρικῆς», *Φιλοσοφία. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 23-24 (1993-1994), Ἀθήνα, σσ. 155-162.

Μπαγιόνας, Αὔγουστος, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ὡς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστημιακὸ Τυπογραφεῖο, 1978.

Μπούσουλας, Νικόλαος – Ἰωάννης, «Μελέτες πάνω στὴν ἀρχαία φιλοσοφία», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 12 (1973), σσ. 227-299.

Νικολάου, Νίκος, «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραῆς», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ* (29-30 Ἀπριλίου 1983), Ἀθήνα, 1984, σσ. 85-101.

Νοτάρη, Ἰωαν. Σωτ., *Ὁ πατριωτικὸς ἀγώνας τοῦ Κοραῆ πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη, Ἑταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1976.

Ντόκας, Ἀγησίλαος, *Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός. Ἡ Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Φεξής, 1961.

Οἰκονόμου, Χρίστος Π., *Ὁ Κοραῆς. Ὡς ἐθνικὸς παιδαγωγός*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, 1906.

Παναγιωτάκου, Παν. Γ., *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι. Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς παλιγγενεσίας (1821)*, Ἀθήνα, 1953.

Παναγιώτου, Π. Π., *Οἱ Ἴωνες Προσωκρατικοὶ Στοχαστές*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα, 1988.

Πανέρης, Ἰωάννης Ρ., *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1986.

Παπαθανασίου, Μάρω Κ., «Ἡ πυθαγορικὴ διανόηση καὶ τὰ μαθηματικά», *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση*. Τόμος Γ'. 7 (1986), σσ. 15-26.

Παπανικολάου, Ἀντώνιος Δ., «Ἀήρ. Ἀναξιμένης καὶ Corpus Hippocraticum», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*.

Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σσ. 167-174.

Παπασπύρος, Νίκος Σ., *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἀτρικῆς*. Προλ., Ν. Λοῦρος – Π. Καλογῆρος. Ἀθήνα, [3]1950.

Πεντόγαλος, Γεράσιμος Ἠ., *Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1983.

Περάνθης, Μιχαήλ, *Ὁ ἄλλος Κοραῆς*. Ἀθήνα, Στρατῆς Γ. Φιλιππότης, 1983.

Πέτσιος, Κωνσταντῖνος Θ., *Φιλοσοφία καὶ Ρητορικὴ στὴν κλασικὴ σκέψη*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2018.

---, «Φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία καὶ Ἰατρικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο», στό: Μαργαρίτα Τζαφλίδου – Κωνσταντῖνος Σουέρεφ (ἐπιμ.), *Ὑγεία – Νόσος – Ἴαση. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα στὸν 20ο αἰώνα*. Πρακτικὰ Ἐκδηλώσεων στὸ Ἀρχαιολογικὸ καὶ Βυζαντινὸ Μουδεῖο Ἰωαννίνων (Ἰωάννινα, 2017), Ἰωάννινα, Πανεπιστημίο Ἰωαννίνων, 2017, σσ. 55-78.

Ποτάγα, Ἄννα, «Ἡ Ἐπιστημονικὴ καὶ Φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Θαλῆ», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σσ. 175-185.

Ρόζος Βασίλειος Π. – Παπβασιλείου, Ἰω. Θ., *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς*. Τόμος Α΄. Ἀθήνα – Ἰωάννινα, [2]1985.

Ροῦσσος, Ἐ. Ν., «Ἡ κοσμολογία τῶν Προσωκρατικῶν. Ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας ἀπὸ τὸν Ἐ. Ν. Ροῦσσο», *Δευκαλίων*. Τόμος Γ΄. 11 (1974), Δωδώνη, σσ. 386-405.

---, «Κοσμογονία», στό: *Κεφάλαια Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1979, σσ. 195-218.

---, *Προσωκρατικοί. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή*. Τόμος Α΄. Ἀθήνα, Στιγμή, 1999.

---, «Σχεδίασμα ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς στοὺς Ἐλεάτες», *Δευκαλίων*, 33-34 (Ἰούνιος, 1981), Ἀθήνα, σσ. 41-56.

Σπανδάγος, Βαγγέλης –Σπανδάγου, Ρούλα –Τραύλου, Δέσποινα, *Οἱ Ἰατροὶ καὶ οἱ Φαρμακολόγοι τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, Αἴθρα, χ.χ.

Σπυρίδης, Χαράλαμπος Χ., «Πυθαγόρειες ἀναλογικότητες (μεσότητες): Οἱ γεννήτορες τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς διαστηματικῆς», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 31 (1996-1997), Ἀθήνα, 1997, σσ. 215-230.

Στάθη, Πηνελόπη Γρ., «Ὁ φίλος τοῦ Κοραῆ Δημήτριος Λῶτος καὶ τὰ μουσικὰ χειρόγραφά του», *Ὁ Ἐρανιστής*, Ι' (1972-1973), ἀρ. 59, σσ. 157-186.

Σταμάτης, Εὐάγγελος Σ., *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Ἀθήνα, 1966.

Τατάκης, Βασίλειος Ν., «Ἀπόψεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φιλοσοφίας», *Ἐ.πιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 9 (1965), Θεσσαλονίκη, σσ. 115-124.

Τέζας, Χρίστος Ἀ., *Θαλῆς ὁ Μιλήσιος. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση ὡς τὴ σύγχρονη ἔρευνα*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἰωάννινα, 1986.

---, *Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ὁδὸς πρὸς τὴ Φιλοσοφία*, Ἰωάννινα, 1990.

Τούλ, Χάρης Ἰακ., «Αἱ ἀναπνευστικαὶ θεωρίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ γιατρῶν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκασημίας Ἀθηνῶν*, 51 (1976), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1977, σσ. 48-85.

---, «Ὁ λοιμὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ περιγραφή του ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 53 (1978), Ἀθηνα, Γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1979, σσ. 225-247.

---, «Τὰ κοσμολογικὰ συτήματα τῶν ἱπποκρατικῶν ἰατρῶν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 45 (1970), σσ. 35-63.

Τσεκουράκης, Δαμιανός, *Ἡ Δίαιτα στὸν Ἱπποκράτη*. Ἐπιμ., Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου. Ἀθήνα, Παπαζήση, 2008.

Τσέλλερ – Νέστλε, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*. Μετάφρ., Χ. Θεοδωρίδης. Ἀθήνα, Κάλβος, 1969.

Φραγκίσκος, Ἐμμ. Ν., «Ἡ ἔρευνα ὡς ἐπιστημονικὸς ὅρος στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», *Ὁ Ἐρανιστής*, 22 (1999), σσ. 136-157.

---, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Α'», *Ὁ Ἐρανιστής*, 3/4, σσ. 65-85.

---, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβήματά της. Β'», *Ὁ Ἐρανιστής*, 5, σσ. 191-210.

Χατζηστεφάνου, Κ. Ἐ., «Ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ», *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη, 7-14 Αὐγούστου, 1978), Τόμος ΙΙ, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, 1981, σσ. 436-443.

Χριστοπούλου – Ἀλετρά, Ἑλένη, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱπποκρατικὴ Ἰατρική. Ἰατρικὰ Θέματα*. Προλ. Γρηγόριος Σκαλκέας. Θεσσαλονίκη, Σιώκης, 2002.

Χρόνης, Νικόλαος, «Ἡ ἐμπειρικὴ ἰατρικὴ καὶ ἡ διαμάχη περὶ τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΚΖ' (1979), Ἀθήνα, 1980, σσ. 400-435.

Ackerknecht, E. H., *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*. Μετάφρ., Β. Πασχάλης – Γ. Ἠλιάδης – Β. Καρατζούλης. Ἐπιμ., Βασίλης Πασχάλης. Προλ., Θανάσης Τζαβάρας. Ἀθήνα, Μαράθια, 1998.

Algra, Keimpe, «Οἱ ἀπαρχὲς τῆς κοσμολογίας», στό: A. A. Long, *Οἱ Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι. Συναγωγὴ Συστατικῶν Μελετημάτων*. Μετάφρ., Θεοδόσης Νικολαΐδης – Τάσος Τυφλόπουλος. Ἐπιμ., Δανιὴλ Ἰ. Ἰακώβ. Ἀθήνα, Παπαδήμα, χ.χ., σσ. 91-115.

Anton, John P., «Φιλοσοφία, ἰατρικὴ καὶ πολιτικὴ παθολογία», στό: Κωνσταντῖνος Βουδούρης (ἐκδ.), *Φιλοσοφία καὶ Ἰατρική*. Πρακτικὰ

Ἑνάτου Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κῶς – Κάλυμνος, Αὔγουστος, 1997), Ἀθήνα, Ἰωνία, 1998, σσ. 13-24.

Ayache, Laurent, *Ὁ Ἱπποκράτης*. Μετάφρ., Ὑβόννη Μιχαήλ. Ἀθήνα, Δαίδαλος, 1999.

Edelstein, Emma –Edelstein, Ludwig, *Ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἰατρικῆς*. Εἰσαγ., Emma Edelstein – Ludwig Edelstein. Μετάφρ., Γιῶργος Μαυρίδης. Ἀθήνα, Ἑξάντας, 1996.

Fauvet, Jean, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*. Μετάφρ., Κ. – Δ. Γ. Βλάχος. Ἀθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1964.

Guthrie, W. K. C., *Οἱ Ἕλληνες Φιλόσοφοι. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*. Μετάφρ., Ἀντ. Ἠ. Σακελλαρίου. Ἀθήνα, Παπαδήμα, [3]1993.

Juffras, Angelo, «Ἡ Φιλοσοφία τῶν Μιλησίων καὶ οἱ καταβολὲς τῆς Φιλοσοφίας. Ἱστοριογραφικὸ Δοκίμιο», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (Ἐπιμ.), *Ἰωνικὴ Φιλοσοφία*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Σάμος, Αὔγουστος, 1988), Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1990, σσ. 53-61.

Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M., *Οἱ Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*. Μετάφρ., Δημοσθένης Κούρτοβικ. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1998.

Lloyd, G. E. R., *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀριστοτέλη*. Μετάφρ., Πόπη Καρλέτσα. Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2008.

---, *Hippocratic Writings*. Transl. J. Chadwick – W. N. Mann, New York, Pelican, 1950.

Pohlenz, Max, *Hippokrates und die Begründung der wissenschaftlichen Medizin*, Berlin, 1938.

Pugliese Carratelli, Giovanni, «Ὁ ἠθικὸς νόμος τῶν Ἀσκληπιαδῶν τῆς Κῶ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 64 (1989), Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1990, σσ. 365-373.

Ross, W. D., *Ἀριστοτέλης*. Μετάφρ., Μαριλίζα Μήτσου. Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2015.

Russel, Bertrand, *Οἱ Προσωκρατικοί*. Μετάφρ., Σημ., Αἰμ. Χουρμουζίου. Ἀθήνα, Ἀρσενίδης, χ.χ.

Wright, M. R., *Ἡ Κοσμολογία στὴν Ἀρχαιότητα*. Μετάφρ., Ἄδωνις Σάμψων. Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου – Ἀ. Καρδαμίτσα, 2004.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος τῆς παρούσης ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἄρρηκτης σχέσης μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ἰατρικῆς, καθὼς γιὰ τὸν Ἱπποκράτη ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴ φιλοσοφία. Ἡ ἐν λόγω σχέση ἀναδεικνύεται καὶ στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ θεματικὴ τῆς ἐν λόγω μεταπτυχιακῆς διατριβῆς. Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κεφάλαια μὲ τὸ πρῶτο (σσ. 9-19) νὰ θέτει τὸ ἱστορικὸ καὶ φιλοσοφικὸ πλαίσιο ποὺ προηγεῖται τῆς ἱπποκρατικῆς διδασκαλίας καὶ στὸ δεύτερο (σσ. 21-41) ἀναλύονται οἱ ἀπόψεις τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ σύμπαντος. Ἐν συνεχεία στὸ τρίτο μέρος (σσ. 43-53) παρουσιάζονται ὁρισμένες εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν στὸ ἔργο τοῦ Κώου ἰατροῦ, ἐνῶ στὸ τέταρτο μέρος (σσ. 54-86) μνημονεύονται ὅλες οἱ κλιματικὲς συνθῆκες καὶ μεταβολὲς ποὺ εὐθύνονται γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς διάφορες νόσους πού τούς προσβάλλουν. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 87-99) μνημονεύεται ἡ θεωρία τῶν τεσσάρων χυμῶν, στὸ ἕκτο (σσ. 100-116) ἡ ἐπενέργεια τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στοὺς διάφορους εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἀσιατικοὺς λαοὺς καὶ στὸ ἕβδομο (σσ. 117-170) ἀναφέρονται οἱ ἀπηχήσεις τῆς ἱπποκρατικῆς θεωρίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ.

Λέξεις κλειδιά: «Ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, Ἱπποκράτης, ἰατρική, *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, Ἀδαμάντιος Κοραῆς».

ABSTRACT

The purpose of this Master's thesis is the demonstration of the inseparable connection between philosophy and medicine, since according to Hippocrates the science of Medicine is intertwined with Philosophy. This connection is also highlighted in the book *On Airs, Waters and Places*, by Hippocrates which constitutes the dominant topic of this postgraduate dissertation. The project is consisted by eight chapters, the first of them (pp. 9-19) discusses the historical and philosophical frame that precedes the Hippocratic teaching while the second one (pp. 21-41) comprises the opinions of the Presocratic philosophers concerning the creation of the universe. In the sequel in the third chapter (pp. 43-53) certain introductory observations of the Hippocrates work are presented and the fourth part (pp. 54-86) is dedicated to every climatic conditions and changes that are responsible for people's health but also for variant diseases that affect humans. The fifth chapter (pp. 87-99) concerns the theory of the four humors , the sixth one (pp. 100-116) is about the impact of climatic conditions on miscellaneous European and Asiatic people and the seventh chapter (pp. 117-170) is devoted to the influence of the Hippocratic theory on the work of Adamantios Korais.

Keywords: «Ancient Greek Philosophy, Hippocrates, Medicine, *On Air, Waters and Places*, Adamantios Korais».